

PSYCHOLOGICZNE ZESZYTY NAUKOWE
NR 1/2016

PSYCHOLOGICZNE ZESZYTY NAUKOWE
PÓŁROCZNIK INSTYTUTU PSYCHOLOGII UNIWERSYTETU ZIELONOGÓRSKIEGO
NR 1/2016

Człowiek w całości życia: rodzina – edukacja – praca

POD REDAKCJĄ
Tatiany Rongińskiej

Zielona Góra 2016

RADA WYDAWNICZA

Andrzej Pieczyński (*przewodniczący*), Marian Adamski, Rafał Ciesielski, Michał Drab,
Beata Gabryś, Bohdan Halczak, Małgorzata Konopnicka, Van Cao Long, Marian Nowak,
Anna Walicka, Krzysztof Witkowski, Zdzisław Wołk, Agnieszka Zembroń-Lacny,
Franciszek Runiec (*sekretarz*)

RADA NAUKOWA

Lucyna Bakiera (UAM), Lidia Cierpiałkowska (UAM), Maria Czerwińska-Jasiewicz (UKSW),
Larysa G. Dikaya (Instytut Psychologii Rosyjskiej Akademii Nauk, Moskwa, Rosja), Iwona Grzegorzewska
(UZ), Zbigniew Izdebski (UW, UZ), Zdzisława Janiszewska-Nieścioruk (UZ), Alicja Kuczyńska (UZ), Han-
na Liberska (UKW), German S. Nikiforow (Sankt-Petersburski Uniwersytet Państwowy, Rosja),
Beata Pastwa-Wojciechowska (UG), Zofia Ratajczak (GWSH), Tatiana Ronginska (UZ), Uwe Schaarschmidt
(Universität Potsdam, COPING-Institut der angewandten Psychologie, Wien), Dorota Turska (UMCS),
Natalia E. Vodopyanova (Sankt-Petersburski Uniwersytet Państwowy, Rosja), Czesław Walesa (WSEI),
Ludwika Wojciechowska (UZ)

LISTA RECENZENTÓW

Lista recenzentów jest aktualizowana raz do roku; będzie udostępniana na stronie internetowej
„Psychologicznych Zeszytów Naukowych” po ukazaniu się drugiego numeru czasopisma.

ZESPÓŁ REDAKCYJNY

Redaktor naczelny: Tatiana Rongińska
Sekretarz redakcji: Dorota Niewiedział, Anna Góralewska-Słońska
Redaktor statystyczny: Łukasz Wojciechowski
Redaktor techniczny: Konrad Opaliński
Redaktor językowy: Agnieszka Gruszka

PROJEKT OKŁADKI

Marta Surudo

KOREKTA

Anna Cejmer-Kamińska

ADRES REDAKCJI

Uniwersytet Zielonogórski
Wydział Pedagogiki, Psychologii i Socjologii
Instytut Psychologii
al. Wojska Polskiego 69
65-001 Zielona Góra

© Copyright by Uniwersytet Zielonogórski, Zielona Góra 2016

ISSN 2451-1420

Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego
65-246 Zielona Góra, ul. Podgórna 50, tel./faks (68) 328 78 64
www.ow.uz.zgora.pl, e-mail: sekretariat@ow.uz.zgora.pl

SPIS TREŚCI

OD REDAKCJI	7
-------------------	---

I. KONTEKST RODZINY

MARZANNA FARNICKA, W poszukiwaniu uwarunkowań transmisji międzypokoleniowej – znaczenie pełnionej roli rodzinnej w kontynuowaniu wzorców rodzicielstwa	11
TATIANA SENKO, Analiza porównawcza zachowań osobowościowych w relacjach „matka–syn” i „ojciec–syn”	35
HANNA LIBERSKA, Uwarunkowania zmian rozwojowych w wybranych modelach rodziny	47

II. KONTEKST EDUKACJI

JERZY HERBERGER, Poziom stresu związanego ze studiami i jego wybrane uwarunkowania.	61
LUDWIKA WOJCIECHOWSKA, Przyjaźń a subiektywny dobrostan psychiczny adolescentów.	75
НАТАЛИЯ ШЕВЧЕНКО (NATALIA SZEWCZENKO), Анализ подходов к пониманию структуры и функций этического сознания личности	91
YURI KARANDASHEV, Chronologia i metryka rozwoju ontogenetycznego	101

III. KONTEKST PRACY

OLEG GORBANIUK, MARZENA DUDEK, Właściwości psychometryczne kwestionariusza do po- miaru wizerunku konsumenta	125
РЕГИНА А. БЕРЕЗОВСКАЯ (REGINA A. BEREZOVSKAYA), Уровень развития субъектности личности как ресурс профессионального благополучия в управленческой деятельности	141
KONRAD OPALIŃSKI, Jakościowa perspektywa na badania ilościowe. Problematyczność kon- strukcji narzędzi kwestionariuszowych na przykładzie kwestionariusza KADS.	153
NOTY BIOGRAFICZNE	163

OD REDAKCJI

Czasopismo, którego pierwszy numer oddajemy do rąk Czytelnika, jest rezultatem integracji naukowych zainteresowań psychologów w zakresie trzech głównych obszarów funkcjonowania człowieka na przestrzeni życia: rodziny, edukacji i pracy. Inicjatywa wydania „Psychologicznych Zeszytów Naukowych” zrodziła się w Instytucie Psychologii Uniwersytetu Zielonogórskiego w 2016 roku.

Półrocznik stanowi forum wymiany poglądów psychologów i specjalistów z nauk pokrewnych na tematy związane z problematyką wychowania i rozwoju dzieci, młodzieży oraz osób dorosłych w różnych kontekstach życiowych. W czasopiśmie prezentujemy również treści tematycznie zogniskowane wokół problemów edukacji i profesjonalnego doskonalenia człowieka w organizacjach edukacyjnych, a także w sytuacjach pracy zawodowej. Publikowane prace dotyczą także trudności i zaburzeń zachowań człowieka w ciągu życia oraz profilaktyki tych zaburzeń. Redakcja czasopisma zachęca do polemicznych debat pomiędzy przedstawicielami różnych orientacji teoretycznych i metodologicznych w ramach wymienionych obszarów funkcjonowania człowieka. Formuła naukowa „Psychologicznych Zeszytów Naukowych” pozwala publikować: oryginalne artykuły empiryczne, teoretyczne, przeglądowe i doniesienia z badań.

Wybrane numery czasopisma będą miały charakter monograficzny. Pierwszy numer poświęciliśmy zagadnieniu „Człowiek w całokształcie życia: rodzina – edukacja – praca”. Rozpoczynamy nim prezentację zainteresowań i doświadczeń naukowych psychologów krajowych i zagranicznych związanych z aktywnością człowieka w trzech głównych kontekstach życiowych. Pragniemy podziękować Autorom, Recenzentom i Redaktorom za trud włożony w przygotowanie pierwszego numeru półrocznika. Mamy nadzieję, że tematyka naszego czasopisma zainteresuje szerokie grono specjalistów z zakresu nauk społecznych.

Zapraszamy do lektury i współpracy w przygotowaniu i redagowaniu „Psychologicznych Zeszytów Naukowych”

Tatiana Rongińska

I

KONTEKST RODZINY

MARZANNA FARNICKA
Uniwersytet Zielonogórski

W POSZUKIWANIU UWARUNKOWAŃ TRANSMISJI MIĘDZYPOKOLENIOWEJ – ZNACZENIE PEŁNIONEJ ROLI RODZINNEJ W KONTYNUOWANIU WZORCÓW RODZICIELSTWA

Współcześnie wielokrotnie konfrontujemy się z odmiennym od znanego z doświadczeń własnych rodzin sposobem realizowania rodzicielstwa. Wspomniane zmiany dotyczą wielu obszarów: pełnienia ról rodzicielskich czy czasu jego podjęcia (Wałęcka-Matyja, 2014). Samotne rodzicielstwo jako wybór, związku typu LAT (*living apart together*), związku typu DINKS (*double incom no kids*), urlopy tacierzyńskie – to niektóre ze zjawisk, które obrazują przemiany w funkcjonowaniu współczesnych rodzin (Liberska, 2014; Wałęcka-Matyja, 2014). Dotychczasowy wzorzec zmienił się z powszechnego (normatywnego) na alternatywny. Dziś, ze względu na ich częstość, traktuje się je jako jedne z form życia rodzinnego. Podobne zmiany wartościowania dotyczą kohabitacji czy rozwodów. Badaniem zmiany w sposobie realizowania zadań rozwojowych zajmują się J. Arnett (2007) – na gruncie międzynarodowym, a na gruncie polskim A. Oleszkowicz i A. Misztela (2015).

Zmiany w funkcjonowaniu rodziny wiążą się z przeobrażeniami pełnienia ról i w większości przypadków powodują ich przebudowę. W tym miejscu można się zastanowić, kto jest predysponowany do podejmowania nowych zadań lub przekształcania starych i w ten sposób wprowadzania zmiany w funkcjonowanie rodziny? Przekształcony przez nowe zachowanie lub obserwowane zmiany kontekst rodzinny zwrótnie oddziałuje na struktury wiedzy społecznej innych jej członków, inicjując ciąg zmian nie tylko w ocenie, wiedzy, wartościowaniu, ale także w strukturach oczekiwanego przez nich doświadczenia, a także daje nowe sposoby radzenia sobie.

Powstaje pytanie: kto może być „łamaczem rodzinnych przekazów”, a kto raczej będzie ich kontynuatorem? W związku z tym, że rodzicielstwo jest jednym z kluczowych momentów życiowych (Kowalik, 2003), istnieje wiele oczekiwań, sądów, ewaluacji na jego temat. Przejawiają się one w postawach do niego, wartościach mu przypisywanych oraz określonych sekwencjach zachowań zwianych z jego realizacją (np. narzeczeństwo – praca – ślub – mieszkanie – dziecko). W artykule przeprowadzono analizę czynników sprzyjających powielaniu i łamaniu dotychczasowych (ukrytych w przekazach rodzinnych) uwarunkowań podejmowania rodzicielstwa w rodzinach trójpokoleniowych.

WIEDZA SPOŁECZNA

JAKO ŹRÓDŁO PRZEKAZÓW RODZINNYCH I MECHANIZMY JEJ ZMIANY

Problem zmiany wzorców funkcjonowania w literaturze był podejmowany przez antropologów i socjologów w XX wieku. Każda kultura ma charakterystyczny wzór konfiguracji wyuczonych zachowań jej uczestników i rezultatów tych zachowań, którymi są: postawy, wiedza, wartości, idee, cele jednostkowe, a także wytwory materialne, dzięki którym jest rozpoznawalna (Linton, 2002). Należy podkreślić, że według Lintona (2002) rzeczywisty wzór kulturowy jest serią konkretnych zachowań jednostek należących do danego społeczeństwa, które jednak mogą się różnić w pewnych granicach. Wzory te przekazywane są w procesie uczenia się, a w szczególności w wyniku naśladownictwa. Ogromna liczba zachowań stanowiących kulturę może być poklasyfikowana na podstawie sytuacji, które zazwyczaj je wywołują. Należy brać pod uwagę, że zachowanie jednostek pozostaje nie tylko w relacji do aktualnej sytuacji, ale i do szczególnych zadań kulturowych, które społeczeństwo wysuwa odnośnie do danej osoby. Zachowania pozostające w obrębie kategorii zachowań skutecznych są uznawane za normalne natomiast inne – nie. To znaczy, że te ostatnie ani nie są skuteczne ani nie są postrzegane jako normalne przez członków danej społeczności. W tym miejscu pojawia się pytanie: kto decyduje o tym, czy coś jest skuteczne, czy nie? Cechą wzorów w obrębie kultury jest ich spójność psychologiczna i to na jej podstawie określa się normalność jakiegoś zachowania. Zachowania pasujące do wzorca uważa się za skuteczne i w ramach danej kultury takimi one są. Tym, co integruje zachowania jednostki, jest ich cel oraz zgodność z założonym systemem wartości bądź rozpoznawanym jako własny. Cykl zmiany w obrębie określonego wzoru rozpoczyna zazwyczaj „dewiacja”, czyli odstępstwo od jakiegoś określonego zachowania. Są one dopuszczane i akceptowane, ponieważ pojedyncze zachowania są łatwe do osiągnięcia i nie naruszają systemu wartości. Umożliwia to więc pewien wachlarz zmienności. Gdy jednak zachowanie jednostki, początkowo akceptowane, wykracza poza

akceptowane w kulturze granice odmienności, oryginalności powtarza się coraz częściej i staje się atrakcyjne dla innych i jest przez nich podejmowane, kultura musi „ustąpić”. W konsekwencji wzór kulturowy ulega modyfikacji lub ubogaceniu. W tym też momencie wytwarza się nowa wartość, na przykład alternatywny styl życia, który stając się nową wartością, prowadzi także do modyfikacji dotychczasowego wzoru wartości. W ramach analizowanego podejścia ukazane są rola i znaczenie wartości jako „strażników” kulturowych wzorów zachowań. Pełnią one taką funkcję ze względu na to, że stosunkowo wolniej i trudniej ulegają zmianie niż inne składniki kultury (Linton, 2002). Od ich stabilności zależy więc stałość kultury i powtarzalność rozwoju jednostek oraz grup ją tworzących. Osoby wprowadzające zmiany (dewiacje) na początku muszą złamać obowiązujące wartości i traktowane są jako „łamacze dotychczasowych wzorów”.

Także R. Benedict (1999), która opisywała zmiany na poziomie kultury jako zmianę obowiązujących wzorców zachowań, wskazała, że odpowiada za nie sformułowana przez nią zasada relatywizmu kulturowego. Zasada ta zakłada, że każda kultura tworzy typowe dla siebie układy odniesienia, według których ludzie żyjący w jej zasięgu dokonują oceny wielu zjawisk z zakresu życia społecznego. Jednostka, tworząc koncepcję siebie samej, plan życia, opiera się w mniejszym lub większym stopniu na wartościach społecznych stanowiących podstawowy, wręcz osiowy ich składnik. Tym, co łączy ludzi między sobą w danej kulturze, są wspólne idee i sposób życia. Zatem kultura dostarcza jednostce surowego materiału, z którego buduje ona swoje życie. W takim świetle zasadne jest przyjęcie założenia, iż wartości są przejawem środowiska życiowego jednostki i jego budulcem wykorzystywanym w interpretacji doświadczeń życiowych oraz tworzeniu oczekiwań wobec przyszłości (Tyszkowa, 1985; Bauman, 2008; Liberska, 2004).

Prace M. Mead dostarczyły podstaw do diagnozy źródeł problemów i konfliktów, związanych z przemianami kultury (1978). Autorka rozróżniła trzy sposoby transmisji kulturowej. Zachodzące w nich procesy i mechanizmy opisała jako wzorce kultury postfiguratywnej, prefiguratywnej i kofiguratywnej (Mead, 1978). Zdaniem przytoczonej autorki wymiana i swoisty transfer międzypokoleniowy może występować z różnych kierunków: zarówno „z góry” (od starszych, kultura postfiguratywna), jak i „z dołu” (od młodszych, kultura prefiguratywna), a także dwustronnie z boku (od rówieśników, kultura kofiguratywna) oraz wykorzystywać różne formy przekazu (historie rodzinne, pieśni, wzorce zachowań, Internet, literatura, sztuka, marzenia, oczekiwania).

Mechanizmowi tworzenia się wiedzy społecznej i procesowi jej zmiany można się także przyjrzeć z perspektywy rodziny (w ujęciu systemowym). Tezy podejścia systemowego znajdują zastosowanie do wyjaśnienia rozwoju i funkcjonowania człowieka oraz grup (w szczególności małych, jakimi są rodziny), a także obrazują możliwy

model przyjmowania nowych treści w system rodzinny. W tym ujęciu rodzina stanowi jednolity system psychospołeczny, w którym jednostka jest specyficznym podsystemem zaangażowanym w proces wzajemnych oddziaływań między wieloma innymi podsystemami na różnych poziomach hierarchii (Radochoński, 1986; Rostowska, 2008). Jednym z głównych procesów regulujących zmiany zachodzące w systemie jest proces homeostazy. Homeostazę można określić jako tendencję do zachowania równowagi systemu, niezależnie od zmian zewnętrznych. Działanie tego procesu można obserwować między innymi w sytuacjach trudnych i kryzysowych, wtedy zazwyczaj wszyscy członkowie rodziny zgodnie podejmują działania, aby utrzymać ją oraz relacje panujące między jej członkami. Utrzymaniu homeostazy służą podobne, niekiedy identyczne, powtarzające się wzorce zachowań członków rodziny. Podsystemy rodzinne w momentach przełomowych czy niestabilności, jakim są na przykład: odejście młodego dorosłego z rodziny, urodzenie się nowego członka rodziny czy śmierć jednego z członków rodziny mogą sięgać do wzorców ukrytych w przekazach rodzinnych (doświadczenie i wiedza rodzinna). Czasami jednak nie wystarcza to, aby poradzić sobie z procesem rozwoju indywidualnego poszczególnych członków rodziny i zachodzi ponowne rozpoznawanie i ustalanie granic między pokoleniami, weryfikacja wartości i norm oraz sposobów funkcjonowania. Przeobrażenie roli, zmiana sposobu funkcjonowania, może być zapowiedzią konfliktu w relacjach rodzinnych i wzajemnych oczekiwaniach (na linii dziadkowie–rodzice–młodzi dorośli (Tyszkowa, 1985).

Transmisja międzypokoleniowa odpowiada za przekazywanie szeroko rozumianego doświadczenia i wsparcia między pokoleniami, umożliwiając realizację zadań traktowanych jako cenne (nawet takich, których wcześniejsze pokolenia nie realizowały lub realizowały w inny sposób). Za przykład takiego procesu może posłużyć wspieranie dorosłego dziecka, które jest rodzicem samotnie wychowującym dziecko/dzieci. Poprzez pomoc w opiece nad wnukami czy odwiedzinami, rozumiejąc trudną sytuację i potrzeby, dziadkowie (i rodzice) wspierają córkę lub syna w realizacji rodzicielstwa w zmienionej formie. Przedstawiony przykład obrazuje i podkreśla aktywność w relacji między rodzicami a dziećmi, która może się stać zarówno jednym ze źródeł rozwoju, jak i konfliktów w rodzinie (np. gdyby rodzice postanowili nie odwiedzać wnucząt ze względu na brak akceptacji nowego wzorca lub jako nacisk na zalegalizowanie związku).

Proces transmisji międzypokoleniowej jest zjawiskiem złożonym i nieostrym. Badacze w różny sposób operacjonalizują jego występowanie (jako podobieństwo badanych cech lub jako stwarzanie warunków do wystąpienia określonych zachowań (por. Farnicka, Liberska, 2014). Podstawowa teza transmisji międzypokoleniowej (Rostowska, 1995) głosi, że kluczową rolę odgrywa w niej proces socjalizacji. Zgodnie z nią przyjmuje się założenie, że doświadczenia związane z socjalizacją dokonującą

się w rodzinie w sposób decydujący wpływają na system wartości rozwijającej się jednostki oraz jej cele życiowe. Dalekosiężne następstwa tego procesu będą widoczne w zachowaniach realizowanych w przyszłości przez następne pokolenie. Zdaniem uznanej polskiej badaczki tej problematyki T. Rostowskiej, proces ten przejawia się przede wszystkim w sposobie reagowania i funkcjonowania w sytuacjach stresowych, nowych i życiowo doniosłych (Rostowska, 1997).

Na transmisję nie tylko wiedzy i wartości, ale intraindywidualnych struktur: otwartości i różnicowania ja, w rodzinie zwrócił uwagę Bowen (1978). Autor wskazał na rodzinne uwarunkowania przejmowania struktur, które są podwalinami tożsamości oraz mają wpływ na sposób percepcji i reakcji na zmieniającą się rzeczywistość (por. Markus, 1977).

UWARUNKOWANIA PODEJMOWANIA RODZICIELSTWA

Do teoretycznej analizy związków procesów intergeneracyjnych na uwarunkowania podejmowanych zadań rozwojowych można wykorzystać różne koncepcje. Tutaj jako punkt wyjścia przyjęto koncepcję R. Havighursta (1981), teorię planowanego zachowania (*theory of planned behaviour*) I. Ajzena (1991) oraz temporalny model zmian rozwojowych J. Trempały i L. Malmberga (1996). Przedstawione koncepcje teoretyczne, choć wykorzystują różne pojęcia, wskazują, że dla podejmowania i planowania zachowania ważne są ewaluacje wpływu wydarzeń, oczekiwania i naciski społeczne.

Z punktu widzenia koncepcji zadań rozwojowych jednym z kluczowych zadań rozwojowych okresu wczesnej dorosłości oprócz startu w roli zawodowej są: wybór partnera życiowego i podjęcie rodzicielstwa (Havighurst, 1981; Gurba, 2011). Jednym z ważnych czynników mających związek z realizacją zadań rozwojowych w podejściu Havighursta (1981) są naciski społeczne. Tworzą one układ stymulujący rozwój zgodnie z wskazywanym przez nie społeczno-kulturowym wzorcem oczekiwanego zachowania. Naciski społeczne (zgodnie z modelem Horowitz, za: Brzezińska, 2000, s. 210) działają na jednostkę przez wsparcie społeczne dawane określonym zachowaniom, które wyraża się między innymi tworzeniem okazji i warunków do ich realizacji. Zatem obserwowana zmiana sposobu i tempa podejmowania zadań rozwojowych, na przykład wczesnej dorosłości zwana „syndromem odraczenia” (rodzicielstwa, separacji od rodziców czy opóźnianie podjęcia decyzji o wyborze partnera¹), może

---

¹ Syndrom ten oznacza, że decyzje te są podejmowane później, a w konsekwencji po 30. roku życia następuje ich kumulacja, która oznacza zagęszczenie wydarzeń życiowo istotnych. Chociaż ostatnio można zauważyć trend wydłużania czasu na podejmowanie pierwszego rodzicielstwa (nawet po czterdziestce) lub pomijanie fazy budowania związku.

oznaczając zmianę siły nacisków lub społeczno-kulturową zmianę oczekiwań wobec wzorców normatywnego rozwoju w tym okresie życia (Mynarska, 2011; Slany, 2006).

Teoria Ajzena (1991) jest zbudowana wokół pojęcia intencji, które zawiera w sobie wszelkie komponenty motywacyjne prowadzące do zrealizowania planowanego zachowania. Głównym założeniem modelu jest twierdzenie, że zazwyczaj (w normalnej sytuacji) ludzie zachowują się zgodnie ze swoimi intencjami. Intencje zmieniają się w czasie, w następstwie zaistnienia zmian w jednej z trzech grup czynników wpływających na nie. Czynnikiemami tymi są: postawy, subiektywne normy i kontrola nad zachowaniem. Zostały one pokrótce przedstawione poniżej. *Postawy* są związane z przekonaniem o efektach zachowania, czyli ewaluacją wpływu danego zachowania na jednostkę lub otoczenie. Przykładem związku postawy z intencją i zachowaniem jest następująca teza: im wyższa subiektywna wartość (znaczenie) rezultatu danego zachowania dla jednostki, tym bardziej pozytywna postawa wobec niego, a co za tym idzie – silniejsza intencja, aby je zrealizować. Subiektywne *normy* są związane z presją społeczną, wywieraną w kierunku realizacji lub powstrzymywania się od danego zachowania. Subiektywne normy są tworzone przez jednostkę na podstawie osobistych przekonań o aprobachie danego zachowania ze strony „znaczących innych” (np. przez rodziców, partnera, przyjaciół, jak również przez całe społeczeństwo) lub jej braku. Ostatnim czynnikiem, który wpływa na intencje, jest *kontrola nad zachowaniem*. Ajzen (1991) rozróżnił dwa aspekty poczucia kontroli: *rzeczywiste* (realne zasoby, np. czas, pieniądze, wykształcenie) oraz *subiektywnie* postrzegane sprawowanie kontroli nad wydarzeniami (jestem wytrwały, konsekwentny, mam szczęście, nie dam sobie rady). Zatem zgodnie z analizowaną teorią młoda osoba, która decyduje się na przerwaniu studiów, wyjazd za granicę z dotychczasową partnerką, zdaje sobie sprawę z nietypowości lub typowości takiego zachowania w rodzinie i oczekuje pewnego rodzaju konsekwencji w relacjach między poszczególnymi jej członkami: wsparcia lub krytyki (Freudenreich, Liberska, Miluska, 2011). Oczekiwanie to oraz poczucie wpływu może warunkować nie tylko intencje, ale i dalsze relacje w rodzinie.

Trzecie podejście teoretyczne wykorzystane do analizy procesu realizacji rodzicielstwa w rodzinach koncentruje się na związku ukierunkowania na przyszłość z realizowaniem zadań życiowych w określonym kontekście rodzinnym (temporalny model zmian rozwojowych J. Trempały i L. Malmberga (1996). W modelu tym podstawowymi kategoriami są: kontekst i doświadczenie indywidualne. Autorzy zakładają, że wiedza społeczna, oczekiwania wobec przyszłości i ewaluacja wpływu oczekiwanych wydarzeń stanowią wyznaczniki transformacyjnej aktywności podmiotu względem kontekstu życiowego. W ten sposób dynamiczna interakcja między tymi systemami wyznacza dalszy rozwój zarówno jej uczestników, jak i całości tworzonego przez nich systemu. Zatem zorientowanie na przyszłość nie jest tylko wypadkową wieku i spostrzeganych wydarzeń normatywnych, ale kształtuje się przede wszystkim w określonej rzeczywistości społeczno-kulturowej jako subiektywna „teoria własnego

życia” czy „koncepcja życia rodziny”. Na socjokulturowy kontekst rozwoju składają się zdarzenia o wymiarze społecznym i historycznym (makropoziom), zdarzenia towarzyszące zmianom dnia codziennego w określonym środowisku życia (egzopoziom), wydarzenia dotyczące różnych sfer życia i podejmowanych ról (mezopoziom) i codzienne wydarzenia (mikropoziom). Kontekst ten ma wpływ bezpośrednio na doświadczenie indywidualne oraz na grupę procesów ukierunkowania na przyszłość, którymi są: motywacja, planowanie i ewaluacja wydarzeń. Należy jednak zauważyć, że sam kontekst życiowy podlega zmianom poprzez wpływ konsekwencji realizowanych (lub niezrealizowanych) działań tworzących *doświadczenia indywidualne*. *Doświadczenie indywidualne* jest organizowane w ramach dwóch systemów: schematów wiedzy społecznej i wiedzy o sobie (Trempała, 2002, s. 187). W obrębie *wiedzy społecznej* zaakcentowano dwa wymiary: poczucie normatywności i dystansu międzypokoleniowego. Natomiast w obrębie *samowiedzy* wskazuje się na wymiary takie jak samoocena i poczucie kontroli nad własną przyszłością. W analizowanym modelu procesy *ukierunkowania na przyszłość*, do których zalicza się: motywację, planowanie i ewaluację, uruchamiane są na podstawie wiedzy społecznej oraz wiedzy o sobie. Po uruchomieniu procesów ukierunkowania na przyszłość tworzą się struktury doświadczenia oczekiwanego, które zawierają w sobie ładunek emocjonalny oraz temporalny (np. założenie rodziny, podjęcie pracy, ukończenie lub rozpoczęcie szkoły w określonym wymiarze czasu, np. biologicznym, społecznym). Można zatem podsumować, że na podstawie wcześniejszych doświadczeń indywidualnych (schematy wiedzy społecznej, w której ukryte są przekazy rodzinne, wiedza o sobie lub postawy) jednostka tworzy wyobrażenia o przyszłości (lub intencje) oraz plany działania. Znacząco by to, że procesy kulturowe ukryte w kontekście społecznym oraz przekazach rodzinnych często pozostają w mniej lub bardziej dynamicznej interakcji z procesami osobotwórczymi. Adekwatne zatem jest w tym miejscu stwierdzenie A. Giddensa, że czynniki kulturowe to jedne z wielu determinantów rozwoju osobowego jednostki i że w większości wypadków osobowości przeciętnych normalnych jednostek mogą być wyjaśniane w sposób kulturowy (Giddens, 2001). W literaturze przedmiotu podkreśla się nawet, że od charakterystyki kontekstu życia (wcześniejsze doświadczenia, ale i środowisko rodzinne) zależy przebieg procesu nabywania doświadczeń². Badania M. Czerwińskiej-Jasiewicz (1997) wskazały na zależności pomiędzy warunkami dorastania a odmiennymi wyobrażeniami własnej przyszłości. Natomiast H. Liberska (2006) uwarunkowania rodzinne traktuje jako jedną z przyczyn zróżnicowania oczekiwań młodzieży wobec przyszłości. Jej badania wskazały między innymi na podobieństwo wybranych aspektów orientacji przyszłościowych

² Wskazuje się, że czasem sama świadomość określonego kontekstu może warunkować dalszy proces nabywania doświadczeń.

młodzieży i jej rodziców, które są zależne od czynników związanych ze środowiskiem rodzinnym, w tym wykształcenia rodziców³.

Z drugiej strony w momencie zauważenie różnic międzypokoleniowych w sposobie realizacji i podejmowania zadań można wnioskować o zmianach zachodzących w schematach wiedzy społecznej lub wiedzy indywidualnej i poszukiwać ich uwarunkowań.

MODEL BADAWCZY

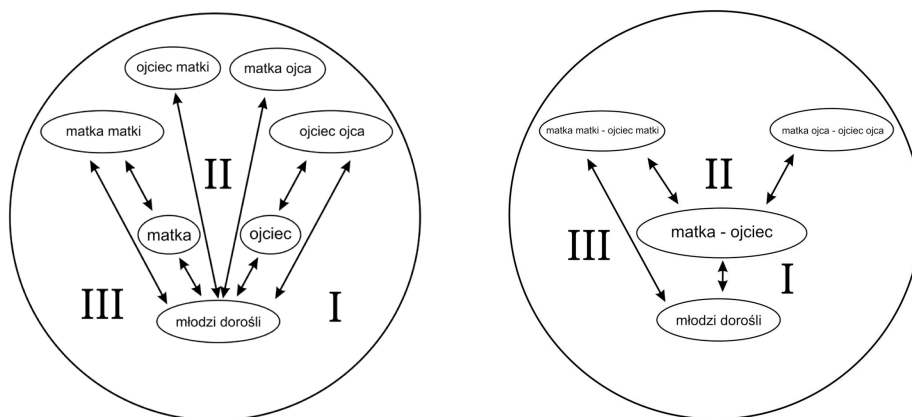
Przyjęty model badania miał charakter eksploracyjny. Celem badania była odpowiedź na pytanie dotyczące związku płci i pełnionej roli rodzinnej (syn, córka, matka, ojciec, dziadek, babcia) z siłą transmisji międzypokoleniowej uwarunkowań podejmowania rodzicielstwa. Transmisję międzypokoleniową zoperacjonalizowano jako zgodność między poszczególnymi osobami lub pokoleniami w zakresie mierzonych zmiennych. Jej siłę mierzono na trzech wymiarach: transmisja pełna – zgodność występująca w trzech pokoleniach, transmisja częściowa – podobieństwo pomiędzy dwoma pokoleniami, oraz brak transmisji. Badania siły transmisji na przykładzie podejmowania zadania rozwojowego, jakim jest rodzicielstwo, podjęto z perspektywy ekologicznej, w której zakłada się nieustanne występowanie indywidualnych oddziaływań i relacji między zmiennymi (oddziaływania I-, II- i III-rzędowe, Bronfenbrenner, 1981). W opisywanym badaniu proces transmisji międzypokoleniowej sprawdzano w modelu hierarchicznym diad i triad ze szczególnym uwzględnieniem relacji rodzice – młodzi dorośli (jako relacji I-rzędowych), relacji w pokoleniu rodziców z ich własnymi rodzicami (relacje II-rzędowe) oraz relacji między osobami z pokolenia dziadków z młodymi dorosłymi (relacje III-rzędowe, por. ryc. 1).

Wybór tego modelu umożliwił także analizę znaczenia płci badanych (i pełnionej roli rodzinnej) dla transmisji międzypokoleniowej w procesie tworzenia przyszłościowej perspektywy temporalnej, która ma związek z kształtowaniem dalszej drogi życiowej człowieka⁴.

Punktem wyjścia do utworzenia modelu badawczego był temporalny model zmian rozwojowych (Trempała, 2002) oraz reinterpretacja koncepcji orientacji przyszłościowej Nurmiego (1993). W rozpatrywaniu oczekiwań temporalnych podstawowymi kategoriami były: doświadczenie indywidualne (wiedza społeczna) i doświadczenie oczekiwane. Założono, że proces transmisji międzypokoleniowej przejawiał się w zgodności między pokoleniami w tych obszarach (por. ryc. 2). W badaniach

³ Zbieżność ta dotyczyła zakresu treści orientacji przyszłościowych. W zakresie oczekiwanego czasu ich wystąpienia rodzice i ich dzieci tworzyli odmienne hierarchie oczekiwań.

⁴ Należy pamiętać, że jednostka nie tylko reaguje na rzeczywistość i jej wymagania, ale aktywnie ją tworzy (Pervin, 2002).

Ryc. 1. Przyjęte modele oddziaływań I-, II- i III-rzędowych w badanych rodzinach

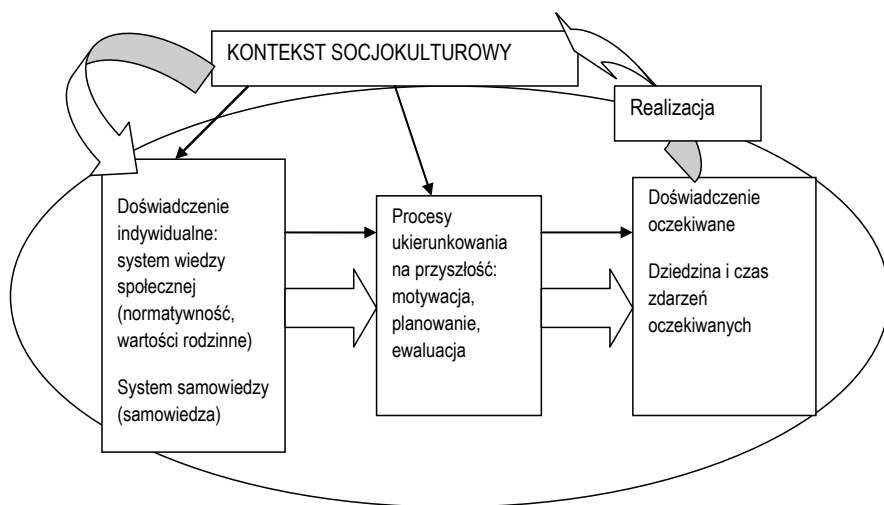
Źródło: opracowanie własne.

własnych poszukiwano podobieństw i różnic uwarunkowań oczekiwanego doświadczenia związanego z podejmowaniem rodzicielstwa między pokoleniami w rodzinach trójpokoleniowych. Analiza ta umożliwiła porównanie procesu transmisji międzypokoleniowej w dwóch obszarach życia rodziny: zastanego (przechowywanego w obszarze wiedzy o świecie i o sobie – doświadczenie indywidualne) oraz oczekiwanego⁵.

Obszar eksploracji badawczej przedmiotu transmisji międzypokoleniowej (jej treści) dotyczył normatywnego wartościowania i umiejscawiania zadań rozwojowych wczesnej dorosłości w strukturze planowanych działań wśród trzech pokoleń oraz ewaluacji znaczenia wydarzeń, do których zaliczono: rozpoczęcie kariery zawodowej, usamodzielnienie się ekonomiczne, rozluźnienie więzi z rodzicami, znalezienie partnera życiowego, podjęcie I i kolejnego rodzicielstwa. Obszar ten wybrano, ponieważ z punktu widzenia wielu koncepcji rozwojowych jednym z kluczowych wydarzeń okresu wczesnej dorosłości, ale i w życiu człowieka, jest podjęcie decyzji o rodzicielstwie (Havighurst, 1981; Erikson, 2004; Gurba, 2011).

W postępowaniu badawczym starano się znaleźć odpowiedź na następujące pytanie: „Czy pełniona rola rodzinna związana z płcią biologiczna ma znaczenie dla występowania podobieństw między członkami rodzin w trzech pokoleniach w zakresie wiedzy społecznej, procesów ewaluacji oraz oczekiwanego czasu realizacji zadania jakim jest rodzicielstwo?”.

⁵ Wielu badaczy wskazuje na związek ukierunkowania na przyszłość z realizowaniem zadań życiowych, podejmowaniem decyzji i kształtowaniem własnej tożsamości (por. Obuchowski, 1993; Liberska, 2004).

Ryc. 2. Przyjęty model badawczy (mała czarna strzałka oznacza możliwy proces transformacji międzypokoleniowej)

Źródło: opracowanie własne.

W badaniu wyłonione zostały dwa plany analizy procesu transmisji międzypokoleniowej w rodzinie. W pierwszej kolejności skupiono się na sprawdzaniu warunków transmisji (zmienne wyjściowe warunkujące proces transmisji, za które przyjęto pozytywny klimat emocjonalny w rodzinie). Etap ten pozwolił dobrać ostateczną grupę badanych rodzin. W drugim etapie postępowania badawczego skoncentrowano się na poszukiwaniu podobieństw modeli uwarunkowań oczekiwanego doświadczenia między pokoleniami (analizy podobieństwa dokonywano w poszczególnych rodzinach, a następnie poszukiwano podobnych wzorców między wszystkimi badanymi rodzinami). Ze względu na charakter eksploracyjny badań wykorzystywano analizy ex-post oraz wielokrotną analizę regresji (model krokowy). Za każdym razem sprawdzano związki pomiędzy eksplorowanymi ilościowymi zmiennymi o rozkładzie normalnym. Poszukując obrazu współzmienności pomiędzy zmiennymi, skoncentrowano się tylko na tych modelach, których wartość przewidywania $R > 0,5$.

TECHNIKI I NARZĘDZIA BADAWCZE

Poniżej zaprezentowano wykorzystane techniki i narzędzia badawcze oraz zestawienie badanych zmiennych wraz z narzędziami ich pomiaru (w tab. 1).

Kwestionariusz doświadczeń życiowych (Boszkiewicz, 1997) bada ewaluację wpływu zdarzeń na życie jednostki. Kwestionariusz zastosowany w badaniu składał się

z 20 pytań dotyczących wydarzeń z wczesnej dorosłości, takich jak: wybór partnera życiowego, ukończenie szkoły, podjęcie pierwszej pracy, utrata pracy, narodziny dziecka, przeprowadzka do własnego mieszkania itp. Respondentów proszono o podanie oceny znaczenia wpływu danego zdarzenia na własne życie (np. pierwsza praca, ukończenie szkoły) na 7-punktowej skali (od 0 do 6). Na skali tej „6” oznaczało ocenę wpływu wydarzenia na życie jako bardzo pozytywnego, „5” – umiarkowanie pozytywnego, a „0” oznaczało ocenę wpływu danego wydarzenia jako zdecydowanie negatywnego (wskaźnik α -Cronbacha narzędzia wynosił 0,76).

Narzędzie do badania oczekiwanych wydarzeń (por. Farnicka, 2011) umożliwia zbieranie danych obrazujących preferowany i jawny schemat występowania określonych wydarzeń, ich kolejność i tempo w odniesieniu do siebie, swojego dziecka, lub wnuka. Badanie narzędziem wymagało od badanego określenia wieku, w którym osoba reprezentująca w tej rodzinie najmłodsze pokolenie ukończy szkołę i uzyska pełne przygotowanie do zawodu, rozpocznie pierwszą pracę, uzyska poczucie stabilizacji zawodowej i materialnej, wybierze partnera życiowego, urodzi się jej pierwsze i kolejne dziecko. W badaniu rzetelności tego kwestionariusza współczynnikiem α -Cronbacha uzyskano wynik 0,767.

Test stosunków rodzinnych w wersji dla dorosłych E. Bene–J. Anthony w opracowaniu A. Frydrychowicz (1986) jest znanym narzędziem, dlatego opisane zostanie jedynie jego zastosowanie. Metodę wykorzystano w celu poznania stosunków emocjonalnych w rodzinie w obrębie nadawanych i odbieranych uczuć pozytywnych i negatywnych pomiędzy poszczególnymi osobami. Stopień bliskości mierzono w następujący sposób: sumowano częstości nadawanych i odbieranych uczuć od danej osoby (według instrukcji zawartej w podręczniku). W ten sposób uzyskano liczbę – dodatnią lub ujemną – mówiącą o percypowanym klimacie emocjonalnym w danej rodzinie (im wyższa liczba dodatnia, tym bardziej pozytywny klimat emocjonalny). Wyniki z przedziału $< 0,10$ przyjęto jako wskaźnik pozytywnego umiarkowanego klimatu rodzinnego, wyniki powyżej 10 jako wskaźniki silnie pozytywnego klimatu emocjonalnego. Natomiast wyniki w przedziale $< 0 \text{ do } -10 >$ potraktowano jako wskaźnik umiarkowanie negatywnego klimatu emocjonalnego, a wyniki poniżej – 10 jako wskaźniki silnie negatywnego klimatu emocjonalnego w rodzinie.

Technika własna do badania kolejności i wartości przypisywanych określonym zadaniom rozwojowym to skala szacunkowa według techniki Q-sort, wzorowana na *Narzędziu do badania wartości osobistych* B. Wojciszke zaprezentowanym w publikacji *Struktura „ja” – wartości osobiste i zachowanie* (1986). Wykorzystuje się tu sortowanie kart (*storting card*). Na kartach zostały przedstawione 24 zadania rozwojowe z okresu adolescencji, wczesnej dorosłości i dorosłości wyróżnione przez Havighursta (1981). Doboru zadań spośród wszystkich zadań dokonano na podstawie wyboru 20 osób (12 niepsychologów i 8 psychologów). Ostateczną decyzję o puli i sposobie sformułowania zadań (24 zadania po 8 z każdego okresu) podjęto na podstawie wskazań

Tab. 1. Wskaźniki zmiennych i narzędzia ich pomiaru

Konstrukt	Zmienne	Narzędzie pomiaru
Wiedza społeczna w obszarze koncepcji normatywnego rozwoju funkcjonującego u przedstawicieli trzech pokoleń	normatywność poszczególnych zadań rozwojowych w okresie wczesnej dorosłości	technika własna do badania kolejności i wartości przypisywanych określonym zadaniom rozwojowym, normatywnej kolejności
	kolejność występowania określonych zadań w sekwencji rozwojowej	technika własna do badania kolejności i wartości przypisywanych określonym zadaniom rozwojowym, percypowanej ich normatywnej kolejności
	wartości przypisywane przez badanych poszczególnym zadaniom rozwojowym	technika własna do badania kolejności i wartości przypisywanych określonym zadaniom rozwojowym
Ewaluacja określonych wydarzeń życiowych	ocena znaczenia danego wydarzenia w życiu na siedmiopunktowej skali (od zdecydowanie pozytywnego wpływu – 6 do zdecydowanie negatywnego – 0)	kwestionariusz doświadczeń życiowych
Oczekiwanie przyszłościowe związane z czasem realizacji zadań wczesnej dorosłości	badani podawali oczekiwany wiek młodego dorosłego w momencie zrealizowania poszczególnych zadań	narzędzie do badania oczekiwanych wydarzeń
Charakterystyka środowiska rodzinnego	klimat i związki emocjonalne w rodzinie	test stosunków rodzinnych
Siła transmisji międzypokoleniowej	0 – brak podobieństw (brak transmisji) 1 – podobieństwo pomiędzy dwoma pokoleniami (transmisja częściowa) 2 – podobieństwo pomiędzy trzema pokoleniami (transmisja pełna)	częstości zgodności trzech kohort w badanych obszarach
Dane metryczkowe	pleć, określenie kohorty pokoleniowej (młody dorosły, rodzic, dziadek)	rozmowa

Źródło: opracowanie własne.

4 sędziów kompetentnych (psychologowie rozwojowi, W-Kendala). Badanie narzędziem przebiegało trzyetapowo. W etapie pierwszym badani z 24 zadań zapisanych na osobnych kartach wybierali te, które według nich najczęściej zdarzają się osobom w wieku pomiędzy 22. a 35. rokiem życia. W ten sposób badana była *normatywność*

występowania poszczególnych zadań rozwojowych w tym wieku. Uzyskane wyniki przekształcone zostały na rangi. Rangą 1 zostało oznaczone zadanie, które występowało najczęściej itd. W kolejnym etapie badani wybrane przez siebie zadania rozwojowe układali według *percypowanej normatywnej kolejności* ich występowania u osób w okresie wczesnej dorosłości. Instrukcja była następująca: „Wybrane przez Ciebie (Panią/Pana) wcześniej karty z określonymi wydarzeniami życiowymi ułóż według kolejności ich występowania tak, aby to, które wydarzy się najwcześniej, było jako pierwsze, a potem kolejne, aż do tego, które wydarzy się najpóźniej”. W ten sposób uzyskano dane na temat normatywnie spostrzeganej kolejności zadań rozwojowych wśród badanych. Wynik zapisywano w następujący sposób: zadaniu położonemu jako pierwszemu przypisywano wartość 1, kolejnemu 2, i tak dalej. Etap trzeci polegał na ułożeniu wybranych przez siebie wcześniej zadań rozwojowych według osobistego znaczenia (od najbardziej do najmniej dla nich ważnego/istotnego).

GRUPA BADANA

Badaniem objęto trzy kohorty: osoby w okresie wczesnej dorosłości, ich rodziców (osoby z okresu średniej dorosłości) oraz ich dziadków (osoby będące w okresie późnej dorosłości). Badania przeprowadzono, wykorzystując dobór celowy do grupy młodych dorosłych. Musieli oni spełniać trzy kryteria: wiek (między 20 a 35 lat), posiadanie realnej możliwości kontaktu z członkami rodziny ze starszych pokoleń (z minimum jednym z pokolenia rodziców i dziadków) oraz umiarkowanie pozytywny i silny pozytywny klimat emocjonalny między pokoleniami w rodzinie (badany *Testem stosunków rodzinnych Anthony-Bene*). Ze względu na założenie o konieczności znalezienia rodzin, w których klimat emocjonalny rodziny będzie podobny, przyjęto umiarkowanie pozytywny klimat jako próg uczestnictwa w badaniu⁶. W pierwszej turze badania wzięło udział 578 osób ze 130 rodzin. Dwadzieścia jeden rodzin nie spełniło kryterium związanego z klimatem emocjonalnym w rodzinie. Ostateczną grupę badaną stanowiło 478 osób ze 109 rodzin. Pokolenie młodych dorosłych (w wieku 19-35 lat) reprezentowało 109 osób, pokolenie ich rodziców 175 osób (w tym 97 matek i 88 ojców), pokolenie dziadków reprezentowane było przez 194 osoby (w tym 112 stanowiły babcie, a 82 osoby – dziadkowie, tab. 2).

⁶ Kryterium klimatu emocjonalnego ustalono na podstawie literatury. Chociaż wiadomo, że proces transmisji międzypokoleniowej zachodzi w rodzinach o każdym klimacie emocjonalnym, to tutaj w celu uzyskania jednorodnej grupy zdecydowano się na selekcję rodzin ze względu na ten wskaźnik.

Tab. 2. Ostateczna grupa badana – struktura

	Młody dorosły	Matka	Ojciec	Matka matki	Ojciec matki	Matka ojca	Ojciec ojca
	109 (23%)	97	88	68	48	44	34
Rodzice		175 (36%)		116 (24%)		78 (17%)	
Wszyscy	478						

Źródło: opracowanie własne.

REZULTATY BADAŃ

Podobieństwa z zakresie wiedzy społecznej, ewaluacji i oczekiwań temporalnych dotyczących rodzicielstwa

Wyniki badań dostarczają podstaw do wnioskowania o procesie transmisji międzypokoleniowej w odniesieniu do normatywnej koncepcji realizacji rodzicielstwa we wczesnej dorosłości. W większości obszarów związanych z podejmowaniem rodzicielstwa rozpoznano proces transmisji o charakterze pełnym w przypadku młodych dorosłych kobiet (córek) oraz ich matek. Materiał zebrany na tym etapie badań pozwolił zobrażować zachodzący proces transmisji międzypokoleniowej w obszarze rodzicielstwa: jego wartości, ewaluacji i poczucia normatywności zadań z nim związanych (tab. 3). Zgodności między poszczególnymi osobami i kohortami pokoleniowymi mierzono w zależności od zmiennych (statystyka Kruskala-Wallisa, a w przypadku zmiennych ilorazowych wykorzystywano Anova i test Tukeya).

Celem tego etapu procesu badawczego było rozpoznanie obszarów zgodności w obrębie wiedzy społecznej, ewaluacji wpływu wydarzeń i doświadczenia oczekiwanego wśród trzech pokoleń. Uzyskany obraz grup badanych wskazuje na występowanie u nich poczucia zmian pomiędzy pokoleniami, potwierdzając w pewien sposób przynależność osób badanych do trzech różnych generacji. W tym kontekście zgodność wymiarów, zarówno w konstrukcji treściowej, jak i temporalnej, można odczytać jako przejaw siły procesów transmisji międzypokoleniowej, a brak zgodności jako efekt zakłócenia bądź przerwania tego procesu przez przemiany społeczno-kulturowe, ingerujące w system rodziny. W tabeli 3 przedstawiono w sposób syntetyczny uzyskane wyniki.

Na podstawie różnic między pokoleniami w wartościach nadawanych poszczególnym zadaniom rozwojowym można wnioskować o częściowym procesie transmisji

Tab. 3. Obszary zgodności międzypokoleniowej w rodzinach w zakresie zmiennych związanych z podejmowaniem rodzicielstwa

Obszar	Transmisja międzypokoleniowa pełna	Transmisja międzypokoleniowa niepełna (2 pokolenia)	Istotność różnic między grupami
Ewaluacja wpływu wydarzeń	<ul style="list-style-type: none"> – przeprowadzka do własnego mieszkania – wybór partnera życiowego – ślub – ciąża własna lub partnerki – urodzenie I dziecka – urodzenie kolejnego dziecka – opieka nad dziećmi – spędzanie czasu z dziećmi 	<ul style="list-style-type: none"> – zajmowanie się domem 	<p>Df = 2; F = 4,225; p < 0,01 różnica dotyczy pokoleń dziadków i młodych dorosłych</p>
Normatywna wartość przypisywana zadaniom rozwojowym	<ul style="list-style-type: none"> – przygotowanie do życia z partnerem – urodzenie pierwszego i kolejnego dziecka – opieka nad dziećmi – zajmowanie się domem 	<ul style="list-style-type: none"> – wybór partnera życiowego 	
Normatywna kolejność przypisywana zadaniom rozwojowym	<ul style="list-style-type: none"> – wybór partnera życiowego – urodzenie pierwszego i kolejnego dziecka – opieka nad dziećmi – zajmowanie się domem 	<ul style="list-style-type: none"> – przygotowanie się do życia z partnerem 	<p>różnica między dziadkami a resztą pokoleń (chi-kwadrat = 9,868; df = 2; p = 0,007)</p>
Doświadczenie oczekiwane	<ul style="list-style-type: none"> – wiek urodzenia kolejnego dziecka – wiek osiągnięcia stabilizacji materialnej i zawodowej 	<ul style="list-style-type: none"> – wiek znalezienia partnera życiowego – wiek urodzenia pierwszego dziecka 	<p>Df = 2; F = 6,665; p < 0,001 Df = 2; F = 4,225; p < 0,05 w obu przypadkach różnica między młodymi dorosłymi a ich dziadkami</p>

Źródło: opracowanie własne.

międzypokoleniowej zadania, jakim jest *wybór partnera życiowego*, oraz o pełnym procesie transmisji w odniesieniu do pozostałych zadań występujących w koncepcjach normatywnego realizowania rodzicielstwa. Natomiast w zakresie normatywnej kolejności realizowania sekwencji zadań rozwojowych związanych z podejmowaniem i realizowaniem rodzicielstwa, pokolenia różniły się jedynie kolejnością zadania *przygotowanie się do życia z partnerem*. Młodzi dorośli oczekiwali jego wystąpienia później niż pozostałe osoby badane.

Odnośnie do oczekiwanego wieku w momencie urodzenia pierwszego dziecka odnotowano różnice pomiędzy dziadkami a młodymi dorosłymi i między młodymi kobietami i mężczyznami. Dziadkowie i młode dorosłe kobiety oczekiwali urodzenia pierwszego dziecka około rok wcześniej niż pozostałe osoby w rodzinie. Natomiast w przypadku czasu wyboru partnera życiowego rodzice oczekiwali późniejszego wyboru niż pozostali członkowie rodzin.

MODELE UWARUNKOWAŃ ZMIENNYCH Z OBSZARU EWALUACJI I OCZEKIWAŃ TEMPORALNYCH DOTYCZĄCYCH RODZICIELSTWA

Uwarunkowania ewaluacji wydarzeń. W grupie młodych dorosłych znaleziono dwa predykatory dla zmiennych: ewaluacja wpływu wydarzenia: urodzenie pierwszego i urodzenie kolejnego dziecka. Były nimi ewaluacja opieki nad dziećmi oraz poziom wykształcenia osoby badanej. W wyższym stopniu wyjaśniają one ewaluację wśród kobiet ($R^2 = 0,602$) niż mężczyzn ($R^2 = 0,33$). W grupie rodziców okazało się, że ewaluację urodzenia pierwszego dziecka warunkuje ocena ciąży i opieki nad dziećmi. Wyjaśniają one opisywaną zmienną w 70% (matki $R^2 = 0,71$, ojcowie $R^2 = 0,704$). Można zauważyć także, że w tej podgrupie zmienna ewaluacja ciąży ma większy wpływ niż ewaluacja opieki nad dziećmi.

Analiza uwarunkowań zmiennej ewaluacji wpływu urodzenia kolejnego dziecka wśród poszczególnych członków rodzin wskazuje, że pojawił się nowy wzór uwarunkowań. Każde z pokoleń wskazuje na inne zmienne wyjaśniające. Rodzice w większym stopniu łączą wpływ urodzenia się kolejnego dziecka z ewaluacją opieki nad dziećmi niż najstarsze pokolenia. Zupełnie inny obszar zmiennych podają młodzi dorośli. Młode dorosłe wskazują jako zmienne wyjaśniające (R^2 modelu = 0,703) ocenę urodzenia pierwszego dziecka ($\beta = 0,796$, $r = 0,790$, $p < 0,001$) i oczekiwany wiek rozpoczęcia pierwszej pracy ($\beta = 0,213$, $r = 0,211$, $p < 0,05$). Natomiast mężczyźni wskazywali ($R^2 = 0,859$) ewaluację wpływu narodzenia pierwszego dziecka ($\beta = 0,313$, $r = 0,281$, $p < 0,01$) i ewaluację wyboru partnera życiowego ($\beta = 0,754$, $r = 0,677$, $p < 0,001$).

Modele uwarunkowań oczekiwanego doświadczenia

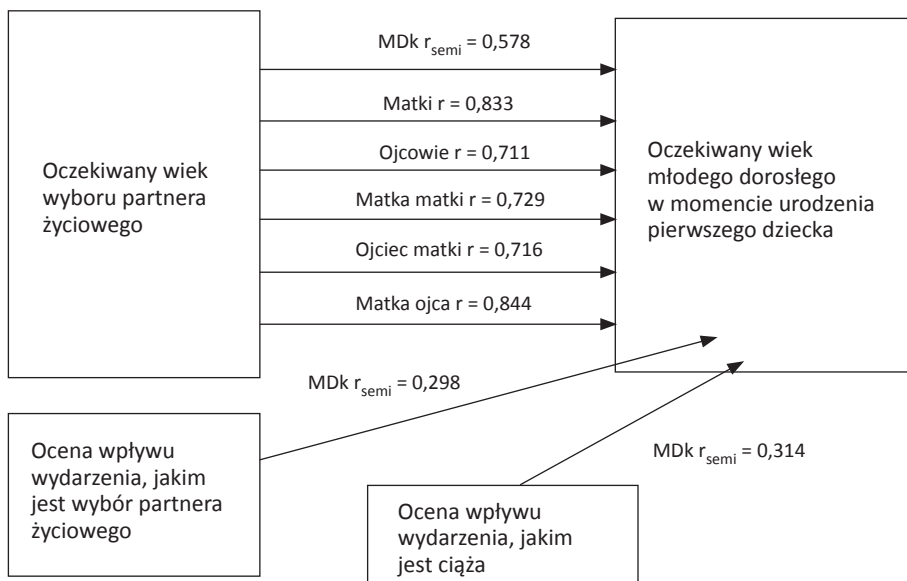
Wśród młodych dorosłych kobiet, ich babek oraz matek *oczekiwany wiek urodzenia się pierwszego dziecka* był związany pozytywnie z oczekiwanym wiekiem w momencie znalezienia partnera życiowego oraz z oceną wpływu na życie wydarzenia, jakim jest wybór partnera życiowego oraz negatywnie z ewaluacją wydarzenia, jakim jest ciąża (por. ryc. 3). Zmienne występujące w modelu to: *oczekiwany wiek młodego dorosłego w momencie znalezienia partnera życiowego* ($\beta = 0,611$, $r = 0,578$, $p < 0,001$), *ewaluacja wpływu ciąży* ($\beta = -0,354$, $r = -0,314$, $p < 0,005$) oraz *ewaluacja wpływu wyboru partnera życiowego* ($\beta = 0,3548$, $r = 0,298$, $p = 0,005$, $R^2 = 0,38$). Zaobserwowane w tej podgrupie zależności wskazują, że wśród młodych dorosłych kobiet *oczekiwany wiek urodzenia pierwszego dziecka* występuje pozytywna korelacja pomiędzy tą zmienną a zmiennymi: *oczekiwany wiek w momencie znalezienia partnera życiowego* oraz *ocena wpływu na życie wydarzenia, jakim jest wybór partnera życiowego* i korelacja negatywna ze zmienną: *ewaluacja wpływu na własne życie wydarzenia, jakim jest ciąża*. Oznacza to, że:

- im późniejszym wieku młoda kobieta oczekuje znalezienia partnera, tym w późniejszym wieku oczekuje ona urodzenia swojego pierwszego dziecka;
- im bardziej pozytywnie ocenia wpływ wyboru partnera życiowego na swoje życie, w tym późniejszym wieku oczekuje urodzenia swojego pierwszego dziecka;
- im bardziej pozytywną walencję przypisuje wydarzeniu takiemu jak ciąża, tym *oczekiwany wiek w momencie urodzenia przez nią pierwszego dziecka* jest niższy.

Analiza regresji wielokrotnej nie wykazała istotnych związków w podgrupie młodych dorosłych mężczyzn.

Zatem w przypadku kobiet wyniki badań dostarczają podstaw do wnioskowania o pełnym procesie transmisji międzypokoleniowej w odniesieniu do uwarunkowań oczekiwanego czasu urodzenia się pierwszego dziecka. Zauważona zgodność w trzech pokoleniach kobiet może być przykładem trójpokoleniowego modelu transmisji uwarunkowań.

W przypadku zmiennej *oczekiwany czas urodzenia się kolejnego dziecka* zauważone podobieństwo modeli dotyczyło dwóch pokoleń: między matkami a ojcami matek, młodymi dorosłymi mężczyznami a ich matkami, młodymi dorosłymi mężczyznami a ojcami ojców oraz między młodymi dorosłymi kobietami a matkami ich matek. Warto zauważyć, że w przypadku uwarunkowań tej jednej zmiennej zauważono podobieństwo modeli z pominięciem ojca.

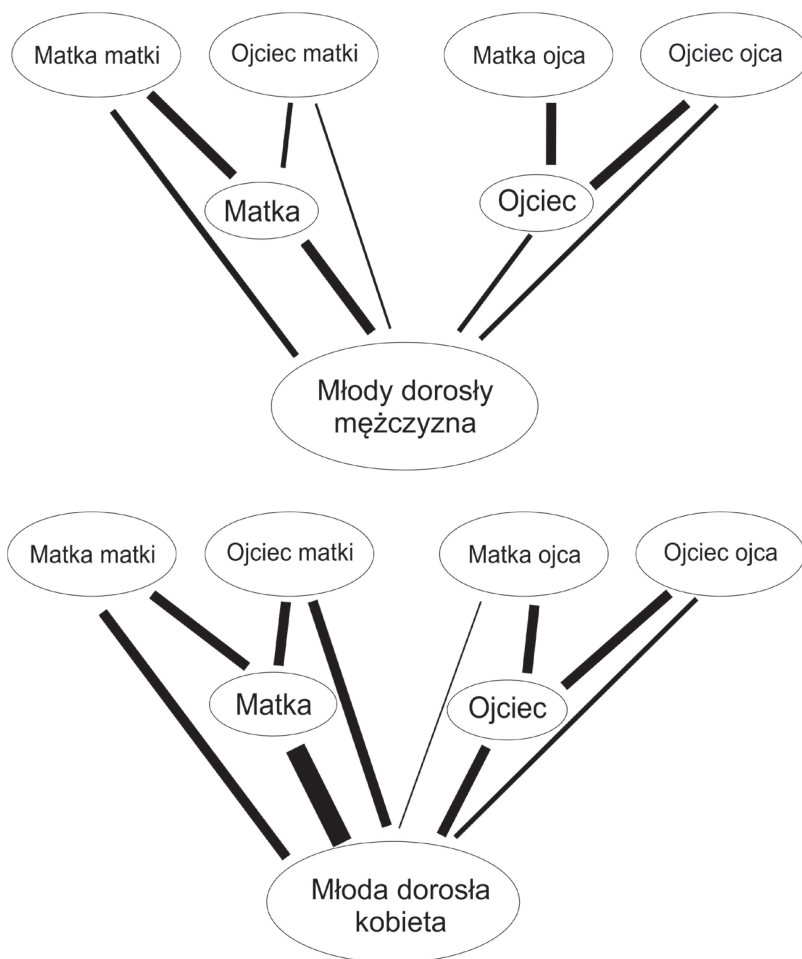

Ryc. 3. Uwarunkowanie zmiennej *oczekiwany wiek młodego dorosłego w momencie urodzenia pierwszego dziecka* (MDk – młoda dorosła kobieta, istotność równania regresji dla wszystkich modeli $p < 0,001$)

Źródło: opracowanie własne.

SIŁA TRANSMISJI

Poniżej przedstawiono graficzną ilustrację uzyskanych wzorców podobieństw między poszczególnymi osobami w rodzinie. Średnia wszystkich podobieństw uwarunkowań wskazuje, że oddziaływania między matką a córką okazały się najsilniejsze (średnia 6), natomiast relacja między matką a synem jest słabsza (3). Podobieństwo między matkami a ich matkami i ojcami jest takie samo (3). Tak samo silne są relacje między dziadkami ze strony matki a wnuczkami (3). Natomiast transmisja przez relacje między dziadkami a wnuczkami ze strony ojca jest o połowę słabsza (1,5). W relacjach młodych dorosłych synów z ojcami występuje mniejsza siła (1,5) niż w relacjach ojców z córkami (3). Najsilniejszą relację ojciec ma ze swoją matką i córką (3), słabszą z własnym ojcem (2,25) i synem (1,5). Uzyskany obraz wskazuje na pewne ograniczenie lub wycofanie się ojców z relacji z synem. Porównanie częstości relacji wskazuje na wyraźną różnicę w relacjach między dziadkami a wnuczkami. Można zauważyć silniejsze oddziaływanie dziadków ze strony matki na wnuczki (3) niż na wnuków (babcia – 1, dziadek – 1,5). Średnia relacja między młodym dorosłym a matką jego matki wynosi 1,5, a w przypadku matki ojca nie występuje wcale. Nie można wykluczyć, że właśnie słabość tej relacji odpowiada za ograniczone dziedziczenie w linii męskiej (lub jego brak por. ryc. 1).

Ryc. 4. Siła transmisji w rodzinie między poszczególnymi członkami (grubość linii łączącej osoby w rodzinie przedstawia częstość występujących podobieństw uwarunkowań podejmowania zadań rozwojowych)

Źródło: opracowanie własne.

DYSKUSJA WYNIKÓW

Uzyskany obraz transmisji wskazał na jej dwa mechanizmy. Pierwszy przejawiał się zgodnością trzech pokoleń w treści i strukturze koncepcji rozwoju, zawartych zarówno w systemie doświadczenia oczekiwanego, jak i systemie wiedzy społecznej. Drugi zaś polegał na transmisji uwarunkowań oczekiwanego doświadczenia oraz ewaluacji

Tab. 4. Różnice średnich podobieństw modeli uwarunkowań ewaluacji wydarzeń i oczekiwanego czasu wydarzeń ze względu na rolę rodzinną trzech pokoleń

Obszar zgodności uwarunkowań	Suma kwadratów	df	Średni kwadrat	F	Istotność
Ewaluacji wydarzeń	1,029	2	0,514	5,136	0,008
Oczekiwanego czasu wydarzeń	1,745	2	0,872	3,744	0,028

Źródło: opracowanie własne.

znaczenia wydarzeń na życie jednostki. Wyniki badań dostarczają podstaw do wnioskowania o procesie transmisji międzypokoleniowej w odniesieniu do normatywnej koncepcji realizacji rodzicielstwa we wczesnej dorosłości. W większości obszarów związanych z podejmowaniem rodzicielstwa rozpoznano proces transmisji o charakterze pełnym. Należy podkreślić, że podobieństwo między pokoleniami dotyczyło nie tylko przekazu treści ukrytych w wiedzy społecznej, ale i procesu ewaluacji oraz struktur oczekiwanego doświadczenia.

Uwzględniając wagę czynnika płci w transmisji międzypokoleniowej (Fajkowska-Stanik, 2001) w procesie analizy wyników, każdorazowo sprawdzano istniejące relacje wewnątrzrodzinne zgodnie z rolami rodzinnymi w schemacie: młoda dorosła–matka–matka matki, młoda dorosła–matka–ojciec matki i podobnie w związkach z ojcem i jego rodziną. Analiza przebiegu transmisji wskazuje, że transmisja najczęściej przerywana była w relacji ojciec ojca–ojciec oraz młody dorosły–ojciec. Brak transmisji wśród młodych dorosłych mężczyzn i ojców ojca może wskazywać na ich rolę w procesie wprowadzania zmian w obrębie nazwanego wcześniej „modelu alienacji”. Zatem przerwanie transmisji najczęściej dotyczyło mężczyzn w drugim i pierwszym pokoleniu, co oznacza rolę związaną z wyłamywaniem się z modelu podobieństw wewnątrzrodzinnych. Uzyskane rezultaty wskazują jednak, że alienacja ta może zachodzić jedynie w stosunku do własnej rodziny pochodzenia w relacji z ojcem. Należy bowiem podkreślić istnienie relacji z matkami i podobieństwo wzorców w relacji z nimi. Podobny rezultat uzyskała M. Sitarczyk, która badała transmisje postaw rodzicielskich ojców w rodzinie. Rezultaty przez nią uzyskane wskazują na to, że część wiedzy o ojcach transmitowały matki (Sitarczyk, 2002).

Badanie uzyskanych wzorców transmisji wskazało, że największa podatność na tak zwane „naciski rodzinne” dotyczy relacji między młodymi dorosłymi a ich rodzicami i dziadkami ze strony matki. Uzyskane wyniki wskazują, że właśnie w tych relacjach następuje największa wymiana informacji i zachodzą procesy przebudowywania wiedzy, wartości oraz sposobów funkcjonowania. Uzyskane rezultaty mogą wskazywać, że w tym przypadku przy podejmowaniu rodzicielstwa to kobiety są raczej nośnikami tradycji a mężczyźni nośnikami zmian. Oznacza to, że w przypadku kobiet

obserwujemy zgodność (zarówno oczekiwań, wartości, ewaluacji, jak i oczekiwań co do czasu realizacji) w zakresie trzech pokoleń (młoda dorosła–matka, matka–babcia oraz młoda dorosła–babcia!), natomiast wśród młodych mężczyzn zwraca uwagę brak spójności ich oczekiwań zarówno z ojcami, jak i dziadkami. W tym momencie należy wspomnieć także o różnicy w zgodności oczekiwań między matkami a ojcami w zależności od płci dorosłego dziecka. Otóż w każdym przypadku zgodność między matką a dzieckiem była wyższa niż w relacji z ojcem. Opisane relacje i ich charakterystyka są w podobny sposób opisywane i analizowane szczególnie w koncepcjach psychodynamicznych (Fajkowska-Stanik, 2001). Z jednej strony analiza ta może wskazywać na rolę rodziców jako nośników zmiany w stosunku do swoich dzieci „w dół”, a dla swoich rodziców „w górę”. Z drugiej strony można tu przyjąć za Fajkowską-Stanik (2001) propozycję, w której wychodzi się z założenia, że wzory identyfikacyjne pochodzą od matek.

Wyniki badania siły transmisji dotyczące modeli uwarunkowań oczekiwań temporalnych, które w świetle przyjętego modelu badań miały być nie tyle wypadkową wieku i spostrzeganych wydarzeń normatywnych, ile raczej subiektywną „teorią własnego życia”, potwierdziło się. Wyniki badań wskazały, że na podejmowanie zadania, jakim jest rodzicielstwo, mają wpływ własne indywidualne doświadczenia w sferze intymnej, związanej z wyborem partnera życiowego, a nie doświadczenia związane z wpływem środowiska. Opisane modele są zgodne z podawanymi w literaturze wyjaśnieniami powodów bezdzietności – jednym z głównych jest brak odpowiedniego partnera życiowego (Jarmołowska, 2009). Ponadto można zatem zauważyć, że pozytywna ewaluacja wydarzeń przekłada się na planowane zachowanie bez względu na to, czy ma ono charakter kompensacyjny i życzeniowy, czy nie. Celem pracy z młodymi ludźmi może być urealnianie samooceny i poczucia wpływu na poszczególne obszary życia (w tym obszarze rodzinnego i zawodowego).

Podsumowując analizy zmiennych związanych z ewaluacją wpływu na życie urodzenia pierwszego i kolejnego dziecka oraz w zakresie oczekiwanego doświadczenia można zauważyć, że nie znaleziono predyktorów zmienności tych zmiennych w obszarze normatywnej koncepcji życia. W większości przypadków odwoływano się do ewaluacji innych wydarzeń i oczekiwanego czasu ich realizacji. Należy zauważyć, że uzyskany obraz zmienności ewaluacji wybranych zmiennych w rodzinie wskazuje na ich związek z strukturami oczekiwanego doświadczenia. Zatem uzyskane rezultaty obrazują możliwą, specyficzną, autonomiczną drogę życia budowaną przez młodych dorosłych (szczególnie mężczyzn).

Otrzymane wyniki oczekiwanego wieku podjęcia tego zadania rozwojowego wskazują, że kontekst społeczny rozwoju nie jest jedynym predyktorem w przewidywaniu osobistej lub cudzej przyszłości. Można wskazać, że podejmowanie zadań związanych z prokreacją może być moderowane przez płęć i uwarunkowane własnymi

doświadczeniami i ewaluacją związku z partnerem życiowym oraz ewaluacją wpływu ciąży (u kobiet), subiektywnymi oczekiwaniami dotyczącymi czasu urodzenia się pierwszego i kolejnego dziecka (u kobiet i mężczyzn) oraz ewaluacją wpływu urodzenia się pierwszego i kolejnego dziecka (u mężczyzn). Rezultat ten wskazuje na znaczenie struktur i procesów psychicznych związanych z ewaluacją znaczenia wydarzeń dla planowania działań w przyszłości. Struktury te opisane zostały zarówno w koncepcji Ajzena (intencja, postawa, 1991), jak i Trempały i Malmberga (1996).

ZAKOŃCZENIE

Przedstawione rezultaty badań uwiarydliły różnice uwarunkowań podejmowania rodzicielstwa między młodymi kobietami i mężczyznami oraz większą podatność na rozumienie i respektowanie wzorców starszych pokoleń wśród kobiet niż wśród mężczyzn. Wobec tego można wskazać na swoiste osłabienie procesu transmisji międzypokoleniowej w rodzinie szczególnie dotyczącej mężczyzn. Nasuwa się jednak pytanie: czy charakter procesu przekazywania doświadczeń i zachowań jest ponadczasowy, czy związany ze społeczną rolą przypisywaną kobiecie i mężczyźnie? Ponieważ siła i kontynuacja pewnych wzorców rodziny i rodzicielstwa zachodzi na poziomie psychologicznym i jest ukryta w procesach ewaluacji, a nie samych treściach przekazów rodzinnych, można podsumować, że rezultaty badań przybliżają mechanizmy pośredniczące w procesie zmiany wzorców zachowania.

LITERATURA

- Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50 (2), 179-211.
- Arnett, J.J. (2007). *The long and leisurely route: Coming of age in Europe today*. *Current History*, March, 130-136. <http://www.jeffreyarnett.com/articles.htm>.
- Bauman, Z. (2008). *Wspólnota. W poszukiwaniu bezpieczeństwa w niepewnym świecie*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Benedict, R. (1999). *Wzory kultury*. Warszawa: Muza.
- Boszkiewicz, H. (1997). *Rzetelność i trafność w nieklasycznych modelach testów*. Bydgoszcz: Instytut Psychologii AB.
- Bowen, M. (1978). *Family Therapy in clinical Practice*. New York: Jason Aronson.
- Bronfenbrenner, U. (1981). *The ecology of human development: Experiments by nature and design*. Cambridge: Harvard University Press.
- Brzezińska, A. (2000). *Spoleczna psychologia rozwoju*. Warszawa: Wydawnictwo „Scholar”.
- Czerwińska-Jasiewicz M. (1997). *Decyzje młodzieży dotyczące własnej przyszłości*. Warszawa: PWN.
- Erikson, E. (2004). *Tożsamość a cykl życia*. Poznań: Rebis.

- Fajkowska-Stanik, M. (2001). *Transseksualizm i rodzina. Przekaz pokoleniowy wzorów relacyjnych w rodzinach transseksualnych kobiet*. Warszawa: Wydawnictwo IP PAN i SWPS.
- Farnicka, M. (2011). *Przemiany realizacji zadań rozwojowych. Ewolucja czy rewolucja?* Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza UZ.
- Farnicka M., (2013). *Między wyborem a przymusem. Rodzina a sposoby radzenia sobie w różnych sytuacjach życiowych*. Warszawa: Difin.
- Farnicka, M., Liberska, H. (2014). Transmisja międzypokoleniowa – procesy zachodzące na styku pokoleń. W: I. Janicka, H. Liberska (red.), *Psychologia rodziny (185-201)*. Warszawa: PWN.
- Freudenreich, D., Liberska, H., Miluska, J. (2011). Man's engagement in family life – changes and contexts. W: H. Liberska (ed.), *Relations in marriage and family: Genesis, quality and development (153-174)*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Frydrychowicz, A. (1986). *Adaptacja Testu Stosunków Rodzinnych Bene, Anthony*. Warszawa: PTP.
- Giddens, A. (2001). *Nowoczesność i tożsamość*. Warszawa: PWN.
- Giddens, A. (2008). *Konsekwencje nowoczesności*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Gurba, E. (2011). Wczesna dorosłość. W: J. Trempała (red.), *Psychologia rozwoju człowieka (287-311)*. Warszawa: PWN.
- Havighurst, R. (1981). *Developmental tasks and education*. New York: Longman.
- Jarmołowska, A. (2009). Psychologiczna problematyka bezdzietności zamierzonej. W: T. Rostowska (red.), *Psychologia rodziny (183-195)*. Warszawa: Difin.
- Kowalik, S. (2003). *Rozwój społeczny*. W: B. Harwas-Napierała, J. Trempała (red.), *Psychologia rozwoju człowieka, t. 3 (71-105)*. Warszawa: PWN.
- Liberska, H. (2004). *Perspektywy temporalne młodzieży. Wybrane uwarunkowania*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Liberska, H. (2006). Orientacja przyszłościowa młodzieży a jej środowisko rodzinne. *Roczniki Socjologii Rodziny, t. XVII, 65-82*.
- Liberska, H. (2014). Rozwój rodziny i rozwój w rodzinie. W: I. Janicka, H. Liberska (red.), *Psychologia rodziny (221-242)*. Warszawa: PWN.
- Linton, R. (2002). *Kulturowe podstawy osobowości*. Warszawa: PWN.
- Obuchowski K. (1993). *Człowiek intencjonalny*. Warszawa: PWN.
- Markus, H. (1977). Self- schemata and processing information about the self. *Journal of Personality and Social Psychology, 35, 63-78*.
- Mead, M. (1978). *Kultura i tożsamość*. Warszawa: PWN.
- Mynarska, M. (2011). Kiedy mieć dziecko? Jakościowe badanie procesu odraczania decyzji o rodzicielstwie. *Psychologia Społeczna, t. 6, 226-240*.
- Nurmi, J.-E. (1993). Adolescent Development in an Age-graded Context: The Role of Personal Beliefs, Goals, and Strategies in the Tackling of Developmental Tasks. *Journal of Behavioral Development, vol. 16, 2169-2189*.
- Oleszkowicz, A., Misztela, A. (2015). How do young Poles perceive their adulthood? *Journal of Adolescent Research, no 6, 683-709*.
- Pervin, L.A. (2002). *Psychologia osobowości*. Gdańsk: GWP.
- Radochoński, M. (1986). Rodzina jako system psychospołeczny. *Problemy Rodziny, 13, 10-17*.
- Rostowska, T. (1995). *Transmisja międzypokoleniowa w rodzinie w zakresie wybranych wymiarów osobowości*. Łódź: Wydawnictwo UŁ.
- Rostowska, T. (1997). *Zgodność strategii radzenia sobie ze stresem u rodziców i ich dorosłych dzieci*. W: J. Rostowski, T. Rostowska, I. Janicka (red.), *Psychospołeczne aspekty rozwoju człowieka (389-399)*. Łódź: Wydawnictwo UŁ.
- Rostowska, T. (2008). *Małżeństwo, rodzina, praca a jakość życia*. Kraków: Impuls.

- Sitarczyk, M. (2002). *Międzypokoleniowa transmisja postaw wychowawczych ojców*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Slany, K. (2006). Socjo-demograficzne aspekty „syndromu – opóźniania” i jego konsekwencje dla polityki społecznej. *Roczniki Socjologii Rodziny*, XVII, 13-25.
- Trempała, J. (2002). *Czas i zmiana*. Bydgoszcz: Wydawnictwo AB.
- Trempała, J., Malmberg, L.E. (1996). Dorosłość w oczekiwaniach młodzieży polskiej i fińskiej. *Forum Psychologiczne*, 1, 59-70.
- Tyszkowa, M. (1985). *Rola rodziny w kształtowaniu się wyobrażeń o własnej przyszłości i aspiracji życiowych dzieci i młodzieży*. W: M. Tyszkowa (red.), *Rozwój dziecka w rodzinie i poza rodziną* (9-68). Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Wałęcka-Matyja, K. (2014). *Role i funkcje rodziny*. W: I. Janicka, H. Liberska (red.), *Psychologia rodziny* (95-113). Warszawa: PWN.
- Wojciszke, B (1986). *Struktura „ja” wartości osobiste i zachowanie*. Wrocław: Ossolineum.

**W POSZUKIWANIU UWARUNKOWAŃ TRANSMISJI MIĘDZYPOKOLENIOWEJ –
ZNACZENIE PEŁNIONEJ ROLI RODZINNEJ
W KONTYNUOWANIU WZORCÓW RODZICIELSTWA**

STRESZCZENIE: Celem prezentowanych badań było poszukiwanie przejawów transmisji międzypokoleniowej w zakresie wzorców realizowania zadań rozwojowych wczesnej dorosłości ze szczególnym uwzględnieniem rodzicielstwa. W ramach zbudowanego modelu badawczego, starano się wyjaśnić wpływ transmisji międzypokoleniowej na podejmowanie i realizowanie rodzicielstwa przez młodych dorosłych w obszarze wiedzy społecznej oraz oczekiwanego doświadczenia. W trakcie postępowania badawczego przebadano 109 trójpokoleniowych rodzin (N = 407 osób). Rezultaty badań zobrazowały różnorodność procesu transmisji międzypokoleniowej głównie w zależności od płci i przynależności do danej kohorty. Wykazano także częstszą podatność na transmisję rodzinnych modeli zachowań wśród kobiet oraz silniejsze procesy transmisji między sąsiednimi pokoleniami. **SŁOWA KLUCZOWE:** transmisja międzypokoleniowa, wczesna dorosłość, podejmowanie rodzicielstwa, relacje trójpokoleniowe.

**THE SEARCH FOR INTERGENERATIONAL TRANSMISSION’ DETERMINANTS –
THE IMPACT OF ONE’S FAMILY ROLE
ON CONTINUING PATTERNS OF PARENTING**

SUMMARY: The goal of the study was the search for similarity between generations in respect of social knowledge and expected experience connected with parenthood. In the research model, the following variables were distinguished: the concept of normative development in three generations, the sense of influence on one’s own life and expectations towards future related to the time of realization of parenthood. In the explored area research group was consist from N = 407 individuals from 109 families. It turned out that: structures of social knowledge on normativeness do not have a relevant influence on the structures of expected experience – women are more prone to transmission of family models of behaviors.

KEYWORDS: developmental task, parenthood, changes in family life patterns, intergeneration transmission, young adult.

TATIANA SENKO
Uniwersytet Jana Kochanowskiego
w Kielcach

ANALIZA PORÓWNAWCZA ZACHOWAŃ OSOBOWOŚCIOWYCH W RELACJACH „MATKA–SYN” I „OJCIEC–SYN”

WPROWADZENIE

Płciowość nie tylko ujmuje całego człowieka, ale wpływa także na sposoby kontaktowania się z samym sobą i z drugim człowiekiem. Podstawowym warunkiem, aby być dobrą matką, dobrym ojcem i właściwie wychowywać dzieci, są poprawne relacje i więzi pomiędzy małżonkami. Spójność tych więzi oraz relacje małżeńskie mają wpływ na poczucie bezpieczeństwa każdego dziecka w rodzinie. Są one podstawowymi więziami rodzinnymi i mają ogromny wpływ na życie każdego członka rodziny. Jednym z wielu problemów rodziny, jak pokazują wyniki badań psychologiczno-pedagogicznych, są wzajemne relacje i związki zachodzące pomiędzy ich członkami. To dotyczy, z jednej strony, męża i żony, z drugiej, rodziców i ich dzieci. Analiza swojej osobowości, swoich stosunków rodzinnych oraz konkretnych relacji mężczyzny z żoną, kobiety z mężem i ich relacji z dziećmi może pozwolić rodzinie na stworzenie komfortowego klimatu oraz uznanie, że nie można ograniczać się, jak to często bywa w badaniach, do uwzględniania perspektywy matki.

W sensie psychologiczno-pedagogicznym, który interesuje mnie najbardziej, największe znaczenie mają stosunki „matka–dziecko” oraz „ojciec–dziecko”, które odgrywają najważniejszą rolę w dalszym rozwoju dzieci. Każde dziecko tworzy z rodzicami *jedność*, dzięki czemu poznają świat i zdobywają siły, aby powoli się oddalić i usamodzielnić (Szperlich, 2007). Matka dostarcza dziecku wzorów pierwszych relacji społecznych pozwalających na radzenie sobie z emocjami i nawiązywanie relacji interpersonalnych (Wojciechowska, 2007). Macierzyństwo w swojej genezie zawiera element ścisłego kontaktu z dzieckiem; ojcostwo opiera się głównie na duchowej więzi.

Ważny dla ojcostwa jest wstępny akt uznania dziecka w świadomości mężczyzny – ojca. Relacje pomiędzy ojcem i dzieckiem oraz ich bliskie kontakty emocjonalne ubogacają obie strony, dają korzyści nie tylko dziecku, ale i ojcu, który dzięki nim wzbogaca swoją osobowość. Wyróżnianie w rodzicielstwie ojcostwa zyskuje sens tylko i wyłącznie w kontekście odróżniania go od macierzyństwa i odwrotnie, analogicznie, jak przy założeniu komplementarności i biegunowości, męskość może być dobrze zrozumiana jedynie w relacji do kobiecości (Medinger, 2005). Te dwie rzeczywistości istnieją dzięki sobie nawzajem i każda cecha ludzka nabiera przez odniesienie do płci innego kolorytu – inne są czułość, stanowczość czy emocjonalność matki, a inne ojca (Augustyn, 2009; Braun-Gałkowska, 2001; Campbell, 2006; Faber, Mazlish, 1992; Jankowski, 1980; Kaja, 2001; Lacroix, 2007; Mierzwiński, 1997; Nicolosi, 2011; Obuchowska, 2008; Pospiszyl, 1986; Senko, 2002; Wojciechowska, 2007; Гольцова, 2012; Смирнова, 2008).

Można powiedzieć, że problem wzajemnych relacji rodziców i ich dzieci pojawia się w każdej rodzinie mającej dzieci. Niezależnie od tego, jak duże byłyby różnice pomiędzy kobietami i mężczyznami, to i tak oboje spełniają identycznie ważne role w życiu swoich dzieci, a uzupełniając się w swej „inności”, każdego dnia kształtują ich osobowość oraz ich zachowania osobowościowe. Nie bez powodu kobieca i męska psychika mają cechy kontrastujące, gdyż dzięki temu w pełni oddziałują na całość kształtu psychiki dziecka. Problem wzajemnych relacji rodziców z synami i córkami może się pojawić w każdej rodzinie. Wiele czynników może mieć wpływ na te relacje, jednak wielką rolę w tej kwestii odgrywa *osobowość* oraz *zachowania osobowościowe* rodziców i ich dzieci. W tym artykule opisane będą wyniki analizy porównawczej zachowań osobowościowych w relacjach „matka–syn” i „ojciec–syn”.

METODY BADAŃ

Cel – analiza zależności pomiędzy zachowaniem osobowościowym matki i ojca a zachowaniem osobowościowym ich synów. W pracy wykorzystana została metoda diagnozy zachowań osobowościowych (Сенько, 1998; Senko, 2005, 2007, 2015). W ramach metody diagnozy zachowań osobowościowych wykorzystano techniki *samooceny* (rodzice oceniają swoje formy zachowań osobowościowych (*dominacja – podporządkowanie, pozytywność – negatywność*) wobec synów i synowie oceniają swoje formy zachowań osobowościowych wobec rodziców (matki i ojca) oraz techniki *oceny ekspertowej* – matka i ojciec, jako eksperci, oceniają formy zachowań osobowościowych synów i synowie, jako eksperci, za pomocą metody masek, oceniają formy zachowań osobowościowych rodziców (matki i ojca). Do analizy statystycznej danych empirycznych stosowano standardowe procedury statystyczne w programie STATISTICA 6.0.

CHARAKTERYSTYKA ZACHOWAŃ OSOBOWOŚCIOWYCH W RELACJACH „MATKA–SYN”

Celem pierwszej części badania jest próba odpowiedzi na pytanie: *Jaki zachodzi związek pomiędzy zachowaniem osobowościowym matki a zachowaniami osobowościowymi syna?* Odpowiedzi na to pytanie ukazują wagę wzajemnych relacji pomiędzy matką i synem i mogą być bardzo pomocnym materiałem dla rodziców, którzy wychowują synów, jak również dla osób pracujących na co dzień z rodzinami, w których matki mają problemy z synami i nie tylko. Najważniejsze, że relacje w parze „matka–syn” kształtują w głównej mierze osobowość dziecka (Senko, 2012; Сенько, 2011, 2013). We współczesnym świecie matki powoli zaczynają zdawać sobie sprawę z ich wpływu na zachowanie osobowościowe synów, jak również na kształtowanie w tożsamości chłopców obrazu męczyzny (Сенько, 2000).

Porównanie prowadzono w ramach analizy:

- a) *samooceny zachowań osobowościowych matek w stosunku do synów,*
- b) *oceny ekspertowej synów zachowań osobowościowych matek w stosunku do synów,*
- c) *samooceny zachowań osobowościowych synów w stosunku do matek,*
- d) *oceny ekspertowej matek zachowań osobowościowych synów w stosunku do matek.*

Wyniki analizy *samooceny zachowań osobowościowych matek* w stosunku *do synów* pokazują, że matki oceniają swoje zachowanie osobowościowe w stosunku do synów przede wszystkim jako *dominacyjne* (67,5%) z przejawami w większym stopniu form *pozytywnej dominacji* (49,4%) i w mniejszym stopniu form *negatywnej dominacji* (18,1%). Także matki liczą, że w ich zachowaniu osobowościowym wobec synów w większym stopniu przejawiają się formy *pozytywności* (80,3%) i w mniejszym – *negatywności* (19,7%). Odnośnie do form *podporządkowania*, to wśród nich więcej jest form *pozytywnego podporządkowania* (22,1%) i mniej form *negatywnego podporządkowania* (10,4%).

Wyniki analizy *oceny ekspertowej synów zachowań osobowościowych matek* w stosunku *do synów* pokazują, że synowie oceniają zachowanie osobowościowe matek w stosunku do nich jako bardziej *dominacyjne* (84,5%) i mniej *pozytywne* (48,5%), niż sądzą matki. Ważne, że synowie uznają, że w zachowaniu osobowościowym matek wobec nich, w większym stopniu przejawiają się formy *pozytywności* (68,7%), a w mniejszym – *negatywności* (31,3%). A zatem wyniki pokazują, że form *podporządkowania* w samoocenie matek jest więcej (15,5%) niż w ocenie ekspertowej synów.

Wyniki analizy *samooceny zachowań osobowościowych synów* w stosunku *do matek* pokazują, że synowie oceniają swoje zachowanie osobowościowe w stosunku do matek przede wszystkim jako *podporządkowanie* (64,6%), w którym znacznie więcej

jest form *pozytywnego* (42,2%) niż *negatywnego podporządkowania* (22,4%) oraz form *pozytywności* (62,6%) niż form *negatywności* (37,4%). Tak więc, nie ma znacznych różnic w formach *pozytywnej* (18,5%) i *negatywnej dominacji* (16,9%) synów wobec matek.

Wyniki analizy *oceny ekspertowej matek* zachowań osobowościowych synów w stosunku do matek pokazują, że matki uważają, że synowie wykorzystają wobec nich formy *dominacji pozytywnej* (46,0%) częściej niż formy *dominacji negatywnej* (20,2%); formy *dominacji* wobec matek synowie wykorzystają dwa razy częściej (66,2%) niż formy *podporządkowania* (33,8%). Matki z przykrością podkreślają, że w zachowaniu osobowościowym synów wobec nich dużo jest nie tylko form *pozytywności*, ale i form *negatywności*.

Statystyczna analiza porównawcza zachowań osobowościowych *matek* na podstawie ich *samooceny* oraz na podstawie *oceny ekspertowej synów* pokazuje, że matki uważają, iż w ich zachowaniu osobowościowym jest dużo dominacji w stosunku do synów, ale istnieje przewaga *pozytywnych* form zachowań ($r = 0,63$, przy $p < 0,01$). Taka sytuacja może być korzystna w celu ustalenia *pozytywnych* emocjonalnych kontaktów pomiędzy matką a synem. Z kolei formy *negatywnej dominacji* i *negatywnego podporządkowania*, które matki ich zdaniem wykorzystują wobec synów, mogą prowokować różnego rodzaju *konflikty*. **Synowie** zauważają, że w zachowaniu osobowościowym matek w stosunku do nich jest zarówno dość dużo form *pozytywnej*, jak i *negatywnej dominacji* oraz *pozytywności* i *negatywności* ($r = 0,59$, przy $p < 0,01$). Jednak przewaga dotyczy *pozytywnych dominacyjnych* i *pozytywnych podporządkowanych* form zachowań osobowościowych ($r = 0,61$, przy $p < 0,01$). Taka sytuacja także może być pomyślna w celu ustalenia *pozytywnych* emocjonalnych kontaktów pomiędzy matką a synem. Natomiast formy *negatywnej dominacji* i *negatywnego podporządkowania*, które matki zdaniem synów wykorzystują wobec nich, mogą prowokować *nieporozumienia* i *konflikty*.

Statystyczna analiza porównawcza zachowań osobowościowych *synów* na podstawie ich *samooceny* oraz *oceny ekspertowej matek* pokazuje, że **synowie** zauważają w swoim zachowaniu osobowościowym dużo *podporządkowania* w stosunku do matek. W zależności od tego, jakie formy dominacji wykorzystują matki, synowie *podporządkowują się* w sposób *pozytywny* lub w sposób *negatywny* ($r = 0,57$, przy $p < 0,01$). Synowie zauważają, że w ich zachowaniu są także formy *dominacji* – w większym stopniu *pozytywne* niż *negatywne*. Taka sytuacja w stosunku synów do matek pozwala na stworzenie *komfortu emocjonalnego* z matką, ale formy *negatywnej dominacji* i silna *negatywność* mogą, jak i w sytuacji komunikacji matki z synem, prowokować różnego rodzaju *problemy* i *konflikty*. **Matki** uważają, że w zachowaniu osobowościowym synów w stosunku do nich dość dużo jest form *dominacji* ($r = 0,63$, przy $p < 0,01$), co matkom bardzo się nie podoba. Jednak przewaga dotyczy *pozytywnych* form zachowań osobowościowych ($r = 0,59$, przy $p < 0,01$). Taka sytuacja

także może być korzystna w celu ustalenia *pozytywnych* emocjonalnych kontaktów pomiędzy matką a synem. Natomiast formy *negatywnej dominacji* i *negatywnego podporządkowania*, które synowie zdaniem matek wykorzystują wobec nich, mogą prowokować dość dużo *konfliktów*.

Przypatrując się powyższym wynikom, widać, że *matka dla syna* i *syn dla matki* stanowią ważny punkt odniesienia oraz że istnieje wzajemny związek pomiędzy zachowaniem osobowościowym matki a zachowaniem osobowościowym syna. *Pozytywna dominacja* w zachowaniu osobowościowym matek tworzy warunki do powstania *pozytywnego podporządkowania* w zachowaniu osobowościowym synów, a także *pozytywna dominacja* w zachowaniu osobowościowym synów może tworzyć warunki do powstania form *pozytywnego podporządkowania* w zachowaniu osobowościowym matek. Taka sytuacja jest bardzo ważnym czynnikiem *rozwoju osobowościowego* dzieci i prowadzi do *komfortu pomiędzy matką a synem*, co w rezultacie daje możliwość odniesienia *sukcesu* w komunikacji i ich wzajemnych relacjach.

Z kolei *negatywna dominacja* w zachowaniu osobowościowym matek tworzy warunki do powstania *negatywnego podporządkowania* w zachowaniu osobowościowym ich dzieci, jak również *negatywna dominacja* w zachowaniu osobowościowym synów może tworzyć warunki do powstania form *negatywnej dominacji* oraz *negatywnego podporządkowania* w zachowaniu osobowościowym matek. Taka sytuacja jest czynnikiem powstawania konfliktów pomiędzy matką a dziećmi, przeszkadza ich *pozytywnemu rozwojowi osobowościowemu* i w rezultacie prowadzi do dyskomfortu we wzajemnych relacjach matki z dziećmi oraz w komunikacji pomiędzy nimi i w całościowej komunikacji rodzinnej.

CHARAKTERYSTYKA ZACHOWAŃ OSOBOWOŚCIOWYCH W RELACJACH „OJCIEC–SYN”

Celem drugiej części badania jest próba odpowiedzi na pytanie: *Jaki zachodzi związek pomiędzy zachowaniem osobowościowym ojca a zachowaniami osobowościowymi syna?* Odpowiedzi na to pytanie ukazują wagę wzajemnych relacji pomiędzy ojcem i synem, mogą być bardzo pomocnym materiałem dla rodziców, którzy wychowują synów, jak również dla osób pracujących na co dzień z rodzinami, w których ojcowie mają problemy z synami i nie tylko.

Porównanie prowadzono w ramach analizy:

- a) *samooceny* zachowań osobowościowych *ojców* w stosunku *do synów*,
- b) *oceny ekspertowej* synów zachowań osobowościowych *ojców* w stosunku *do synów*,
- c) *samooceny* zachowań osobowościowych *synów* w stosunku *do ojców*,

d) *oceny ekspertowej ojców zachowań osobowościowych synów w stosunku do ojców.*

Wyniki analizy *samooceny zachowań osobowościowych ojców* w stosunku *do synów* pokazują, że ojcowie oceniają swoje zachowanie osobowościowe w stosunku do synów, podobnie jak matki, przede wszystkim jako *dominacyjne* (87,3%), z przejawami w większym stopniu form *pozytywnej dominacji* (67,3%) i w mniejszym stopniu form *negatywnej dominacji* (20,0%). Analogicznie do matek, ojcowie oceniają, że w ich zachowaniu osobowościowym wobec synów w większym stopniu przejawiają się formy *pozytywności* (77,4%), a w mniejszym – *negatywności* (22,6%). Ojcowie sądzą, że formy *podporządkowania* w stosunku do synów wykorzystają oni rzadko (12,7%), rzadziej – formy *pozytywnego podporządkowania* (10,1%) i bardzo rzadko – formy *negatywnego podporządkowania* (2,6%).

Wyniki analizy *oceny ekspertowej synów zachowań osobowościowych ojców* w stosunku *do synów* pokazują, że synowie oceniają zachowanie osobowościowe ojców w stosunku do nich jako bardzo *dominacyjne* (94,5%) i mniej *pozytywne* (64,5%), niż uważają ojcowie. Formy *podporządkowania pozytywnego* (4,2%), jak i *negatywnego* (1,4%) *występują* w zachowaniu osobowościowym ojców, z punktu widzenia synów, bardzo rzadko. Odnośnie do form *pozytywności* to w zachowaniu osobowościowym ojców pojawia się jej dwa razy więcej (68,7%) niż *negatywności* (31,4%).

Wyniki analizy *samooceny zachowań osobowościowych synów* w stosunku *do ojców* pokazują, że synowie oceniają swoje zachowanie osobowościowe w stosunku do ojców jako *podporządkowane* (72,6%), w którym znacznie więcej jest form *pozytywnego* (62,2%) niż *negatywnego podporządkowania* (10,4%) oraz więcej form *pozytywności* (79,8%) niż form *negatywności* (20,2%), a także niski poziom form *dominacyjnych* (27,4%).

Wyniki analizy *oceny ekspertowej ojców zachowań osobowościowych synów* w stosunku *do ojców* pokazują, że ojcowie postrzegają u synów przejawy form *dominacji* (46,4%) – *pozytywnej* (36,2%), jak i *negatywnej* (10,2%) oraz formy *pozytywności* (69,4%). Dość często u synów występują formy *podporządkowania* (53,6%), tak *pozytywnego*, jak i *negatywnego* (20,4%) oraz formy *negatywności* (30,6%).

Statystyczna analiza porównawcza zachowań osobowościowych *ojców* na podstawie ich *samooceny* oraz na podstawie *oceny ekspertowej synów* pokazuje, że *ojcowie* uważają, iż w ich zachowaniu osobowościowym jest *dużo dominacji* w stosunku do synów, ale przewaga dotyczy *pozytywnych* form zachowań ($r = 0,64$, przy $p < 0,01$). Taka sytuacja może być bardzo dobra w celu ustalenia *pozytywnych* emocjonalnych kontaktów pomiędzy ojcem a synem. Oprócz tego formy *negatywnej dominacji* i *negatywnego podporządkowania*, które ojcowie ich zdaniem wykorzystują wobec synów, mogą prowokować różnego rodzaju *nieporozumienia* i *konflikty*. *Synowie* uważają, że w zachowaniu osobowościowym ojców w stosunku do nich jest dość dużo form *pozytywnej dominacji*, ale są i formy *negatywnej dominacji* oraz *pozytywności*, jak i *negatywności* ($r = 0,58$, przy $p < 0,01$). Przy czym przewaga przypisana jest

pozytywnym *dominacyjnym* i *pozytywnym podporządkowanym* formom zachowań osobowościowych ($r = 0,62$, przy $p < 0,01$). Taka sytuacja może być dobra w celu ustalenia *pozytywnych* emocjonalnych kontaktów pomiędzy ojcem a synem. Oprócz tego formy *negatywnej dominacji* i *negatywnego podporządkowania*, które ojcowie zdaniem synów wykorzystują wobec nich, mogą prowokować *nieporozumienia* i *konflikty*.

Statystyczna analiza porównawcza zachowań osobowościowych *synów* na podstawie ich *samooceny* oraz na podstawie *oceny ekspertowej ojców* pokazuje, że **synowie** zauważają w ich zachowaniu osobowościowym dużo *podporządkowania* w stosunku do ojców. W zależności od tego, jakie formy dominacji wykorzystują ojcowie, synowie *podporządkowują się* w sposób pozytywny lub negatywny ($r = 0,58$, przy $p < 0,01$). Synowie zauważają, że w ich zachowaniu są także formy *dominacji* – w większym stopniu pozytywnej. Taka sytuacja w stosunku synów do ojców pozwala tworzyć *komfort emocjonalny* z ojcem, ale formy *negatywnej dominacji* i *negatywność* mogą, podobnie jak w sytuacji komunikacji ojca z synem, prowokować różnego rodzaju *problemy*. **Ojcowie** uważają, że w zachowaniu osobowościowym synów w stosunku do nich *dość dużo* jest form *dominacji* ($r = 0,61$, przy $p < 0,01$), przy czym przewaga oddana jest *pozytywnym* formom zachowań osobowościowych ($r = 0,58$, przy $p < 0,01$). Ojcom taka sytuacja bardzo się nie podoba.

Ale to *dobra sytuacja rozwojowa*, która pokazuje, że chłopcy *szukają możliwości, żeby być aktywnymi* nie tylko w stosunku do rówieśników, ale i w stosunku do osób dorosłych. Jeżeli ojcowie chcą, żeby ich synowie w swoim dorosłym życiu byli aktywnymi i odnosili sukcesy w życiu osobistym oraz zawodowym, to muszą oni starać się rozwijać formy pozytywnej dominacji u swoich synów. Oprócz tego, taka sytuacja może być dobra w celu ustalenia *pozytywnych* emocjonalnych kontaktów pomiędzy ojcem a synem. Natomiast formy *negatywnej dominacji* i *negatywnego podporządkowania*, które synowie zdaniem ojców wykorzystują wobec nich, mogą prowokować *dość dużo konfliktów* pomiędzy ojcem i synem tak teraz, jak i w przyszłości.

ANALIZA PORÓWNAWCZA ZACHOWAŃ OSOBOWOŚCIOWYCH MATKI I OJCA WOBEC SYNÓW

Statystyczna analiza związku form zachowań osobowościowych *matek i synów* oraz *ojców i synów* pokazuje, że:

1) poziom *dominacji* w zachowaniu osobowościowym *matek* wobec *synów* ($r = 0,41$, przy $p < 0,001$), jak i *ojców* wobec *synów* ($r = 0,49$, przy $p < 0,001$) jest tym wyższy, im niżej jest w zachowaniu synów poziom *podporządkowania*;

2) poziom *dominacji* w zachowaniu osobowościowym *matek* wobec *synów* ($r = 0,50$, przy $p < 0,001$), jak i *ojców* wobec *synów* ($r = 0,53$, przy $p < 0,001$) jest tym wyższy, im wyżej jest w zachowaniu synów poziom *negatywnej dominacji*;

3) poziom *negatywnej dominacji* w zachowaniu osobowościowym matek wobec synów ($r = 0,40$, przy $p < 0,001$), jak i ojców wobec synów ($r = 0,46$, przy $p < 0,001$) jest tym wyższy, im niżej jest w zachowaniu synów poziom *negatywnego podporządkowania*;

4) *pozytywny charakter* zachowań osobowościowych matek wobec synów ($r = 0,39$, przy $p < 0,001$), jak i ojców wobec synów ($r = 0,42$, przy $p < 0,001$) jest tym wyższy, im bardziej w swoich zachowaniach osobowościowych synowie wykazują *pozytywnie zorientowane formy* zachowań osobowościowych wobec matek i ojców;

5) *negatywny charakter* zachowań osobowościowych matek wobec synów ($r = 0,32$, przy $p < 0,001$), jak i ojców wobec synów ($r = 0,36$, przy $p < 0,001$) jest tym wyższy, im bardziej w swoich zachowaniach osobowościowych synowie wykazują *negatywnie zorientowane formy* zachowań osobowościowych wobec matek i ojców;

6) *negatywna dominacja* matek wobec synów ($r = 0,49$, przy $p < 0,01$), jak i ojców wobec synów ($r = 0,53$, przy $p < 0,01$) prowokuje konflikty z synami, dla których charakterystyczne są formy *pozytywnego podporządkowania*;

7) w kontaktach matek i synów ($r = 0,62$, przy $p < 0,01$) oraz ojców i synów ($r = 0,61$, przy $p < 0,01$) z *negatywnymi formami* tak *dominacji*, jak i *podporządkowania* często powstają konflikty, walki i negatywizm w stosunkach „matka–syn” i „ojciec–syn”.

WNIOSKI

Wyniki badań, które przedstawione są w artykule, potwierdzają, że *komunikacja w rodzinie* stanowi jedno z najczęstszych źródeł komfortu, jak i dyskomfortu, zarówno dla dzieci, jak i dla osób dorosłych, dla synów, jak i dla ich matek i ojców.

Każda *matka* zna dobrze swoje dziecko, jej przywiązanie do niego pomaga matce odnieść sukces już w najwcześniejszym wychowaniu dzieci. Jest osobą, z którą dziecko łączy poczucie bezpieczeństwa. Jeśli potrzeby te nie zostaną zaspokojone, wtedy sytuacja taka może się odbić negatywnie na rozwoju jego osobowości i form zachowań osobowościowych. Taka sytuacja może doprowadzić do poczucia lęku, odrzucenia i niepewności w kontaktach syna ze światem. W parze „matka–syn”:

1) *główną rolę matki* jest akceptowanie go takim, jakim jest;

2) *matka i syn*, dwie odmienne osoby, które wzajemnie na siebie wpływają;

3) bardzo często w relacjach między matką a synem spotykamy się z wysokim poziomem dominacyjnych form zachowań osobowościowych, co wiąże się ze zjawiskiem nadopiekuńczości, występuje to wtedy, gdy jest symbiotyczny związek między matką a synem;

4) w związku takim, ze strony matki uwidacznia się brak przyzwolenia na odłączenie się dziecka od niej i uzyskania własnej autonomii i niezależności, własnej aktywności wobec otoczenia;

5) skutkiem takiej symbiozy jest powstanie u chłopca poczucia, że nie istnieje on jako istota oddzielna, lecz jedynie poprzez związek z matką;

6) taki symbiotyczny związek – szczególnie między *matką a synem* – ma poważne konsekwencje dla rozwoju tożsamości płciowej syna oraz jego aktywności życiowej;

7) u chłopców musi nastąpić przejście od identyfikacji z matką do identyfikacji z rolą męską – poprzez przejście określonego wzorca męskiego;

8) aby chłopak mógł się stać mężczyzną i przejawiać cechy męskie, potrzebny jest mu wzorzec męski, a jeżeli nie ma ojca, może to być dziadek lub wujek, dostarczający przykładu postępowania, zachowania męskiego;

9) bardzo ważna jest także *postawa matki*, jej wzorzec, jej formy zachowań osobowościowych; kwestia polega na tym, że matka nie może być zanadto opiekuńcza, musi pozwolić dziecku się usamodzielniać.

To jest najważniejszym aspektem procesu wychowawczego w kierunku przygotowania syna do usamodzielnienia się, do wyjścia w świat i prowadzenia własnego życia, bez kontroli matki.

Z powyższych refleksji wynika, że matka dla syna jest *ważnym punktem odniesienia*, niezależnie od tego, czy chce ona tego, czy nie, *wpływa na osobowość syna*. Oczywiście wpływ ten może być zarówno dobry, jak i zły. Oprócz tego, *brak ciepła i miłości* ze strony matki może mieć *przyczne i długotrwałe konsekwencje*. W okresie dojrzewania syna matka musi być dla syna jednocześnie tak *matką*, jak i *kobietą*, ale przy tym musi zachować *pewien dystans*, gdyż jest to niezbędne do prawidłowego rozwoju.

Poczucie syna bycia docenianym przez *ojca* ma podstawowe znaczenie dla uzyskania przez niego pewności siebie nie tylko jako człowieka, ale i jako mężczyzny. W parze „ojciec–syn”:

1) brak ojcowskiego wzorca ma wpływ nie tylko na syna, ale i również na wnuki;

2) warto zauważyć, że chłopcy wychowywani tylko przez matkę tworzą wypaczony obraz idealnego mężczyzny, do którego bardzo chcą się upodobnić i czasami nie chcą oni naśladować w niczym matek, uważając ich zachowanie za typowo kobiece;

3) buntują się przeciw wszystkim zasadom, przekazywanym przez matki, często wykorzystują *negatywne formy zachowań osobowościowych* wobec otoczenia;

4) z tego wynika, że ojciec powinien aktywnie włączać się w proces wychowania chłopców;

5) miłość *matczyna* i *ojcowska* różni się, przez co spełnia inne, lecz równie ważne funkcje w wychowaniu i kształtowaniu psychiki chłopca;

6) uczestnictwo *ojca* ma szczególnie duży wpływ na synów; związane jest to z szybszym przyswajaniem cech przez przedstawiciela tej samej płci; chłopczyk od najmłodszych lat uczy się ról i form zachowań osobowościowych związanych ze swoją płcią;

7) brak *pozytywnego, ojcowskiego autorytetu* niesie wiele niekorzystnych wypaczeń w zachowaniu synów, które będą rzutować na jego przyszłe, dorosłe życie;

8) *ojciec i syn* – to dwie odmienne osoby, które wzajemnie na siebie wpływają, ale *relacje* między nimi są różne; czasami występują konflikty i nieporozumienia, ale są one w pewnej mierze *potrzebne* do prawidłowego rozwoju;

9) jednak wstępnym i podstawowym *warunkiem sukcesu ojców* w wychowaniu swoich synów jest *pozytywny stosunek* do siebie i do nich oraz wykorzystanie przez ojców *pozytywnych form zachowań osobowościowych* wobec synów.

To wszystko znaczy, że *osobowość ojca i jego formy zachowań osobowościowych* wymagają od niego nie tylko wiedzy na temat swego dziecka, ale i podejmowania decyzji oraz zdolności *pozytywnego* komunikowania się, nawiązywania *pozytywnych* kontaktów i wpływania na otoczenie, poprzez mistrzowskie opanowanie sztuki dialogu i negocjacji w rodzinie.

Ważne jest to, że kompetencje osobowościowe i komunikacyjne *każdej matki i każdego ojca* wyrażają się umiejętnością rozumienia i definiowania sytuacji wychowawczych oraz skutecznością *zachowań osobowościowych*, zarówno werbalnych, jak też niewerbalnych. Dotyczą one m.in.:

- 1) doskonalenia własnych zachowań osobowościowych;
- 2) posiadania wiedzy o zachowaniach osobowościowych syna (synów) oraz wiedzy o pozytywnej komunikacji interpersonalnej;
- 3) nabycia umiejętności interpretacji różnych sytuacji i dostosowania do nich własnego stylu porozumiewania się z synem, nawiązywania i podtrzymywania kontaktu z nim;
- 4) opanowania wysokiego poziomu umiejętności komunikacji z synem, odporności na przeszkody, zdolności do modyfikacji własnego zachowania osobowościowego;
- 5) umiejętności antycypowania wyników wychowania dzieci we własnej rodzinie, zrozumienia dialogowego charakteru relacji „matka–syn” i „ojciec–syn”, jak również i innych relacji w rodzinie.

Kompetencje te mogą posłużyć każdej matce i każdemu ojcu do podtrzymania, a czasem wręcz przywrócenia właściwych relacji w procesie kształcenia między „ja” i „my”. Dzięki nim możliwe będzie wspomaganie rozwoju syna, uczenie go prawidłowej samooceny, a także rozwijanie poczucia przynależności do swojej rodziny oraz określonej społeczności lokalnej. Najważniejsza w tym kontekście jest według mnie *wizja* matek oraz ojców co do ich osobowości i zachowań osobowościowych. Nasuwa się pytanie o *przygotowanie takich metod*, które mogłyby być wykorzystywane przez rodziców – zarówno ojców, jak i matki – w ich codziennym życiu i pracy nad osobowością własną i dziecka i zachowaniem osobowościowym.

LITERATURA

- Augustyn, J. (2009). *Ojcostwo. Aspekty pedagogiczne i duchowe*. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Braun-Gałkowska, M. (2001). Być ojcem. W: D. Kornas-Biela (red.), *Oblicza ojcostwa*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Campbell, R. (2006). *Sztuka zrozumienia, czyli jak naprawdę kochać swoje dziecko*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Vocatino.
- Faber, A., Mazlish, E. (1992). *Jak mówić, żeby dzieci nas słuchały. Jak słuchać, żeby dzieci do nas mówiły*. Poznań: Media Rodzina of Poznań, Inc.
- Гольцова, Н.В. (2012). Супружеское взаимодействие в молодых семьях и «гражданских» браках. W: Б.Д. Парыгин, Т.И. Короткина (red.), *Социальная психология сегодня: наука и практика* (s. 50-51). Санкт-Петербург: Санкт-Петербург: Издательство СПбГУП.
- Jankowski, K. (1980). *Nie tylko dla rodziców*. Warszawa: Nasza Księgarnia.
- Kaja, B. (2001). *Zarys terapii dziecka*. Bydgoszcz: Akademia Bydgoska im. Kazimierza Wielkiego.
- Lacroix, X. (2007). *Naucz mnie żyć. Esej o ojcostwie*. Poznań: Wydawnictwo „W drodze”.
- Medinger, A. (2005). *Podróż ku pełni męskości*. Poznań: Wydawnictwo „W drodze”.
- Mierzwiński, B. (1997). Mężczyzna jako mąż i ojciec. W: K. Ostrowska, M. Ryś (red.), *Przygotowanie do życia w rodzinie* (s. 60-61). Warszawa: Oficyna Wydawniczo-Poligraficzna „Adam”.
- Nicolosi, J. (2011). *Wstyd i utrata przywiązania*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Mateusza.
- Obuchowska, I. (2008). *Nasze dzieci. Jak je kochać i rozumieć*. Poznań: Media Rodzina.
- Pospiszył, K. (1986). *O miłości ojcowskiej*. Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych.
- Senko, T.V. (2002). Children's aggression and types of personal behavior of family. *17th Biennial ISSBD Meeting*, Ottawa, Ontario, Canada, p. 754.
- Senko, T. (2012). Analiza porównawcza relacji matki z synem oraz ich zachowań osobowościowych, *Horyzonty Psychologii*, 2, 105-118.
- Senko, T. (2015). *Diagnoza zachowań osobowościowych*. Legnica: Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy.
- Senko, T. (2007). Metoda diagnozy zachowań osobowościowych. W: Yu. Karandashev, T. Senko (red.), *Studia Psychologiczno-Pedagogiczne. Tom 1* (s. 215-230). Bielsko-Biała: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Administracji w Bielsku-Białej.
- Senko, T. (2005). Ogólna charakterystyka metody diagnozy zachowania osobowościowego. W: D. Czubała, G. Grzybek (red.), *Zagadnienia społeczne: Wychowanie regionalne, opieka socjalna, pomoc psychologiczna: Oświata i kultura na Podbeskidziu* (s. 219-224). Bielsko-Biała: Akademia Techniczno-Humanistyczna w Bielsku-Białej.
- Сенько, Т.В. (1998). *Психология взаимодействия: Часть вторая: Диагностика и коррекция личностного поведения*. Изд-во Карандашев, Минск.
- Сенько, Т.В. (2013). Личностное поведение при взаимодействии в диаде «мать-сын». W: Е.Е.Сапогова (red.), *Психосфера* (s. 306-313). Выпуск седьмой, Изд-во ТулГУ, Тула.
- Сенько, Т.В. (2000). *Психология взаимодействия: Часть третья: Личность в семейном социуме*. Изд-во Карандашев, Минск.
- Сенько, Т.В. (2011). Психологическая характеристика взаимодействия в диадах «мать-дочь» и «мать-сын». W: *Актуальні проблеми в закладах освіти: збірник наукових праць* (s. 6-14). Кривий Ріг: Изд-во „Видавничий дім”.
- Смирнова, Н.В. (2008). Сравнительный анализ родительства у мужчин с разным стажем отцовства. W: *Психосфера: сборник научных трудов кафедры психологии ТулГУ*, red.. Е.Е. Сапогова (s. 84-99). Тула: Издательство ТулГУ.

- Szperlich, E. (2007). Wziąć rozwód z rodzicami. *Charaktery*, 11 (130), 20-26.
- Winnicott, D.W. (1993). *Dziecko, jego rodzina i świat*. Warszawa: Agencja Wydawnicza Jacek Santorski & CO.
- Wojciechowska, J. (2007). Bo do dziecka trzeba dwojga. *Charaktery*, 7 (126), 18-20.

ANALIZA PORÓWNAWCZA ZACHOWAŃ OSOBOWOŚCIOWYCH W RELACJACH „MATKA-SYN” I „OJCIEC-SYN”

STRESZCZENIE: W artykule autorka opisuje poglądy na temat roli rodziców w rodzinie oraz charakteryzuje relację w parach „matka-syn”, „ojciec-syn”. Podana została charakterystyka współczesnego obrazu rodziców i ich roli w życiu dziecka oraz znaczenie relacji każdego z rodziców z synem w ramach kontaktów rodzinnych. Głównym problemem badawczym występującym w badaniu była analiza zależności pomiędzy osobowością rodziców a zachowaniem osobowościowym synów. W badaniu wykorzystany został sondaż diagnostyczny, ankieta, wywiad oraz autorska metoda diagnozy zachowań osobowościowych. Do analizy statystycznej danych empirycznych stosowano standardowe procedury statystyczne. Wyniki badań pokazują, że istnieje wzajemny związek pomiędzy zachowaniem osobowościowym rodziców a zachowaniem osobowościowym ich synów.

SŁOWA KLUCZOWE: matka, ojciec, syn, relacje rodziców z synami, formy zachowań osobowościowych.

COMPARATIVE ANALYSIS OF PERSONALITY BEHAVIOR IN THE “MOTHER-SON” AND “FATHER-SON” RELATIONS

SUMMARY: In this article, the author presents views on a father's and a mother's role in a family and describes a 'mother-son', a 'father-son' relation. There were given the characteristics of the contemporary image of the parent with a son in the context of family contacts. The main research problems were: analyze the correlation between personality parents, personality and behavior of children. Diagnostic survey, questionnaire, interview and the author's own method for diagnosing personal behaviours were used in the research. The statistical analysis of the empirical data used for standard statistical procedures. The research results show that there exists mutual relationship between the behavior of parents personality, personality and behavior of their children.

KEYWORDS: mother, father, son, relations between mother and son, father and son, forms of personal behaviours.

HANNA LIBERSKA
Uniwersytet Kazimierza Wielkiego
w Bydgoszczy

UWARUNKOWANIA ZMIAN ROZWOJOWYCH W WYBRANYCH MODELACH RODZINY

Szanse na urzeczywistnienie potencjału rozwojowego każdego człowieka wzrastają, jeśli warunki jego egzystencji umożliwiają uzyskanie poczucia dobrostanu psychologicznego (Liberska, Łukowska, 2011). Zasadnicze znaczenie dla zaspokojenia wielu potrzeb i pragnień człowieka – i to od chwili przyjścia na świat, w tym pragnienia bycia szczęśliwym, bezpiecznym, lubianym, kochanym, akceptowanym – ma rodzina (Tyszkowa, 1990).

Źródłem potencjału rozwojowego poszukuje się w wyposażeniu genetycznym, który pozostaje w dynamicznych interakcjach ze środowiskiem wychowawczym i edukacyjnym, z szerszym kontekstem społeczno-kulturowym, wreszcie z aktywnością własną podmiotu. Dynamika ich wzajemnych oddziaływań jest przyczyną, a zarazem skutkiem zmian temporalnych obejmujących podmiot (jego organizm i psychikę) i konteksty rozwojowe. Wspomniane zmiany mają charakter jednostkowy i ponadjednostkowy, urzeczywistniają się na wymiarze fizycznym, biologicznym, psychologicznym, społecznym i historycznym. Chociaż rozwój obejmuje wiele wymiarów i sfer życia człowieka, a jego przebieg wykazuje zróżnicowanie wewnątrz- i międzyosobnicze, to jednak jego tor nierzadko określają wczesne doświadczenia wyniesione z rodziny (Liberska, 2011).

Jednostka w toku rozwoju indywidualnego uzyskuje stopniowo coraz większą samodzielność w zaspokajaniu istotnych potrzeb i dążeń (por. Brzezińska, 2000). Przejawia się to zmianami w zachowaniu, które występują wraz z upływem czasu w ciągu życia (por. Trempała, 2011). W początkowych okresach życia dynamika zmian jest bardzo duża i większość z nich ma charakter progresywny. W dorosłości dynamika zmian rozwojowych na niektórych wymiarach okresowo słabnie, a na innych się

wzmaga. W późnej dorosłości zakres zmian stopniowo się zawęża, lecz nie skutkuje to w sposób konieczny spadkiem dynamiki całego procesu rozwoju, gdyż zmiany mogą się przesuwać na nowe obszary życia i sfery rozwoju. Niektóre zmiany progresywne mogą równoważyć regresywny charakter innych. Relatywna równowaga pomiędzy nimi zapewnia radzenie sobie z kolejnymi wyzwaniami i pokonywanie wielu barier, co jest jednym z warunków poczucia dobrostanu.

Do wyzwań przypisywanych kolejnym okresom życia zalicza się między innymi różne zadania rozwojowe i role społeczne, których podjęcie i poczucie sukcesu z wywiązywania się z nich może prowadzić do odczucia zadowolenia. Ogólnie rzecz ujmując, źródłem poczucia dobrostanu może być podejmowanie nowych form aktywności i radzenie sobie z nimi – w ocenie podmiotu.

Zarysowany powyżej przebieg zmian rozwojowych ma charakter normatywny. Bywa jednak, że odbiegają one od tego modelu z różnych przyczyn, wśród których znajdują się zdarzenia nienormatywne wywołane przez wypadki losowe, urazy, czynniki chorobowe, plagi, katastrofy ekologiczne, nieoczekiwane dramatyczne wydarzenia w rodzinie (np. śmierć jednego lub obojga rodziców, nieuleczalna choroba dziecka) i inne.

ROZWÓJ CZŁOWIEKA W SYSTEMIE RODZINY

Rodzina jest podstawowym systemem społecznym cechującym się określoną strukturą wyznaczoną przez liczbę osób w rodzinie i łączące je relacje.

Każda rodzina ma swoją trajektorię rozwojową w makrosystemie i jednocześnie pozostaje w związkach z innymi mikrosystemami i systemami rządów pośrednich, czyli z mezosystemem i egzosystemem (Bronfenbrenner, 1979).

W systemie rodziny dwugeneracyjnej funkcjonuje kilka subsystemów, które są ustanowione przez:

- 1) układ interakcji i stosunków między małżonkami,
- 2) układ stosunków rodzic–dziecko/dzieci (matka–dziecko i ojciec–dziecko),
- 3) układ stosunków między rodzicami a dzieckiem/dziećmi,
- 4) układ stosunków między dziećmi (rodzeństwem) itd.

W przypadku rodziny wielogeneracyjnej (poczynając od trójgeneracyjnej) można wyróżnić jeszcze inne podsystemy w związku z obecnością przedstawicieli starszych generacji (dziadków, pradiadków). System rodziny rozszerzonej ukonstytuowany jest przez większą liczbę podsystemów w związku z obecnością w nim dalszych krewnych i powinowatych lub innych osób (np. przysposobionych, pozostających pod pieczęcią zastępczą itd.).

Trzy podstawowe zasady regulują funkcjonowanie systemu rodziny. Są to:

- zasada całościowości,
- zasada ekwifinalizmu,
- zasada cyrkularności.

Zasada całościowości wyznacza konstrukcję systemu rodziny, którą należy traktować jako coś więcej niż sumę elementów składowych (podsystemów).

Zasada cyrkularności określa dwukierunkowość i wzajemności oddziaływań podsystemów (diad, triad itd.) funkcjonujących w ramach danego systemu.

Zgodnie z zasadą ekwifinalizmu te same skutki mogą być wywołane przez różne przyczyny i na odwrót: różne skutki mogą zostać wywołane przez jedną przyczynę.

Wymienione zasady kształtują charakter systemowy rodziny.

System rodziny jest dynamiczny, czyli jego konstrukcja i funkcjonowanie zmienia się w czasie, chociaż zasady pozostają niezmiennie. Zmiany systemu wynikają ze zmiany liczby osób powiązanych relacjami i zmian relacji: ich treści, siły, zabarwienia emocjonalnego, ogólnie – ich jakości.

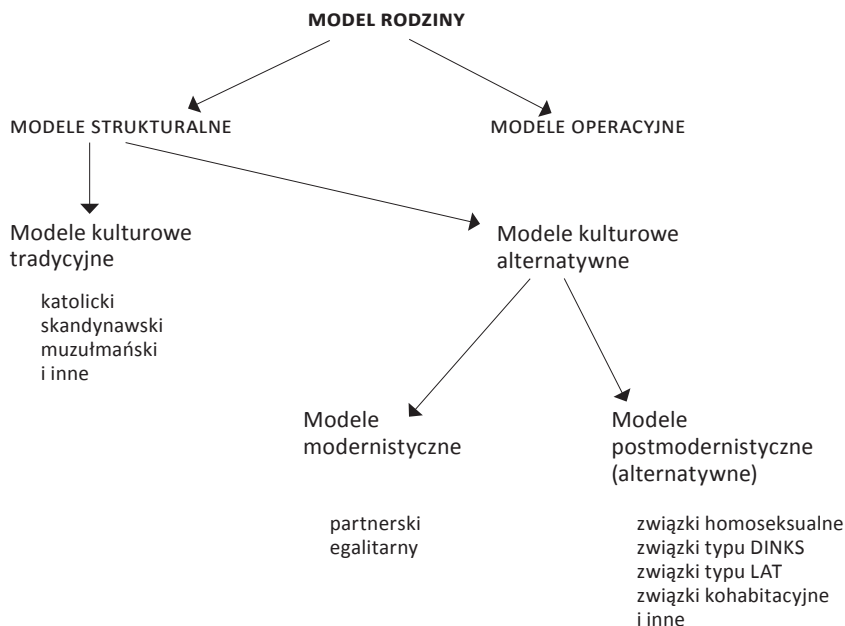
Jakość relacji ma decydujące znaczenie dla poczucia zadowolenia z bycia członkiem danego systemu rodziny.

Wzajemne oddziaływania w systemie rodziny podlegają przekształceniom w zależności od fazy w cyklu życia rodziny, a zatem podlegają zmianom zarówno ilościowym, jak i jakościowym w perspektywie temporalnej (Liberska, Matuszewska, 2011; Ziemska, 1999).

We współczesnej literaturze przedmiotu wyróżnia się kilka typów modeli rodziny. Jedną z najnowszych jest propozycja typologii modeli rodziny opracowana przez Liberską i Matuszewską (2014), która funkcjonuje pod nazwą: Dychotomiczna klasyfikacja modeli rodziny (rys. 1).

W analizie modeli strukturalnych pod uwagę bierze się liczbę pokoleń w rodzinie oraz liczbę członków rodziny, a także organizację władzy, która uwidocznia się w hierarchii ważności pozycji zajmowanych przez poszczególnych członków rodziny. Na podstawie powyższych wskaźników można wyodrębnić dwa typy kulturowych modeli rodziny, a mianowicie: kulturowe tradycyjne i kulturowe alternatywne (tab. 1).

Wszystkie rozpoznane powyżej modele rodzin – tradycyjne, modernistyczne i postmodernistyczne – współwystępują współcześnie, chociaż częstość ich występowania oraz stopień polimorfizacji są zróżnicowane w różnych kręgach kulturowych. Ich powstawanie i zanikanie wynika z wielu potrzeb i dążeń ludzi, takich jak: potrzeb afiliacji, poczucia bezpieczeństwa, miłości, zależności, także z potrzeb biologicznych, w tym seksualnych. Wśród motywów do tworzenia związków znajdują się też motywy społeczno-ekonomiczne (zabezpieczenie lub pomnożenie majątku, podniesienie statusu społecznego, znalezienie satysfakcjonującej grupy odniesienia, grupy towarzyskiej i inne).

Rys. 1. Dychotomiczna klasyfikacja modeli rodziny

Źródło: Liberska, Matuszewska, 2014, s. 117.

W zaproponowanej wyżej dychotomicznej klasyfikacji modeli rodzin występuje także kategoria modeli operacyjnych. Nadrzędnym rysem tej kategorii modeli jest ich użyteczność w analizie rodziny jako systemu – gdyż wszystkie przyjmują podejście systemowe (Liberska, Matuszewska, 2014). Należą do nich model Beaversa (Plopa, 2011; Beavers, Hampson, 2000), model Bowena (1978), model Minuchina (1974), model McMastera (Epstein, Bishop, Levin, 2007) oraz model kołowy Olsona (Margasiński, 2009). Ze względu na główny wątek rozważań tu prezentowanych nie są one szerzej omawiane.

MODEL ZDROWEJ RODZINY

W niniejszym artykule analizie poddano jeden z modeli operacyjnych, a mianowicie model zdrowej rodziny (Liberska, Matuszewska, 2011, 2012). Charakteryzuje się on występowaniem silnej wzajemnej pozytywnej więzi emocjonalnej pomiędzy członkami

Tab. 1. Porównanie modeli kulturowych rodziny

Wskaźniki	Model tradycyjny	Model alternatywny
Liczba pokoleń i osób w rodzinie	model rodziny tradycyjnej zawiera przynajmniej trzy pokolenia, co skutkuje dużą liczbą członków rodziny	mniejsza liczba pokoleń w rodzinie (przeważa rodzina dwupokoleniowa), chociaż niekoniecznie skutkuje to mniejszą liczbą osób stanowiących rodzinę
Struktura władzy	struktura władzy jest typu hierarchicznego	spłaszczenie hierarchii władzy i osłabienie relacji dominacji
Decydent	ustalona osoba decydenta: najczęściej rodzina jest podporządkowana władzy ojca (patriarchat) lub matki (matriarchat)	rola decydenta jest niestabilna, zmienna, płynna
Podział funkcji i ich powiązanie	występuje wyraźny podział funkcji zróżnicowany ze względu na płeć i wiek	zanika podział ról rodzinnych na typowo męskie i kobiece i miesza się znaczenie różnic płciowych w podziale funkcji
Specyfika procesu socjalizacji dzieci	zróżnicowanie socjalizacji zależnie od płci	może się objawiać zunifikowanie socjalizacji
Przebieg transmisji między pokoleniami	międzypokoleniowa transmisja dziedzictwa kulturowego przebiega w rodzinie bez zakłóceń, co zabezpiecza ciągłość i powtarzalność modelu rodziny i systemu społecznego	proces transmisji między pokoleniami ma przebieg wielokierunkowy i może cechować się zmienną siłą lub niewielkim nasileniem
Cechy systemu rodziny	silne stabilne granice, dopuszczalna kontrolowana wymiana między systemem wewnętrznym (rodzina) a zewnętrznym, ustabilizowana równowaga między podsystemami i między podsystemami oraz w obrębie systemu jako całości, zdolność odzyskiwania równowagi jako skutek efektywnych mechanizmów równoważenia w systemie zdolność utrzymywania i odzyskiwania równowagi między systemem rodziny a systemami zewnętrznymi pozostająca w zależności od dynamiki kontekstu zewnętrznego społeczno-kulturowego	słabe granice granice przepuszczalne – częściowo lub niemal całkowicie otwarte, ograniczona kontrola wymiany między systemem wewnętrznym a zewnętrznym, akceptowalny duży stopień i zakres ingerencji systemów zewnętrznych w funkcjonowanie systemu rodziny, równowaga systemu rodziny uzależniona od systemów zewnętrznych
Konsekwencje dla wzoru życia i wzorców zachowania	stałość i powtarzalność wzoru życia i wzorców zachowania w czasie/ciągłość	polimorfizacja wzoru życia i wzorców zachowania/zmienność

Źródło: opracowanie własne.

rodziny (w diadach, triadach, tetradach itd.), zharmonizowanymi, stosunkowo stabilnymi wzorami aktywności i wzorcami zachowań związanych z rolami pełnionymi przez poszczególnych członków rodziny, spójnym, elastycznym systemem wartości i norm, względną autonomią pola psychologicznego każdego z członków rodziny, poziomem rozwoju procesów poznawczych umożliwiającym adekwatne odzwierciedlanie rzeczywistości oraz efektywną komunikację między członkami rodziny (por. Rostowska, 2009; Kagitcibasi, 1996).

Ulokowanie danego systemu rodziny na wyżej wymienionych sześciu wymiarach umożliwia zaliczenie go do kategorii rodzin zdrowych lub zaburzonych.

WYDARZENIA NORMATYWNE I NIENORMATYWNE A RÓWNOWAGA W SYSTEMIE RODZINY

Należy zwrócić uwagę na zmiany w systemie rodziny o znamionach naturalnych, związane są z podstawowymi funkcjami rodziny (rozumianej w sposób tradycyjny), których przykładami mogą być zdarzenia normatywne, takie jak narodziny potomstwa lub śmierć starszego członka rodziny. Zmiany w systemie wewnętrznym zależą między innymi od fazy cyklu życia rodziny i przejawiają się w jej strukturze i w procesach komunikacji.

Do wystąpienia zmian w rodzinie mogą też przyczyniać się wydarzenia nienormatywne, które są w stanie zakłócić równowagę systemu niekiedy na bardzo długi okres. Takim wydarzeniem – niepożądanym i nieoczekiwanym z punktu widzenia normatywnego cyklu życia rodziny – mogą być narodziny dziecka niepełnosprawnego, śmierć młodego członka rodziny w wyniku wypadku i inne. Wydarzenia tego rodzaju mogą skutkować trwałym lub przejściowym przesunięciem się rodziny z kategorii „zdrowej” do kategorii „zaburzonej”. W tym miejscu konieczne jest wyjaśnienie sposobu rozumienia terminu „rodzina zaburzona” – otóż termin ten odnosi się do równowagi w systemie rodziny, która zostaje zakłócona w wyniku wydarzeń określanych mianem traumatycznych.

Nie wszystkie wydarzenia nienormatywne mają konotacje absolutnie ujemne, ale na ogół nie są oczekiwane w odniesieniu do wiedzy jednostki/członków rodziny o kontekście kulturowym. Z tego powodu nie muszą wzbudzać w sposób konieczny eustresu, lecz dystres. Przykładem mogą być narodziny dziecka w rodzinie tworzonej przez małżonków w fazie przejścia do później dorosłości.

Zgodnie ze współczesnym podejściem do traumy i stresu przyjmuje się, że doświadczenia o charakterze traumatycznym mogą uruchamiać zasoby, które wcześniej nie były wykorzystywane w systemie albo nie były rozpoznane przez system, albo nie były mu dotychczas dostępne. Niektóre z tych zasobów mogły się pojawić dopiero

w wyniku, „wybicia” systemu ze stanu równowagi przez wydarzenie pozanormatywne. Zmiany pozytywne w systemie mogą być pochodną rozwoju indywidualnego członków rodziny zarówno dzieci, jaki i dorosłych (Ogińska-Bulik, 2013; Meyerson i in., 2011). Mogą one skutkować przemianami relacji w systemie, a tym samym zmianami w funkcjonowaniu systemu jako całości, które umożliwią odzyskanie równowagi lub podniesienie jej poziomu. To z kolei może przyczynić się do odzyskania lub nasilenia odczucia dobrostanu przez członków rodziny.

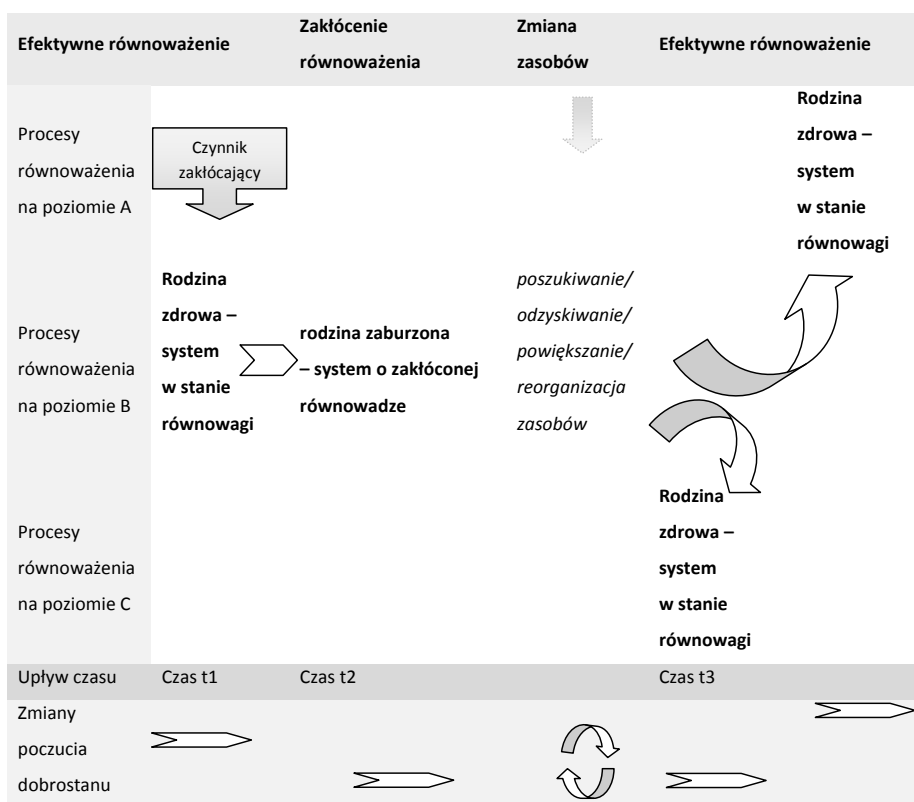
Jednak w systemie może się uwidocznić drugi kierunek zmian, które mogą zostać uruchomione przez wydarzenia ogólnie oceniane jako pozytywne, jak też przez wydarzenia oceniane jako negatywne (tak normatywne, jak i nienormatywne). Mogą pojawić się one w rezultacie rozbieżności między zdolnościami równoważenia podsystemów psychiki poszczególnych członków rodziny lub jako skutek rozbieżności na wyższych poziomach organizacji systemu rodziny, a mianowicie między jej podsystemami. W konsekwencji zaburzenia równowagi w systemie rodziny może ona przesunąć się z kategorii „rodzina zdrowa” do kategorii „rodzina zaburzona”. To utrudni radzenie sobie z zadaniami życiowymi przez system i może spowodować obniżenie percypowanego poziomu poczucia dobrostanu.

W tym miejscu pojawia się pytanie o rozwojową funkcję poczucia dobrostanu: czy poczucie dobrostanu stymuluje czy spowalnia, a może ogranicza rozwój jednostki i systemu rodziny, w którym ona uczestniczy? Przyjęto tu, że rozwój jest stymulowany przez zaburzenia równowagi między strukturami umysłu lub między nimi a środowiskiem, odczucia niezgodności lub trudności, przez konflikty, wreszcie przez kryzysy. Jeśli założyć, że poczucie dobrostanu pojawia się w związku z uzyskaniem przez podmiot przekonania o radzeniu sobie z wyzwaniami i trudnościami, to nasuwa się przypuszczenie, że jest ono wskaźnikiem efektywnego równoważenia w obrębie subsystemów systemu psychiki i pomiędzy systemem psychiki a systemami zewnętrznymi w stosunku do niego.

Obniżenie się poczucia dobrostanu jednostki może być zatem skutkiem zakłócenia równowagi w systemie rodziny lub jego przyczyną. Wszystko czego doświadcza jeden członek rodziny – poprzez system relacji, w jakie wchodzi z innymi członkami rodziny – oddziałują na innych. W ten sposób uruchomiony zostaje ciąg zmian w funkcjonowaniu systemu. Jednak konsekwencje tych zmian dla systemu rodziny mogą być odmienne – wynika to z zasad regulujących jego działanie, a mianowicie zasady całościowości, cyrkularności i ekwifinalizmu. Zgodnie z treścią zasady całościowości (system jest czymś więcej niż sumą części) wydarzenie nienormatywne oceniane negatywnie przez podmiot – nie musi w sposób konieczny doprowadzić do długotrwałego zakłócenia równowagi w systemie: może bowiem uruchomić tkwiące w nim zasoby umożliwiające utrzymanie stanu równowagi lub jego przywrócenie. Możliwe jest też jeszcze inne rozwiązanie: otóż funkcjonowanie systemu rodziny

może się stać bardziej skuteczne w porównaniu z wcześniejszym dzięki osiągnięciu przez przebiegające w nim procesy równoważenia wyższego poziomu. Równoważenie obejmuje relacje między członkami rodziny w tworzonych przez nich podsystemach oraz stosunki z systemami zewnętrznymi. Z perspektywy zewnętrznej rodzina lepiej radzi sobie z wypełnianiem zadań, między innymi poprzez zmiany jakości sposobu pełnienia ról rodzinnych przez członków rodziny.

Opisane powyżej możliwe przejścia systemu z modelu rodziny zdrowej do zaburzonej i w kierunku przeciwnym ilustruje poniższy schemat (rys. 2).

Rys. 2. Zmiany poziomu równowagi systemu rodziny jako reakcja na wydarzenie o konotacji negatywnej

Źródło: opracowanie własne.

PODSUMOWANIE

Rozwój większości jednostek od momentu przyjścia na świat przebiega w rodzinie. W późniejszych okresach dorosłego życia rodzina nadal odgrywa istotną rolę w rozwoju osób ją stanowiących (Harwas-Napierała, 2003; Ganong, Coleman, 1997; Tyszkowa, 1990).

Punktem wyjścia do rozważań nad funkcjonowaniem rodziny, zmianami rozwojowymi rodziny jako pewnej całości i zmianami rozwojowymi jej członków było podejście systemowe. Zakłada ono, że rodzina stanowi system powiązań przyjmujących postać interakcji i relacji między członkami rodziny mającymi statusy podsystemów. Zmiana, choćby tylko jednego z elementów danego systemu, inicjuje ciąg zmian obejmujących cały system.

Istotą zmian jakościowych są przekształcenia wewnętrznej organizacji struktur psychicznych i zachowań jednostek tworzących system rodzinny, a w dalszej perspektywie – reorganizacja całego systemu i jego relacji z szerszymi kręgami środowiskowymi (systemami zewnętrznymi).

Kierując się przebiegiem zmian, ich następstwami oraz kryterium, jakim jest podmiot zmian, możemy mówić o ich wymiarze indywidualnym lub ponadindywidualnym.

Przyjęto, że zmiany jakościowe mają charakter pozytywny – wtedy, gdy skutkują przejściem na wyższy poziom adaptacji lub negatywny – wtedy, gdy ich efektem jest obniżenie się zdolności adaptacji systemu (lub podsystemów) i radzenia sobie z zadaniami. W cyklu życia rodziny możliwe są obydwa tory zmian: prowadzący do spadku poziomu równowagi w systemie lub go podwyższający. To drugie rozwiązanie sprzyja nie tylko rozwojowi systemu mierzonego poziomem procesów równoważenia, ale też rozwojowi jednostek (stanowiących podsystemy rodziny). Wskaźnikiem rozwoju indywidualnego jest poziom równoważenia struktur umysłu; z perspektywy zewnętrznej wskaźnikiem tym jest efektywność radzenia sobie z wyzwaniami rozwojowymi, a z punktu widzenia podmiotu (perspektywa wewnętrzna) – poczucie dobrostanu, którego źródłem jest przekonanie o sukcesie związanym z radzeniem sobie z wyzwaniami rozwojowymi.

LITERATURA

- Beavers, W.R., Hampson, R.B. (2000). The Beavers system model of family functioning. *Journal of Family Therapy*, 22, 128-143.
- Bowen, M. (1978). *Family Therapy in Clinical Practice*. New York: Harper and Row.

- Bronfenbrenner, U. (1979). *The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Brzezińska, A. (2000). *Spoleczna psychologia rozwoju*. Warszawa: Scholar.
- Epstein, N.B., Bishop, D., Levin, S. (2007). The McMaster model of family functioning. *Journal of Marital and Family Therapy*, 4, 19-31.
- Ganong, L.H., Coleman, M. (1997). How society views stepfamilies. W: I. Levin, M.B. Sussman (red.), *Stepfamilies: History, Research and Policy* (s. 85-106). New York: Haworth.
- Harwas-Napierała, B. (red.) (2003). *Rozwój człowieka w rodzinie*. Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Kagitcibasi, C. (1996). *Family and Human Development across Cultures: A View from the Other Side*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Liberska, H. (2011). *Choroba dziecka jako stresor dla systemu rodziny*. Wykład wygłoszony podczas III Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej Psychologia w służbie rodziny. Zdrowotne aspekty życia rodzinnego. Gdańsk, 17-19.05.2011. Wykład przedstawiony podczas konferencji, Gdańsk.
- Liberska, H., Łukowska, K. (2011). Mental well-being – models and determinants. W: H. Liberska (red.), *Current Psychosocial Problems in Traditional and Novel Approaches* (s. 19-38). Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Liberska, H., Matuszewska, M. (2011). Model rodziny z dzieckiem niepełnosprawnym. W: H. Liberska (red.), *Rodzina z dzieckiem niepełnosprawnym – możliwości i ograniczenia rozwoju* (s. 41-66). Warszawa: Difin.
- Liberska, H., Matuszewska, M. (2012). Modele funkcjonowania rodziny z dzieckiem niepełnosprawnym. *Polskie Forum Psychologiczne*, 17 (1), 79-90.
- Liberska, H., Matuszewska, M. (2014). Modele funkcjonowania rodziny. Style wychowania. W: I. Janicka, H. Liberska (red.), *Psychologia rodziny* (s. 115-140). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Margasiński, A. (2009). *Polska adaptacja FACS IV – Flexibility and Cohesion Evaluation Scales Davida H. Olsona*. Podręcznik. Pracownia Testów Psychologicznych.
- Minuchin, S. (1974). *Families and Family Therapy*. Cambridge: Harvard University Press.
- Meyerson, D., Grant, K., Smith-Carter, J., Kilmer, R. (2011). Posttraumatic growth among children and adolescents. *Clinical Psychology Review*, 31 (6), 949-964.
- Ogińska-Bulik, N. (2013). Pozytywne skutki doświadczanych zdarzeń o charakterze traumatycznym u dzieci i młodzieży. Kwestionariusz Osobowego Wzrostu – KOW 27 (wersja D/M i R/O). *Polskie Forum Psychologiczne*, 18, 1, 93-111.
- Płopa, M. (2011). *Psychologia rodziny. Teoria i badania*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Rostowska, T. (2009). *Małżeństwo, rodzina, praca a jakość życia*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Trempała, J. (red.) (2011). *Psychologia rozwoju człowieka*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Tyszkowa, M. (red.) (1990). *Rodzina a rozwój jednostki*. Poznań: WN UAM.
- Ziemska, M. (red.) (1999). *Rodzina współczesna*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.

**UWARUNKOWANIA ZMIAN ROZWOJOWYCH
W WYBRANYCH MODELACH RODZINY**

STRESZCZENIE: Artykuł zawiera oryginalną klasyfikację modeli rodziny – odnoszącą się do zasady dychotomii. Porównano cechy modelu tradycyjnego i alternatywnego. Skoncentrowano się na analizie zmian poziomu równowagi w systemie rodziny w związku z wydarzeniami normatywnymi i nie tylko takimi (ogólnie w związku z wydarzeniami oczekiwanymi i nieoczekiwanymi w życiu człowieka). Artykuł odwołuje się do procesów równoważenia w systemie rodziny i wskazuje na ich związki z poziomem psychospołecznego i biologicznego zdrowia rodziny.

SŁOWA KLUCZOWE: rozwój indywidualny, modele rodziny, równoważenie w systemie, zmiany rodziny.

**DETERMINANTS OF CHANGES
IN SELECT MODELS OF THE FAMILY**

SUMMARY: The article contains the original classification of the family models – relating to the principle of dichotomy. The text compares the features of two types of model of family: traditional and alternative. It focuses on the analysis of the changes of the level of balance in the family system in connection with events normative and not only (general various events in a person's life: the expected and unexpected). The article refers to the equilibration processes in family system and indicates the relationship between them and the level of psychosocial and biological health of family.

KEYWORDS: development of an individual, model of family, equilibration in the system, changes of the family.

II

KONTEKST EDUKACJI

JERZY HERBERGER
Uniwersytet Zielonogórski

POZIOM STRESU ZWIĄZANEGO ZE STUDIAMI I JEGO WYBRANE UWARUNKOWANIA

Podjęcie studiów to dla młodego człowieka radykalna zmiana w życiu, stwarzająca nie tylko szanse rozwojowe, lecz również niosąca określone zagrożenia społeczne i psychologiczne. Wiązać się one mogą między innymi ze zmianą miejsca zamieszkania, nowymi kręgami znajomych, specyficznymi czynnikami tkwiącymi w środowisku akademickim. Zmiany te mogą być również źródłem znaczącego stresu oraz zakłóceń (utrudnień) adaptacji do nowych wymagań (w zależności od zasobów, jakimi dysponuje jednostka – Hobfoll, 1989).

Problematyka adaptacji młodych ludzi do środowiska akademickiego (i trudności w tym zakresie), jak zasadnie twierdzi M. Radochoński (2009, s. 111): „na ogół [...] nie znajduje się w centrum zainteresowania władz poszczególnych uczelni, [mimo iż] [...] liczba czynników stresogennych wpływających na młodzież akademicką jest na ogół większa niż jeszcze kilkanaście lat temu” (M. Radochoński, 2009, s. 111). Nie oznacza to, że literatura przedmiotu z tego zakresu stanowi *terra incognita*: w ostatnich latach opublikowano opracowania między innymi S. Byry i M. Parchomiuk (2009), R. Grzywacz (2012) czy A. Wons (2006). Kompletnie ujęcie problematyki adaptacji do nowego, akademickiego środowiska i trudności w tym zakresie przekraczałoby ramy tegoż opracowania – stanowić ono będzie jedynie przyczynek do analizy wybranych uwarunkowań problemów podmiotowych, zrealizowany z wybranego, czysto psychologicznego punktu widzenia.

PODSTAWY TEORETYCZNE

Ujęcie studiów w kategoriach stresu wymaga przybliżenia tego terminu i jego zakresu znaczeniowego.

Współcześnie dominujące podejście relacyjne cechuje „traktowanie reakcji stresowej jako zakłócenia lub zapowiedzi zakłócenia równowagi pomiędzy zasobami czy możliwościami jednostki z jednej strony, a wymaganiami otoczenia z drugiej” (Heszen-Niejodek, 2000, s. 13). Najbardziej znane ujęcia to propozycje R.S. Lazarusa i S. Folkmana (1984) oraz S.E. Hobfolla (1989).

Według R.S. Lazarusa stres to „szczególny rodzaj relacji między jednostką i otoczeniem, która oceniana jest przez jednostkę jako obciążająca lub przekraczająca jej zasoby i zagrażająca jej dobru” (Lazarus, Folkman, 1984, s. 19). Podejście R.S. Lazarusa ma charakter konstruktywistyczny (to ocena podmiotu rozstrzyga o ujęciu relacji jako stresowej), czy też poznawczo-fenomenologiczny.

Stevan E. Hobfoll (1989, s. 516) definiuje stres jako zagrożenie utraty zasobów, utratę zasobów lub brak ich wzrostu po zainwestowaniu. Tak więc do stresu prowadzić może zarówno zmniejszenie (brak wzrostu) zasobów, tak faktyczne, jak spostrzegane (zawsze mowa tu o zasobach „netto”, co *stricte* wiąże się z ocenianiem).

Przez zasoby rozumie autor przedmioty, cechy osobowości i predyspozycje energetyczne, warunki – cenione same w sobie jako ważne dla przetrwania lub też służące do zdobycia zasobów umożliwiających przetrwanie (Hobfoll, 2006, s. 70).

W ujęciach poznawczo-relacyjnych o zaistnieniu stresu (lub nie) decyduje ocena poznawcza, czyli „proces kategoryzacji zdarzenia i różnych jego aspektów, ze względu na jego znaczenie dla dobrostanu” (Lazarus, Folkman, 1984, s. 31). Od oceny poznawczej, zwłaszcza wtórnej, zależy *copying* – radzenie sobie ze stresem.

Styl radzenia sobie ze stresem to „będący w dyspozycji jednostki i charakterystyczny dla niej zbiór strategii czy sposobów radzenia sobie, z których część uruchamiana jest w procesie radzenia sobie z konkretną konfrontacją stresową” (Heszen-Niejodek, 2000, s. 19).

Stevan E. Hobfoll (2006) jako sposoby radzenia sobie ze stresem wymienia: unikanie, szukanie wsparcia, działanie asertywne, działanie ostrożne, współpracę, zachowanie instynktowne, zachowanie agresywne, zachowanie antyspołeczne, działanie „nie wprost”.

Bardziej systematyczną klasyfikację, tak zwaną *coping mode*, zaproponowali S.M. Miller (1992), H.W. Krohne (1993, 1996) oraz W. Łosiak (2001, 2008).

Propozycja R.S. Lazarusa i S. Folkmana (za: Łosiak, 2008) obejmuje: konfrontacyjność, dystansowanie się, samokontrolę, poszukiwanie wsparcia społecznego, przyjmowanie odpowiedzialności, ucieczkę/unikanie, planowe rozwiązywanie problemu, pozytywne przewartościowanie.

Analiza stresu studiowania w przypadku osób nie w pełni zaadaptowanych do nowego środowiska powinna uwzględniać kategorie opisu odpowiednie do specyficznych wymogów tej sytuacji.

Z tego punktu widzenia szczególnie adekwatną jest definicja stresu psychospołecznego autorstwa A. Titkova, zgodnie z którą „jest to łańcuch przyczynowo-skutkowy, prowadzący do zagrożeń o charakterze społecznym na wejściu, do udanych lub nieudanych działań adaptacyjnych na wyjściu, w którym ogniwem pośredniczącym jest stres psychologiczny” (Titkow, 1993, s. 117-118).

Wydaje się, że w warunkach podjęcia studiów za szczególnie predysponujące do reakcji stresowych są okresowe przeciążenia, a także permanentna świadomość zagrożenia, przy czym elementy tak zwanego stresu napięcia przeważają nad elementami tak zwanego stresu walki.

Sytuacja życiowa studenta jest nietypowa i trudno odtwarzalna w innych obszarach życia społecznego. Z jednej strony traktowany jest on jako osoba w pełni dorosła, odpowiedzialna za siebie i zdecydowana co do własnej przyszłości, z drugiej zaś – jako uczeń mający przede wszystkim obowiązki, z tytułu których nie uzyskuje bezpośredniego wynagrodzenia.

Stąd też stres studiowania może ujawniać się w następujących obszarach:

- specyficznego otoczenia tak materialnego (np. instytucja domu studenta czy stancji), jak i społecznego (relacje kadra–studenci, specyfika odnoszenia się do studentów),
- specyficznych czynności powiązanych ze studiowaniem (uczestnictwo w wykładach, konieczność eksplorowania zasobów bibliotecznych),
- specyficznej sytuacji materialno-bytowej (często oderwanie od domu, stypendialność, możliwość „dorabiania”),
- specyficznych możliwości niedostępnych ani uczniom, ani pracownikom (swobodny układ dnia, brak bezpośredniej kontroli),
- cykliczności w życiu studenta i związanych z nią napięć, na przykład kolokwia, egzaminy, pisanie prac kontrolnych,
- specyficznych do sytuacji studiowania sposobów radzenia sobie ze stresem, zwłaszcza gdy w efekcie oceny powtórnej okazują się mało skuteczne.

Konsekwencją komasacji stresu mogą być rozliczne następstwa natury adaptacyjnej i klinicznej – bezpośrednie i pośrednie, natychmiastowe i odroczone w czasie, krótkofalowe i długofalowe. To, jakie będą konsekwencje stresu, zależy również od zasobów, jakimi dysponuje student.

Konceptualizacja zasobów może być przeprowadzona z różnych punktów widzenia. W przypadku badań własnych uwzględnij dwa obszary zasobów usytuowane wewnątrznie (rozumiane jako poczucie koherencji – SOC – *the sense of coherence*) oraz zewnątrznie (rozumiane jako rodzinne źródło wsparcia).

Poczucie koherencji jest ściśle związane z tak zwaną orientacją salutogenetyczną, propagowaną przez A. Antonovsky'ego (1979, 1984, 1995; Jelonkiewicz, 1994; Mroziak, 1994). Orientacja ta dotyczy związków między uogólnionymi zasobami odpornościowymi (GRRs – *generalised resistance resources*), poczuciem koherencji (SOC), stresem i zdrowiem, wydaje się więc szczególnie odpowiednie do celów niniejszego studium empirycznego.

Centralny czynnik odpornościowy stanowi SOC, definiowany jako

globalne orientacje jednostki wyrażające stopień jej ogólnego trwałego, choć dynamicznego przekonania, że: a) bodźce docierające do niej z wewnętrznego i zewnętrznego środowiska są ustrukturalizowane, przewidywalne i dają się wyjaśnić, b) dostępne są zasoby pozwalające sprostać wymaganiom stawianym przez owe bodźce, c) wymagania stanowią wyzwanie, warte są zaangażowania i podjęcia działania (Antonovsky, 1995, s. 32).

Poczucie koherencji (SOC) stanowi więc poznawczo-motywacyjny konstrukt koncepcji salutogenezy, szczególny sposób postrzegania świata jako zrozumiałego (*comprehensibility*), sterowalnego (*manageability*) i sensownego (*meaningfulness*), które to składowe można zdefiniować następująco:

– zrozumiałość (*comprehensibility*) to „stopień w jakim człowiek spostrzega bodźce, z którymi się styka, napływające ze środowiska wewnętrznego i zewnętrznego, jako sensowne poznawczo, jako informacje uporządkowane, spójne, ustrukturalizowane i jasne, a nie jako szum – czyli informacje chaotyczne, nieuporządkowane, losowe, przypadkowe, niewytłumaczalne” (Antonovsky, 1995, s. 32);

– zaradność (*manageability*) to „stopień, w jakim człowiek dostrzega dostępne zasoby jako wystarczające, aby sprostać wymogom” (Antonovsky, 1995, s. 33);

– sensowność (*meaningfulness*) to „uczestniczenie w procesie kształtowania swojego losu oraz doświadczeń dnia codziennego” (Antonovsky, 1979, s. 128).

Kolejnym brany pod uwagę w przyjętym planie badawczym czynnikiem mającym charakter zasobowy jest rodzina. Stanowić może ona znaczące źródło wsparcia, a z wielu badań wynika, iż bywa źródłem wyjątkowym w tym zakresie (m.in. Berkman, 1984; Kaniasty, Norris, 2004; Sęk, 2004).

W tym opracowaniu opowiadam się za podejściem systemowym, czyli takim, które traktuje rodzinę jako „zbiór elementów i relacji, jakie między nimi zachodzą” (Mazur, 1996, s. 42). Rodzina zdolna do udzielania konstruktywnego wsparcia to rodzina funkcjonalna, w stosunku do której wskazuje się między innymi na następujące parametry: elastyczność struktury, lecz z zaznaczonymi granicami i pozycjami autorytetu, stwarzanie warunków do indywidualnego rozwoju, przy zachowanej więzi rodzinnej, otwartą komunikację, spontaniczność, respektowanie różnic, humor rodzinny, akceptację subiektywności świata poszczególnych członków rodziny (de Barbaro, 1997), dialog i równość, konsekwencję i samodyscyplinę, uzasadnienie

swojego stanowiska, nienaruszanie wartości drugiej osoby (Bradshaw, 1994), kształtowanie poczucia własnej wartości, przebieg komunikowania, obowiązujące zasady i relacje, jakie łączą rodzinę ze społeczeństwem (Satir, 2000).

W przypadku badań własnych wykorzystam systemową teorię i klasyfikację typów rodzin autorstwa D.H. Olsona (1991) (Skwarek, Herberger, 2015; Gaś, 1994). Teoria ta uwzględnia trzy wymiary opisu rodzin, to jest spójność (*cohesion* – więzi emocjonalne, granice, koalicje, podejmowanie decyzji – Olson i in., 1979, s. 6), adaptacyjność (*adaptability* – zdolność do zmiany struktury władzy oraz reguł w odpowiedzi na stres sytuacyjny i rozwojowy – Olson i in., 1979, s. 12) oraz wzajemne zrozumienie – komunikację (*communication* – empatia, wzajemne rozumienie postępowania, adekwatność wzajemnej percepcji – Olson i in., 1979, s. 16).

Właściwy system wsparcia tworzą rodziny zrównoważone, cechujące się umiarkowaną spójnością i adaptacyjnością – skutkuje to skutecznością porozumiewania, odpowiedzialnością i współpracą.

W przyjętym rozwiązaniu koncepcyjnym biorę więc pod uwagę dwa kompleksy potencjalnych oddziaływań: poczucie koherencji (zasób wewnętrzny) oraz funkcjonowanie rodziny (czynnik wsparcia i zarazem zasobu zewnętrznego).

Wpływ tych czynników może być modyfikowany przez mediatory, z których jako poddane analizie wyodrębniam płeć oraz rodzaj studiów (humanistyczne, techniczne). Wpływ płci na zróżnicowanie reakcji na stres jest problemem rozpoznany badawczo (Dudek 2003; Lis-Turlejska 2004; McFarlane 2004), natomiast prace opisujące stres związany ze studiami nie analizowały porównawczo różnic między studentami różnych kierunków (Bovier i in., 2004; Treharne i in., 2001).

METODOLOGIA BADAŃ WŁASNYCH

Badania przeprowadzono na 120 studentach pierwszego roku studiów w Uniwersytecie Zielonogórskim i Państwowej Wyższej Szkole Zawodowej w Głogowie (grudzień 2015). Równoliczne podgrupy (po 60 osób) stanowili studenci płci męskiej i żeńskiej kierunków politechnicznych (automatyka i robotyka – 38 osób, metalurgia – 22 osoby) oraz humanistycznych (psychologia – 30 osób, pedagogika – 30 osób); 18 reprezentantów kierunków humanistycznych to mężczyźni, tyle samo kobiet studiuje kierunki techniczne.

Badania miały charakter zbiorowy, polegały na wypełnieniu przez osoby badane trzech kwestionariuszy: ankiety badającej poziom stresu związanego ze studiami (narzędzie własne), Inwentarz „Profile Rodziny” Z. Gasia (1984) i Kwestionariusz Orientacji Życiowej SOC – 29 A. Antonovsky’ego (1995).

Ankieta badająca poziom stresu składa się z 30 itemów odnoszących się do sześciu obszarów potencjalnego stresu, opisanych powyżej (otoczenie, czynności studiowania, warunki materialno-bytowe, hipotetyczne przywileje potencjalnie zagrażające trudnościami, typowo studenckie obciążenia, radzenie sobie ze stresem), wyposażonych w 5-stopniową skalę ocen. Minimalna liczba punktów – 30, maksymalna – 150.

Kwestionariusz SOC – 29 składa się z 29 itemów odnoszących się do 3 aspektów: PS (poczucie sensowności), PZ (poczucie zaradności), PZR (poczucie zrozumienia), zawierających skalę 7-stopniową, służącą ocenie nasilenia przejawów poczucia koherencji. Jest to narzędzie zaadaptowane do warunków polskich przez IPiN (Zakład Psychologii Klinicznej) w 1993 roku. Rzetelność mierzona wewnętrzną zgodnością narzędzia wynosiła w każdym badaniu 0,84-0,93 (współczynnik Alfa Cronbacha), natomiast trafność okazywała się systematycznie wysoka w stosunku do wszystkich wskaźników zdrowia a ujemnie korelująca (istotnie) z wskaźnikami dezadaptacji. I tak trafność mierzona współczynnikiem korelacji z MHLC J.B. Rottera wyniosła 0,72, z STAI Ch.D. Spielbergera zaś: -0,62 (Antonovsky, 1995, s. 83-89).

Inwentarz „Profile Rodziny” zawiera 86 twierdzeń odnoszących się do spójności rodziny (S – 20 twierdzeń), adaptacyjności (A – 17 twierdzeń), wzajemnego zrozumienia (WZ – 14 twierdzeń), ról rodzinnych (RR – 25 twierdzeń), trudności rozwojowych (TR – 9 twierdzeń) oraz dezintegracji rodzinnej (DR – 9 twierdzeń). Pozwala obliczyć wskaźnik funkcjonalności rodziny $FR = (S + A + WZ) : (RR + TR + DR)$. Wyposażony jest w normy stenowe oraz wartości średnie (M) i odchylenia standardowe (SD) oraz analizę stabilności bezwzględnej przeprowadzoną metodą estymacji.

Wyniki badań opracowano statystycznie, obliczając różnice między średnimi w podgrupach, współczynniki korelacji między zmiennymi oraz analizę regresji (Ferguson, Takane, 2003). Wymagania dotyczące normalności rozkładu wyników oraz reszt były w każdym obszarze spełnione.

Cel badań i analiz ich wyników stanowiło ustalenie związków, jakie zachodzą między zasobami służącymi radzeniu sobie ze stresem a poziomem stresu u studentów I roku. Wzięto pod uwagę również wpływ, jaki na podstawowe prawidłowości mogą wywierać czynniki płci i ukierunkowania studiów.

Postawiono następujące problemy badawcze:

1. Czy zachodzi związek między poczuciem koherencji SOC a poziomem stresu związanego ze studiowaniem?
2. Czy zachodzi związek między funkcjonalnością rodziny a poziomem stresu związanego ze studiowaniem?
3. Czy czynniki płci i rodzaju studiów wpływają na poziom stresu związanego ze studiowaniem?

W konsekwencji schemat badawczy obejmuje:

- zmienną niezależną X_1 – poziom poczucia koherencji SOC,

- zmienną niezależną X_2 – postrzegany poziom funkcjonalności rodziny,
- zmienne pośredniczące (mediatory M_1 i M_2): płeć i rodzaj studiów,
- zmienną zależną Y – poziom stresu związanego ze studiowaniem.

WYNIKI BADAŃ WŁASNYCH

Prezentację wyników badań rozpocznę od analizy danych dotyczących zmiennej zależnej, czyli poziomu stresu związanego ze studiowaniem. Zaprezentuję wyniki dotyczące poszczególnych skal oraz sumaryczne dla badanej grupy jako całości, jak i wyodrębnionych podgrup.

Tab. 1. Poziom stresu związanego ze studiami

Skale SS	Kobiety M	Mężczyźni M	T	p.istot.	Stud.h M	Stud.t M	t	p.istot.	Ogółem
I	18,0	10,7	5,313	p < 0,01	15,3	13,7	2,142	p < 0,05	14,5
II	16,4	9,3	5,190	p < 0,01	14,0	11,6	3,218	p < 0,01	12,8
III	8,8	11,4	2,021	p < 0,05	7,2	13,0	6,568	p < 0,01	10,1
IV	7,6	6,3	1,765	–	6,8	7,0	0,366	–	6,9
V	13,2	7,7	3,337	p < 0,01	14,1	6,7	7,401	p < 0,01	10,4
VI	17,2	7,0	4,761	p < 0,01	18,8	5,4	6,039	p < 0,01	12,1
Razem	81,2	52,4	9,142	p < 0,01	76,2	57,4	5,969	p < 0,01	66,8

M – średnia; t – wynik testu Studenta; H – studia humanistyczne; T – studia techniczne; I – otoczenie; II – czynności studiowania; III – sytuacja materialna; IV – specyfika możliwości; V – specyfika obciążeń; VI – radzenie sobie

Źródło: badania własne.

Biorąc pod uwagę, że maksymalny możliwy wynik wynosił 150 punktów, poziom stresu związanego ze studiowaniem uznać można za umiarkowany, gdyż wynik średni dla grupy wyniósł 66,8 punktów. W największym stopniu studenci za stresogenne uważają cechy otoczenia tak fizycznego, jak i społecznego ($M = 14,5$ pkt), w najmniejszym swobodę wynikającą z trybu życia ($M = 6,9$ pkt).

Biorąc pod uwagę podgrupy, stwierdzamy, że dla kobiet najbardziej powiązane ze stresem są warunki związane z otoczeniem ($M = 18,0$ pkt), dla mężczyzn – sytuacja materialna ($M = 11,4$ pkt). Studiujący kierunki humanistyczne jako największe źródło stresu postrzegają czynniki wewnętrzne związane z nieefektywnym radzeniem sobie ($M = 18,8$ pkt), natomiast w przypadku kierunków technicznych jest to postrzeganie otoczenia ($M = 13,7$ pkt). Za najmniej stresogenne uznać można czynniki związane

z trybem życia w każdej z podgrup z wyjątkiem studentów kierunków technicznych, którzy minimalizują wpływ wadliwego radzenia sobie ($M = 5,4$ pkt).

Uzyskane wyniki porównania statystycznego różnic między średnimi wskazują, że (z wyjątkiem podskali IV: szczególne możliwości, jakie stwarza studiowanie) między podgrupami zachodzą istotne różnice w poziomie stresu związanego ze studiowaniem.

Poziom tego stresu jest istotnie wyższy u kobiet i studiujących kierunki humanistyczne niż u mężczyzn i studentów kierunków technicznych. Na poszczególnych podskalach w każdym przypadku różnic istotnych wskazują one na wyższy poziom stresu studiujących kierunki humanistyczne, z wyjątkiem czynnika: sytuacja materialna, który stanowi źródło znacząco silniejszego stresu dla mężczyzn i studentów politechnicznych. Zaistniałe różnice mogą mieć swoje źródło w czynnikach obiektywnych, choć nie wydaje się prawdopodobne, aby w podgrupach występowały tak znaczące różnice warunków. Wskazuje to raczej na odmienną percepcję.

To, że kobiety ujawniają wyższy poziom stresu studiowania, nie zaskakuje (są zwykle sumienniejsze i bardziej „przejmujące się” obowiązkami). Natomiast studia techniczne są zdecydowanie bardziej selekcyjne niż humanistyczne (ze względu na system przygotowań laboratoryjnych wywołują częstsze presje), co powinno owocować wyższym poziomem postrzeganego stresu przez podgrupę T.

Kolejny aspekt badań to analiza poczucia koherencji badanych studentów. Poziom SOC globalnego cechuje się umiarkowaniem z tendencją ku powyżej średniej (użyte $M = 141,7$ pkt stanowi 69,8% możliwej do uzyskania punktacji).

Tab. 2. Poczucie koherencji osób badanych

Skale SOC	Kobiety M	Mężczyźni M	t	p.istot.	Stud.H M	Stud.T M	T	p.istot.	Ogółem
PZR	44,4	54,0	4,913	$p < 0,01$	54,4	46,0	4,504	$p < 0,01$	50,2
PZ	42,6	56,2	7,925	$p < 0,01$	38,4	60,4	13,033	$p < 0,01$	49,9
PS	41,6	42,6	0,762	–	39,6	44,6	3,765	$p < 0,01$	42,1
SOC ogółem	128,6	154,8	5,209	$p < 0,01$	132,4	151,0	3,827	$p < 0,01$	141,7

M – średnia; t – wynik testu Studenta; H – studia humanistyczne; T – studia techniczne; PZR – poczucie zrozumiałości; PZ – poczucie zaradności; PS – poczucie sensowności

Źródło: badania własne.

Analiza wyników dowodzi, że poziom SOC jest znacząco (różnica M istotna na poziomie $p < 0,01$) wyższy w podgrupie mężczyzn niż kobiet, a także wśród studentów kierunków technicznych.

Mężczyzn cechuje istotnie częstszy wynik w skali zrozumiałości i zaradności, przy braku różnicy w zakresie poczucia sensowności.

Studenci „techniczni” znacząco częściej cechują się większym poczuciem zaradności (różnica jest wręcz zaskakująco znaczna) i sensowności, „humanistów” cechuje zaś istotnie wyższy poziom zrozumiałości.

Wyniki te nie są zgodne z poczynionymi przewidywaniami. Założono, że specyfika SOC, który jest strukturą mentalną, znajdzie odzwierciedlenie w wynikach odwrotnych niż uzyskane. Studentów z podgrupy H powinna cechować większa refleksyjność, czy wyższa inteligencja emocjonalna – skutkujące bardziej efektywnym opracowaniem SOC. Przewidywanie takie okazało się zasadne w stosunku do poczucia zrozumiałości, nie objęło jednak ogólnego SOC (przywołana argumentacja w zasadzie do PZR wydaje się najbardziej zasadna).

Kobiety cechuje wyższa refleksyjność w stosunku do własnych doświadczeń, a tym samym – podatność na świadome budowanie zasobów wykorzystywanych w sytuacjach trudnych. Jednak w świetle ustaleń empirycznych to mężczyźni cechuje wyższy poziom SOC.

Tab. 3. Wyniki badań w Inwentarzu „Profile Rodziny”

Skale PR	Kobiety M	Mężczyźni M	t	p.istot.	Stud.H M	Stud.T M	T	p.istot.	Ogółem
S	22,16	28,42	5,09	p < 0,01	23,12	27,46	4,53	p < 0,01	25,29
A	23,62	29,19	5,68	p < 0,01	21,14	31,66	10,95	p < 0,01	26,40
WZ	22,24	16,68	5,98	p < 0,01	21,06	17,88	3,40	p < 0,01	19,46
S + A + WZ	68,02	74,29	3,81	p < 0,01	65,32	77,00	8,02	p < 0,01	71,16
RR	31,38	40,94	7,62	p < 0,01	35,54	36,78	0,91	–	36,16
TR	14,48	11,67	2,52	p < 0,05	15,17	11,07	2,47	p < 0,05	13,12
DR	14,56	13,96	0,70	–	15,02	13,50	1,85	–	14,26
RR + TR + DR	60,42	66,57	4,22	p < 0,01	65,73	61,35	3,01	p < 0,01	63,54
PFR	1,13	1,12	0,97	–	0,99	1,25	3,71	p < 0,01	1,12

M – średnia; t – wynik testu Studenta; H – studia humanistyczne; T – studia techniczne; S – spójność; A – adaptatywność; WZ – wzajemne zrozumienie; S + A + WZ – wynik skal konstruktywnych; RR – role rodzica; TR – trudności rodzinne; DR – dezintegracja rodzinna; RR + TR + DR – wynik skal dysfunkcyjnych; PFR – poziom funkcjonalności rodziny

Źródło: badania własne.

Inwentarz „Profile Rodziny” służy nie tyle do badania obiektywnych cech środowiska, ile do jego percepcji przez członków rodziny. Za szczególnie ważny należy uznać wskaźnik ogólny PFR, wskazujący na poziom funkcjonalności środowiska rodzinnego. Dla badanej grupy jako całości wynik średni M wyniósł 1,12 (co wskazuje na przewagę czynników pozytywnych) (S, A, WZ) nad negatywnymi (RR, TR, DR).

Dostrzegamy też, że kobiety i mężczyźni postrzegają rodzinę w zbliżony sposób jeżeli chodzi o wskaźnik ogólny, natomiast mężczyźni istotnie bardziej niż kobiety postrzegają rodziny zarówno jako konstruktywne, jak i wyposażone w elementy dysfunkcji.

Studenci kierunków technicznych istotnie częściej uznają rodziny za konstruktywne, wyżej postrzegając zasoby pozytywne (niż podgrupa H), natomiast „humaniści” są bardziej skoncentrowani na przejawach dysfunkcyjności.

Kobiety cechuje większa koncentracja na środowisku rodzinnym i przypisywanie szczególnej roli rodzinie jako czynnikowi wsparcia (Adamski 2002; Płopa 2007). Koncentracja taka wzmaga krytycyzm i wyolbrzymianie zdarzeń negatywnych (Bradshaw, 1994). Ta druga interpretacja wydaje się znajdować potwierdzenie w uzyskanych wynikach: mężczyźni postrzegają rodziny jako bardziej spójne, schematyczne, ale zarazem zdolne do elastyczności. Kobiety częściej postrzegają rodzinę w kategoriach WZ (lepszej komunikacji), lecz też TR (częstszych trudności rozwojowych). W przypadku „Profilu Rodziny” wzorce podgrupy H i kobiecej oraz T i męskiej pokrywają się.

Dla stwierdzenia, w jakim stopniu powyższe prawidłowości odnoszą się do wyróżnionych podgrup, dokonano kolejnych obliczeń: poziomu korelacji r oraz współczynnika regresji R informującego o sile zależności między zmiennymi.

Na poziomie analizy grupy badanych studentów jako całości stwierdzić można, że współczynnik korelacji między zmiennymi x_1 (SOC) i y (stres) ($r = -0,472$) jest znaczny i kierunkowo zgodny z uczynionymi założeniami.

Tab. 4. Zależności między zmiennymi

Współczynniki	Kobiety	Mężczyźni	Studia H	Studia T	Ogółem
r_{x_1-y}	-0,594	-0,460	-0,582	-0,472	-0,527
r_{x_2-y}	-0,296	-0,270	-0,375	-0,181	-0,283
$r_{x_1-x_2}$	0,222	0,150	0,197	0,175	0,186
R^2	0,466	0,213	0,260	0,274	0,303
R	0,683	0,462	0,510	0,523	0,551

r – współczynnik korelacji; R^2 – kwadrat współczynnika korelacji wielokrotnej dla zmiennych x_1 , x_2 , y ;
 R – współczynnik regresji

Źródło: badania własne.

Również w stosunku do zmiennych x_2 (PF rodziny) – y (stres) stwierdzono zależność w kierunku zgodnym z przewidywanym, że współczynniki korelacji wskazują na umiarkowany poziom tej zależności – mniejszą niż w przypadku zmiennej x_1 , co oznacza, że z punktu widzenia zasobów (lub ich braku) ważniejszą rolę pełni

współczynnik SOC niż PF. Współczynnik korelacji między SOC i PF jest dodatni (co oznacza ich współzależność), jednakże jest to związek tak zwany słaby (z wyjątkiem podgrupy kobiet – siła związku między zmiennymi umiarkowana). Jest to stan interpretowalny, a zarazem interpretacyjnie pożądany, gdyż zmienne niezależne nie mogą tworzyć układu *idem per idem* – interferencji wskazującej na ich tożsamość.

Współczynnik R (regresja) wynosi 0,551, co oznacza, że uwzględnione w badaniach zmienne x_1 i x_2 tłumaczą około 55% zmienności wariancji wyniku y . Oznacza to, że również inne czynniki występujące w przestrzeni życiowej studenta wywierają wpływ na studiowanie i związany z nim stres (co jest dość oczywiste).

W wyróżnionych podgrupach R kształtuje się inaczej. Wyodrębnione zmienne x_1 i x_2 są szczególnie istotne dla podgrupy kobiet i tłumaczą aż 68% wariancji y w podgrupie kobiet, przy 46% w podgrupie mężczyzn. Oznacza to, że poczucie koherencji i spostrzeganie rodziny jako funkcjonalnej jest znacząco bardziej istotne dla kobiet, podczas gdy u mężczyzn większość wariancji y (54%) tłumaczą czynniki inne niż uwzględnione (u kobiet – 32%).

PODSUMOWANIE I WNIOSKI KOŃCOWE Z BADAŃ

Stres rozumiany jako interakcja zasobów i wymagań jest dziedziną niezwykle złożoną, a wyodrębnienie uwarunkowań jego przebiegu jest zadaniem trudnym. Przyjęte w schemacie badawczym zmienne niezależne (SOC, PFR) oraz pośredniczące (mediujące – płeć, rodzaj studiów) okazały się znacząco regulować poziom badanego stresu, co pozwala na interpretację ich wpływu w sposób spójny i niesprzeczny z wiedzą ogólnoteoretyczną (Antonovsky, 1995; Bovier, in., 2002; Hobfoll 2006; Łosiak 2008; Treharne i in., 2001). Zależności ogólne w tym zakresie cechuje niekontrowersyjność dotyczącą kierunku i nasilenia (SOC jako zasób wewnętrzny istotniejsze niż PFR, odwrotny kierunek zależności x_1 i x_2 , a y , x_1 i x_2 powiązane, lecz siła związku słaba).

Przewidywanie, że wyodrębnione zmienne okażą się bardziej znaczące dla kobiet i studentów kierunków technicznych potwierdziło się połowicznie. Czynniki płci różnicuje podgrupy (SOC i zasoby rodzinne „ważniejsze” są dla kobiet), natomiast rola branych pod uwagę zasobów okazała się zbliżona w obu podgrupach i sytuująca się na poziomie charakterystycznym dla grupy studentów jako całości.

Studentki cechuje zasadniczo większa sumienność i skłonność do nadmiernego obciążania się przewidywanymi konsekwencjami niepowodzeń. Czynniki wsparcia (i jego braku) oraz postrzegania posiadanych zasobów (lub ich braku) są dla nich szczególnie ważne.

Wobec tego, że podgrupa ta kształtuje w znaczącym stopniu podgrupę „humanistów”, można by oczekiwać, iż również podgrupa H odróżni się znacząco od podgrupy T (na poziomie organizacji badań) „na korzyść” tej pierwszej. Stąd też – paradoksalnie – brak różnic między podgrupami H i T świadczy na korzyść przewidywań wyjściowych, choć nie znalazło to odzwierciedlenia *explicite* w wynikach.

W konsekwencji postawić można następujące wnioski końcowe z badań:

1. Zachodzi związek między poziomem zasobów w postaci poczucia koherencji a poziomem stresu – im wyższy poziom zasobów, tym mniejszy stres studiowania (i odwrotnie). Siła tego związku jest znacząca.

2. Zachodzi związek między wsparciem w postaci funkcjonalności środowiska rodzinnego a poziomem stresu taki, że im bardziej funkcjonalna rodzina, tym mniejszy stres studiowania (i odwrotnie). Siła tego związku jest umiarkowana.

3. Poczucie koherencji i funkcjonalność rodzinna tłumaczą zmienność (wariancję) wyników w zakresie stresu studiowania w 55%.

4. Stres studiowania jest znacząco wyższy wśród kobiet niż mężczyzn, natomiast uwzględniane w badaniach czynniki tłumaczą poziom stresu w 68% u kobiet i 46% u mężczyzn.

5. Stres studiowania jest znacząco wyższy wśród studentów kierunków humanistycznych niż technicznych, natomiast uwzględnione w badaniach czynniki tłumaczą zmienność wyników w około 50% w obu podgrupach.

LITERATURA

- Adamski, F. (2002). *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*. Kraków: Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Antonovsky, A. (1979). *Health, stress and coping*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- Antonovsky, A. (1984). A call for a new question – salutogenesis – and a proposed answer – the sense of coherence. *Journal of Preventive Psychiatry*, 1, 1-11.
- Antonovsky, A. (1995). *Rozwikłanie tajemnicy zdrowia. Jak radzić sobie ze stresem i nie zachorować*. Warszawa: Fundacja IPN.
- Berkman, L.F. (1984). *Assesing the physical health effects of social networks and social support*. *Annual Review of Public Health*, 5, 413-432.
- Bovier, P.A., Chamot, E., Perneger, T.V. (2004). Perceived stress, internal resources and social support as determinants of mental health among young adult. *Quality of Life Research*, 13, 161-170.
- Bradshaw, J. (1994). *Zrozumieć rodzinę. Rewolucyjna droga odnalezienia samego siebie*, Warszawa: IPZiT.
- Byra, S., Parchomiuk, M. (2008). *Osobowościowe i społeczne uwarunkowania radzenia sobie ze stresem przez studentów pierwszego roku*. Lublin: UMCS.
- de Barbaro, B. (1997). *Pacjent w swojej rodzinie*. Warszawa: Springer, PWN.
- Dudek, B. (2003). *Zaburzenia po stresie traumatycznym*. Gdańsk: GWP.
- Ferguson, G.A., Takane, Y. (2003). *Analiza statystyczna w psychologii i pedagogice*. Warszawa: PWN.
- Gaś, Z. (1994). *Uzależnienia*. Warszawa: WSiP.

- Grinker, R.R., Spiegel, J.P. *Men under stress*. New York: McGraw, Hill.
- Grzywacz, A. (2012). Problematyka stresu w środowisku studenckim na podstawie badań. *Medycyna Rodzinna*, 2, 36-43.
- Heszen-Niejodek, I. (2000). Stres i radzenie sobie – główne kontrowersje. W: I. Heszen-Niejodek, Z. Ratajczak, *Człowiek w sytuacji stresu. Problemy teoretyczne i metodologiczne*. Katowice: Wyd. UŚ.
- Hobfoll, S.E. (1989). Conservation of Resources. A new attempt at conceptualizing stress. *American Psychologist*, 44, 513-524.
- Hobfoll, S.E. (2006). *Stres, kultura i społeczność. Psychologia i filozofia stresu*. Gdańsk: GWP.
- Jelonkiewicz, I. (1994). Model Antonovsky'ego – odniesienia do wybranych koncepcji psychologicznych. *Nowiny Psychologiczne*, 3, 55-70.
- Kaniasty, K., Norris, F.H. (2004). Wzloty i upadki utopii, mobilizacja i deterioracja wsparcia społecznego w sytuacjach klęsk żywiołowych. W: H. Sęk, R. Cieślak (red.), *Wsparcie społeczne, stres i zdrowie*. Warszawa: PWN.
- Krohne, H.W. (1989). The concept of coping modes. *Advances in behavior Research and Therapy*, 7, 235-249.
- Krohne, H.W. (1993). Vigilance and cognitive avoidance as concept in coping research. W: H.W. Krohne (red.), *Attention and Avoidance. Strategies in coping with Aversiveness*, Toronto, Göttingen: Hogrefe and Huber.
- Krohne, H.W. (1996). Individual differences in Coping. W: M. Zeidner, N.S. Endler (red.), *Handbook of Coping*, New York: Wiley.
- Lis-Turlejska, M. (2004). Rozpowszechnienie traumatycznych zdarzeń oraz objawów posttraumatycznych w nieklinicznej próbie studentów wyższych uczelni. W: J. Strelau (red.), *Osobowość a ekstremalny stres*, Gdańsk: GWP.
- Lazarus, R.S., Folkman, S. (1984). *Stress, Appraisal and Coping*. New York: Springer.
- Łosiak, W. (2001). Can patterns of coping explain more? *Anxiety, Stress and Coping*, 14, 213-235.
- Łosiak, W. (2008). *Psychologia stresu*. Warszawa: WAiP.
- Mazur, M. (1996). *Cybernetyka i charakter*. Leśna Podkova: Aula.
- McFarlane, A.C. (2004). Związek między osobowością a zespołem stresu pourazowego. W: J. Strelau (red.), *Osobowość a ekstremalny stres*. Gdańsk: GWP.
- Miller, S.M. (1992). Individual differences in the coping process. W: R. Carpenter, *Personal Coping: Theory, research and practice*, New York: Praeger.
- Mroziak, B. (1994). A. Antonovsky'ego koncepcja salutogenezy i poczucia koherencji (soc). *Nowiny Psychologiczne*, 1, 5-16.
- Olson, D.H., Sprenkle, D.H., Russell, C.S. (1979). Circumplex Model of marital and family systems. Cohesion and adaptability dimensions, family types and clinical applications. *Family Process*, 18, 3-28.
- Olson, D.H. (1986). Circumplex Model VII: Validation studies and FACES-III. *Family Process*, 25, 337-351.
- Olson, D.H. (1991). Commentary: Three – dimensional (3-D) Circumplex Model and revised scoring of FACES-III. *Family Process*, 30, 74-79.
- Płopa, M. (2007). *Więzi w małżeństwie i rodzinie*. Kraków: Impuls.
- Radochoński, M. (2009). Recenzja. *Przegląd Medyczny Uniwersytetu Rzeszowskiego*, 1, 110-111.
- Satir, V. (2000). *Rodzina. Tu powstaje człowiek*. Gdańsk: GWP.
- Sęk, H. (2004). Rola wsparcia społecznego w sytuacjach stresu życiowego. O dopasowaniu wsparcia do wydarzeń stresowych. W: H. Sęk, R. Cieślak (red.), *Wsparcie społeczne, stres i zdrowie*. Warszawa: PWN.
- Sęk, H., Cieślak, R. (2004). *Wsparcie społeczne, stres i zdrowie*. Warszawa: PWN.

- Skwarek, B., Herberger, J. (2015). Adoptive family systems – overview of the concepts and theories of the family functioning. W: S. Nieslusanova, M. Niklova, E. Jaworz (red.). *Socialni pedagogika ve svelte spolecenskeho, institucionalniho a individualniho ohrozeni*. Brno: Univ. Press.
- Titkow, A. (1993). *Stres i życie społeczne. Polskie doświadczenia*. Warszawa: PIW.
- Treharne, G., Lyons, A., Tupling, R. (2001). The effects of optimism, pessimism, social support and mood on the lagged relationship between daily stress and symptoms. *Current Research in Social Psychology*, 7, 60-81.
- Wons, A. (2006). *Stres i radzenie sobie ze stresem*. W: A. Trzcieniecka-Green (red.), *Psychologia. Podręcznik dla studentów kierunków medycznych*. Kraków: Wyd. Universitas.

POZIOM STRESU ZWIĄZANEGO ZE STUDIAMI I JEGO WYBRANE UWARUNKOWANIA

STRESZCZENIE: Opracowanie dotyczy poziomu stresu związanego ze studiowaniem i jego uwarunkowań. Autor analizuje wpływ czynnika rodzinnego (zasoby zewnętrzne) i poczucia koherencji (zasoby wewnętrzne) jako moderatorów poziomu stresu, a także płci respondentów i rodzaju studiów (humanistyczne, techniczne) jako mediatorów badanych zależności. Badania przeprowadzone na 120 studentach wskazują, że stres studiowania zależy od poczucia koherencji i stopnia funkcjonalności rodziny. Zasoby wewnętrzne są bardziej znaczące od czynnika rodzinnego. Stres studiowania jest wyższy u kobiet i studentów kierunków humanistycznych. Najsilniejsze związki między moderatorami i poziomem stresu zachodzą w podgrupie kobiet.

SŁOWA KLUCZOWE: stres, stres związany ze studiami, zasoby, poczucie koherencji.

LEVELS OF STUDYING-RELATED STRESS AND ITS SELECTED CAUSATION

SUMMARY: The study examines levels of studying-related stress and its selected sources. Author reflects upon impacts of external resources (such as support received from family members) and internal resources (subjects' sense of coherence), as well as moderating factors (sex, type of studies: humanities vs. technical studies). The research was conducted on 120-person sample. The results indicate that there is a connection between coping with studying-related stress and family functioning as well as with sense of coherence. The correlation factor is more significant for internal resources compared to external resources. The stress is higher among women and among students of humanities. Relation between moderators and stress are the highest among women.

KEYWORDS: stress, studying-related stress, resources, sense of coherence.

LUDWIKA WOJCIECHOWSKA
Uniwersytet Zielonogórski

PRZYJAŹŃ A SUBIEKTYWNY DOBROSTAN PSYCHICZNY ADOLESCENTÓW

Adolescencja jest okresem, który ze względu na złożoność i intensywność zachodzących w nim przemian, uważany jest za najbardziej burzliwy czas rozwoju. Nie dziwi więc, że w charakterystyce adolescencji często dominują opisy licznych trudności i negatywnych doświadczeń, jakie są udziałem młodzieży w trakcie procesu przeistaczania się w osobę dorosłą (Birch, 2007). Składają się nań między innymi problemy dotyczące cielesności i dojrzewania, labilności emocjonalnej, buntu wobec autorytetów, konfliktów z rodzicami, konformizmu, zachowań ryzykownych czy osamotnienia. Przysłaniają one w pewnym sensie znaczące i pozytywne osiągnięcia rozwojowe, wśród których wymieniane są: opanowanie logicznego myślenia (Gurba, 2013; Piaget, 1966), konstruowanie własnej tożsamości (Erikson, 2002), formułowanie celów życiowych (Czerwińska-Jasiewicz, 2005; Liberska, 2004; Trempała, Malmberg, 1996), ukształtowanie się wrażliwości na innych (Erikson, 2002), bądź budowanie bliskich relacji z rówieśnikami (Zazzo, 1972). W niniejszym opracowaniu skupiono się na ostatnim z wymienionych, pozytywnych aspektów rozwojowych, odnoszącym się do więzi z rówieśnikami, opartym na wiedzy, że w okresie adolescencji, wraz z rozluźnianiem się relacji z rodzicami, szczególnego znaczenia nabierają kontakty z rówieśnikami (Gaertner, Fite, Colder, 2010). Dla adolescenta istotne staje się znalezienie kogoś bliskiego, będącego zaufanym powiernikiem, doradcą, dobrze rozumiejącym problemy i wspierającym w trudnych chwilach niepewności, czyli przyjaciela. Powstaje pytanie, czy przyjaźń stanowi zasób nastolatków, czy stanowi gwarancję lepszego radzenia sobie z przystosowaniem się do procesu przemian i w efekcie doświadczania optymalnego poziomu dobrostanu psychicznego.

RELACJE Z RÓWIEŚNIKAMI W OKRESIE ADOLESCENCJI

W okresie adolescencji obserwuje się dwie zasadnicze tendencje w zakresie utrzymywania relacji z rówieśnikami. Jedna z nich polega na dążeniu do bycia członkiem grupy, w której kontakty mają najczęściej charakter koleżeński; druga zaś polega na realizacji potrzeby posiadania przyjaciela (Czerwińska-Jasiewicz, 2005; Oleszkowicz, Senejko, 2013; Zazzo, 1972). Obie relacje cechuje symetryczność lub inaczej horyzontalność, ponieważ u ich podłoża leżą, specyficzne dla grup rówieśniczych, normy odwołujące się do równości praw, przywilejów i obowiązków (Laursen, Hartup, 2002)¹. Mimo podobieństwa, wymienione dwa typy relacji pomiędzy równolatkami znacząco się różnią. Podkreśla się, że w grupie koleżeńskiej istotne są stosunki wzajemnej zależności, a także to, iż grupę wiąże realizacja wspólnego celu i przestrzeganie podzielanych norm czy wzorców współżycia i współpracy (Zaborowski, 1977; Zazzo, 1972). Z kolei przyjaźń, poza wzajemnością i równością występującą w grupie koleżeńskiej, jest relacją opartą na bliskości, intymności, zaufaniu, wsparciu, dzieleniu zainteresowań oraz na dostarczaniu pozytywnych wzmocnień (Bliesner, Roberto, 2004; Laursen, Hartup, 2002). Porównania zachowań przyjaciół i kolegów dowiodły, że przyjaciele wykazują większe zaangażowanie, kierują ku sobie więcej serdeczności, uśmiechów, częściej prowadzą rozmowy i wspólnie się śmieją niż rówieśnicy niebędący przyjaciółmi (Hartup, Stevens, 1999). Ponadto zauważono, że przyjaciele częściej i pełniej odsłaniają przed sobą swoje problemy niż ci, którzy są tylko kolegami (Hartup, Stevens, 1999).

Jednak między przyjaciółmi bywają też trudne sytuacje i kryzysy (Hafen, Allen, Schad, Hessel, 2015). Prowadzone badania nad jakością przyjaźni pokazały, że obecne są w niej, poza pozytywnymi, także aspekty negatywne (Berndt, 2002; Hiatt, Laursen, Mooney, Rubin, 2015). Zaobserwowano, że bliskość i zaangażowanie w związek mogą współwystępować z konfliktami i rywalizacją (Gaertner, Fite, Colder, 2010), a także z większą dyrektywnością i autorytaryzmem niż bywa to wśród zwykłych kolegów (Hartup, Stevens, 1999). Uznano zatem, że wyższa jakość przyjaźni może oznaczać łącznie większe nasilenie cech dodatnich (intymność, bliskość, wsparcie, zachowania prospołeczne) i mniejsze nasilenie cech negatywnych (konfliktowość, zachowania antyspołeczne, rywalizacja). Z kolei przyjaźń o niższej jakości, może być opisywana odwrotnie (Gaertner, Fite, Colder, 2010).

W wielu badaniach analizie poddano zarówno czynniki odpowiedzialne za kształtowanie się przyjaźni w adolescencji, jak i skutki wynikające z relacji przyjacielskich

---

¹ Odwrotnie jest w rodzinie, gdzie stosunki rodzice–dziecko mają głównie charakter określany jako wertykalny lub komplementarny (Laursen, Hartup, 2002).

dla aktualnego funkcjonowania, a także dla adaptacji w oddalonych w czasie okresach rozwojowych. Zwracano między innymi uwagę na rolę relacji z rodzicami (Gaertner, Fite, Colder, 2010), w tym konfliktów z nimi, dla ukształtowania się konfliktowej przyjaźni z rówieśnikami (Ehrilch, Dykas, Cassidy, 2012), na znaczenie kontekstu szkolnego (Kim, 2015) czy dyspozycji poznawczych, emocjonalnych i społecznych dla podtrzymywania bliskości w przyjaźni (Laursen, Hartup, 2002). Z punktu widzenia niniejszego opracowania najbardziej interesujące są dane mówiące o efektach przyjaźni dla podejmowania przez adolescenta wyzwań rozwojowych. Z badań wynika, że dzieci obojga płci niemające przyjaciół deklarują wyższe poczucie samotności w porównaniu z tymi, które mają przyjaciół lub jednego przyjaciela (Blieszner, Roberto, 2004). Okazuje się także, że wśród adolescentów poszukujących profesjonalnej pomocy psychologicznej więcej jest tych, którzy nie mają przyjaciół (Hartup, Stevens, 1999), natomiast ci, którzy dzielą się swoimi problemami z przyjaciółmi, wykazują się wyższym zaangażowaniem w naukę szkolną (Berndt, 2002), lepszą adaptacją społeczną, wyższą samooceną i bardziej intensywnym rozwojem tożsamości (Blieszner, Roberto, 2004; Hartup, Stevens, 1999). Ustalono również, że jeśli w dzieciństwie doświadczana była przyjaźń, wówczas u młodych dorosłych stwierdzany był wyższy poziom samooceny (Hartup, Stevens, 1999).

Pewne dane empiryczne wskazują, że zaangażowanie w przyjaźń w czasie adolescencji jest skorelowane dodatnio ze zdrowiem psychicznym (Berndt, 2002). Takie wyniki są bardziej prawdopodobne, gdy przyjaciele adolescentów respektują społeczne normy i gdy przyjaźń jest wspierająca oraz intymna (Hartup, Stevens, 1999). Z kolei w badaniach uwzględniających jakość przyjaźni na wymiarach wsparcia i konfliktowości stwierdzono, że przyjaciele oceniający wysoko uzyskiwany poziom wsparcia, przejawiali najwyższy poziom poczucia własnej wartości i najniższe nasilenie problemów w zachowaniu, w porównaniu z tymi, którzy nie byli zgodni w ocenie swojej przyjaźni lub pozostawali ze sobą w konflikcie (Hiatt, Laursen, Mooney, Rubin, 2015). Tymczasem inne badania pokazały, że nawet gdy w relacjach z przyjacielem obecne są konflikty, można dostrzec ich pozytywną rolę, mogą one sprzyjać kształtowaniu się strategii w wymianie interpersonalnej, co z kolei pomaga w radzeniu sobie w nowych społecznych sytuacjach, z jakimi adolescent, a później młody dorosły, może się zetknąć (Collins, Repinski, 1994 za: Blieszner, Roberto, 2004). Należy wówczas jednak liczyć się z ogromnymi kosztami psychicznymi ponoszonymi przez przyjaciół. W jednym z badań (Smith, 2015) zwrócono uwagę na obciążenia, zwłaszcza dziewcząt, wynikające z ich empatycznej wrażliwości na problemy życiowe drugiej osoby i dające w efekcie obniżenie poziomu ich dobrostanu emocjonalnego.

SPÓŁECZNY I EMOCJONALNY DOBROSTAN OSOBOWOŚCIOWY

Dobrostan (*well-being*) jest jednym z kluczowych konstruktów psychologii pozytywnej, której podstawowe założenia, sformułowane przez Seligmmana (2005), wskazują na znaczenie opisu dobrego życia człowieka w kategoriach jego mocnych stron i czynników im sprzyjających. Co więcej, bardziej istotne jest to, jak człowiek postrzega i odbiera swoją sytuację życiową, czyli subiektywny osąd swego samopoczucia niż jakkolwiek tak zwana obiektywna jego miara. Dlatego przedmiotem zainteresowania psychologii pozytywnej jest subiektywny dobrostan psychiczny człowieka.

U podstaw koncepcji dobrostanu leżą zaczerpnięte z filozofii starożytnej, dwie orientacje teoretyczne – hedonizm, odwołujący się do myśli Artystypa z Cyreny oraz eudajmonizm, nawiązujący do filozofii Arystotelesa (Ryan, Deci, 2001). Zgodnie z podejściem hedonistycznym dobrostan jest poczuciem szczęścia i pomyślności, osiąganym poprzez poszukiwanie szczęścia i unikanie cierpienia (Czapiński, 1992). Taki dobrostan nazywany jest dobrostanem emocjonalnym, a pełniejsza jego definicja określa go jako pozytywny stan psychiczny przejawiający się w satysfakcji z życia i jego różnych dziedzin, w zrównoważeniu afektu pozytywnego i negatywnego oraz w poczuciu szczęścia (Ryan, Deci, 2001; Wojciechowska, 2008). W myśl drugiego nurtu – eudajmonistycznego, dobrostan jest stanem uczuć obecnych przy działaniu człowieka dążącego do realizacji własnego potencjału oraz do życia spójnego z prawdziwym Ja (Ryan, Deci, 2001; Ryff, 1989; Wojciechowska, 2008; Trzebińska, 2008). Dobrostan tego rodzaju nazwała Ryff (1989; Wojciechowska, 2008) psychologicznym i opisała na następujących wymiarach: samoakceptacja, rozwój osobisty, cel w życiu, autonomia, panowanie nad otoczeniem i pozytywne relacje z innymi. Ocena tego dobrostanu uwzględnia perspektywę własnego Ja, czyli swojej osobowości, opartą na kryteriach prywatnych i osobistych (Keyes, Waterman, 2003). Druga kategoria dobrostanu w ujęciu eudajmonistycznym opiera się z kolei na kryteriach publicznych, związanych ze społeczeństwem i przyjęła nazwę dobrostanu społecznego (Keyes, 2006). W dobrostanie społecznym odzwierciedla się poczucie pomyślnie realizowanych wyzwań i zadań wynikających z życia w społeczeństwie i społecznościach (Keyes, 2003), a należą do nich: akceptacja społeczeństwa, samoaktualizacja społeczna, społeczny wkład, społeczna koherencja oraz społeczna integracja (Keyes, 2006; Wojciechowska, 2008).

Badania nad wymienionymi trzema rodzajami dobrostanu toczyły się odrębnymi torami, ale ze względu na dążenie do w miarę wszechstronnego diagnozowania samopoczucia psychicznego, podjęto próbę ich integracji, tworząc trójwymiarową koncepcję subiektywnego dobrostanu psychicznego (Keyes, Waterman, 2003). Należy przy tym wyjaśnić, że każdy z dobrostanów ma charakter psychologiczny, a użyta przez Ryff (1989) nazwa „psychologiczny” dla opracowanego przez nią modelu, może niejako sugerować brak właściwości psychologicznych w ramach pozostałych modeli,

czyli dobrostanu emocjonalnego i społecznego. W sytuacji powiązania trzech typów dobrostanu w jedną triadyczną koncepcję, niezbędna stała się więc modyfikacja nazewnictwa i zamiast „psychologicznego”, przypisujemy tej kategorii dobrostanu nazwę „osobowościowy” (Wojciechowska, 2008).

PROBLEM, HIPOTEZY, ZMIENNE

Przywołane wyniki badań zdają się wskazywać, że przyjaźń sprzyja kondycji psychicznej adolescentów. Jednak można odnieść wrażenie, że efekty doświadczania przyjaźni były poddawane dość wyrywkowej analizie. Diagnozowano samoocenę, kształtowanie się tożsamości, motywację do nauki, poziom depresyjności itp. Nie prowadzono badań, w których byłoby zaprezentowane szersze spektrum pozytywnych konsekwencji pozostawania w bliskiej relacji z rówieśnikiem. W związku z tym uznano, że trójwymiarowa koncepcja dobrostanu obejmująca liczne aspekty w zakresie dobrostanu emocjonalnego, osobowościowego i społecznego może stanowić dobry model, pozwalający na wielostronne ujęcie samopoczucia adolescenta.

Ponadto należy dodać, że uzasadnienie teoretyczne poszukiwania związku pomiędzy przyjaźnią a dobrostanem psychicznym wynika z modelu asysty społecznej (*convoy model of social relations*) (Kahn, Antonucci, 1980 za: Antonucci, Langfahl, Akiyama, 2004), wskazującego między innymi na bliskie relacje społeczne jako składowe asysty jednostki, mogące dostarczać jej wsparcia w sytuacjach wyzwań i wymagań społecznych, ułatwiających jej rozwój i sprzyjających dobrostanowi, chociaż mogących być także źródłem wyzwań i wymagań. Asysta społeczna pełni więc funkcję bazy ochronnej poprzez wymianę pomocy, wsparcie afektywne, akceptację i motywowanie do działania.

Zaplanowano badania, których celem było znalezienie związku pomiędzy treścią przyjaźni a subiektywnym dobrostanem psychicznym.

– Pytania:

Czy istnieje związek pomiędzy treścią/jakością przyjaźni w okresie adolescencji a subiektywnym dobrostanem a) emocjonalnym; b) osobowościowym; c) społecznym?

– Hipotezy:

Istnieje dodatni związek pomiędzy treścią przyjaźni w okresie adolescencji a subiektywnym dobrostanem a) emocjonalnym; b) osobowościowym; c) społecznym.

– Zmienne:

Niezależne:

– treść przyjaźni na wymiarach: a) obopólna wzajemność; b) lojalność i zaangażowanie; c) empatyczne zrozumienie; d) podobieństwo postaw.

Zależne:

– subiektywny dobrostan emocjonalny, osobowościowy i społeczny.

NARZĘDZIA POMIAROWE

Zastosowano dwa narzędzia do pomiaru zmiennych psychologicznych oraz ankietę do pozyskania danych socjodemograficznych.

Narzędzie do pomiaru treści przyjaźni w okresie adolescencji. W badaniu użyto Kwestionariusza do Badania Relacji Społecznych (KRS), opracowanego przez Kapustę (2009) i Wojciechowską (2009), służącego do poznania jakości przyjaźni w okresie adolescencji. Kwestionariusz KRS został skonstruowany na podstawie wyników badań dotyczących oczekiwań dzieci odnośnie cech i zachowań najlepszych przyjaciół (Bigelow, La Gaipa 1980 za: Clark, Bittle, 1992). Dzieci swoje oczekiwania zawarły w esejach, których treść poddano analizie i na tej podstawie wyodrębniono dziewięć właściwości przyjaźni, które następnie połączono w cztery wymiary: obopólna wzajemność, lojalność i zaangażowanie, empatyczne zrozumienie, podobieństwo postaw (Niebrzydowski, Płaszczyński, 1989). A oto definicje poszczególnych wymiarów (Niebrzydowski, Płaszczyński, 1989):

– Obopólna wzajemność oznacza oczekiwanie od przyjaciela bliskości i wspólnego działania. Obejmuje także wspólne spędzanie czasu, wspólne wykonywanie pewnych czynności, planowanie i uzgadnianie sposobu realizacji zamiarów. Plany, decyzje i działania jednego z partnerów podporządkowane są planom, decyzjom i działaniom drugiego. Jest to również radość z obcowania z przyjacielem.

– Lojalność i zaangażowanie zakłada uczciwość, prawdomówność, trwanie przy przyjacielem niezależnie od okoliczności, pomyślne rozstrzygnięcie kwestii spornych i konfliktów/kłótni, wykazywanie motywacji do pracy nad podtrzymaniem związku przyjacielskiego.

– Empatyczne zrozumienie to obopólne zwierzenie się z intymnych spraw, wtańnianie w dręczące problemy oraz wzajemna otwartość i szczerłość. To także ujawnianie myśli, pragnień, potrzeb oraz chęć poświęcenia swego czasu i posiadanych dyspozycji na rzecz pomocy przyjacielowi w realizacji jego planów oraz zaspokojenia jego potrzeb.

– Podobieństwo postaw cechuje podzielenie i przestrzeganie przez przyjaciół tych samych norm i reguł, poglądów i oczekiwań, a także stylu życia. Ponadto mieści się tutaj uznanie i podziwianie cech charakteru przyjaciela oraz jego osiągnięć. W ramach konstrukcji narzędzia KRS, do wyżej opisanych wymiarów przyjaźni, wygenerowano listę zachowań, które poddano ocenie polegającej na stwierdzeniu, w jakim stopniu dane zachowanie opisuje wskazany wymiar przyjaźni. Oceny dokonało pięciu sędziów kompetentnych. Pilotaż został przeprowadzony na 15 osobach. Finalnie w skład KRS weszło dwadzieścia osiem zdań, po siedem na każdy wymiar przyjaźni.

Zadaniem osoby wypełniającej kwestionariusz jest zaznaczenie na czterostopniowej skali Likerta, w jakim stopniu zgadza się z danym stwierdzeniem. Do wyboru są odpowiedzi: Zdecydowanie się nie zgadzam, Raczej się nie zgadzam, Raczej się

zgadzam i Zdecydowanie się zgadzam. Przykładowe stwierdzenia: dla obopólnej wzajemności – „Z przyjacielem chodzimy wspólnie do teatru, kina itp.”; dla lojalności i zaangażowania – „Wspieram przyjaciela w trudnych sytuacjach”; dla empatycznego zrozumienia – „Wiem, że nikt się nie dowie o tym, z czego zwierzyłem/-am się przyjacielowi”; oraz dla podobieństwa postaw – „Jestem dumny/-a, gdy powiedzie się mojemu przyjacielowi”.

Rzetelność kwestionariusza KRS sprawdzana współczynnikiem α Cronbacha wynosi 0,96, a dla poszczególnych skal: obopólna wzajemność – 0,80; lojalność i zaangażowanie – 0,84; empatyczne zrozumienie – 0,87; podobieństwo postaw – 0,76.

Narzędzie do pomiaru subiektywnego dobrostanu psychicznego w okresie adolescencji. Kwestionariusz do badania subiektywnego dobrostanu adolescentów BDM został opracowany przez Wojciechowską (2011) i Lewandowską (2006). Podstawę teoretyczną jego konstrukcji stanowiła trójwymiarowa koncepcja dobrostanu Keyesa i Waterman (2003). Budowę narzędzia rozpoczęto od wygenerowania stwierdzeń, które zostały poddane ocenie sędziów kompetentnych pod kątem ich trafności odzwierciedlania poszczególnych aspektów dobrostanu emocjonalnego, osobowościowego i społecznego. Po ocenie dokonanej przez 15 sędziów kompetentnych, przeprowadzono pilotaż na 20-osobowej grupie nastolatków. W efekcie końcowym, dobrostan osobowościowy mierzony jest poprzez 32 stwierdzenia dotyczące samoakceptacji, rozwoju osobistego, celu życiowego, autonomii, panowania nad otoczeniem oraz pozytywnych relacji społecznych; dobrostan społeczny mierzony jest poprzez 23 stwierdzenia dotyczące akceptacji społecznej, aktualizacji społecznej, społecznego wkładu, koherencji społecznej oraz integracji społecznej². Osoba badana dokonuje wyboru odpowiedzi zgodnie z własną postawą na czterostopniowej skali Likerta. Możliwe odpowiedzi do wyboru to: Zdecydowanie się nie zgadzam, Raczej się nie zgadzam, Raczej się zgadzam i Zdecydowanie się zgadzam. Dobrostan emocjonalny mierzony jest za pomocą czterech pytań, w których osoba badana ma za zadanie odnieść się do tego, jak często w ostatnim czasie czuła się w opisany sposób. W trzech pytaniach dokonuje tego na czterostopniowej skali Likerta (Bardzo często, Często, Rzadko, Bardzo rzadko), w czwartym – ma do dyspozycji graficzną 10-punktową skalę, tak zwaną drabinę Cantrila.

Ze względu na różne podstawy teoretyczne każdego z trzech rodzajów dobrostanu, twórcy trójwymiarowej koncepcji uznali, że niemożliwe jest obliczanie jednego wspólnego wyniku dla subiektywnego dobrostanu psychicznego. Operuje się więc trzema wynikami. Rzetelność mierzona współczynnikiem α Cronbacha wynosi: dla dobrostanu osobowościowego – 0,88; dla dobrostanu społecznego – 0,76; oraz dla dobrostanu emocjonalnego – 0,87.

---

² Definicje oraz szczegółowy opis aspektów dobrostanu osobowościowego i społecznego – zob. Wojciechowska (2008).

OSOBY BADANE

Przebadano 112 osób w wieku 15-18 lat ($M = 16,03$; $SD = 0,35$), 71 dziewcząt w wieku 15-18 lat ($M = 16,06$; $SD = 0,33$) i 37 chłopców w wieku 15-17 lat ($M = 15,97$; $SD = 0,38$). Cztery osoby nie podały swojej płci. W większości przypadków matki i ojcowie osób badanych mieli wykształcenie średnie (33,9%) lub wyższe (33,9%). Dziewięćdziesiąt cztery osoby badane (83,9%) miały przyjaciela wśród swoich kolegów i koleżanek. W pięćdziesięciu sześciu przypadkach (59,6%) przyjacielem była kobieta, w trzydziestu przypadkach (31,9%) – mężczyzna. Wśród osób mających przyjaciela (94 osoby) w większości przypadków (74,5%) przyjaciel był rówieśnikiem osoby badanej, a przyjaźń trwała najczęściej kilka lat (70,2%). Przyjaciel najczęściej (55,35%) był poznany w szkole.

WYNIKI BADAŃ

Przyjaźń i jej aspekty treściowe a subiektywny dobrostan psychiczny. W tabelach 1-3 przedstawiono współczynniki korelacji pomiędzy wskaźnikami przyjaźni a subiektywnym dobrostanem osobowościowym ujętym ogólnie oraz z uwzględnieniem sześciu jego aspektów. Zestawienie uzupełniono jednostronnym testem istotności statystycznej. Wyróżniono korelacje istotne statystycznie.

Wyniki badań (tab. 1) wykazały, że zgodnie z oczekiwaniami istnieje dodatni związek pomiędzy ogólnie ujętą przyjaźnią oraz ogólnie ujętym dobrostanem osobowościowym. A zatem hipoteza została potwierdzona. Warto jednak zwrócić uwagę na składowe tak dobrostanu osobowościowego, jak i przyjaźni. Okazuje się, że żaden z elementów przyjaźni, a także ich łączne ujęcie nie korelują z poziomem samoakceptacji adolescentów. Również nie występuje związek pomiędzy ogólnie ocenioną przyjaźnią a osobistym rozwojem oraz ogólnie ujętą przyjaźnią a pozytywnymi relacjami z innymi ludźmi. Zwraca również uwagę wynik mówiący, że dla ogólnego poziomu dobrostanu osobowościowego istotne są dwa aspekty przyjaźni – empatyczne zrozumienie i podobieństwo postaw, podczas gdy nie występuje taki związek pomiędzy obopólną wzajemnością oraz lojalnością i zaangażowaniem a ogólnym dobrostanem osobowościowym. Ciekawe jest także to, że pod każdym względem przyjaźń koreluje dodatnio z autonomią i panowaniem nad otoczeniem. Należy także dodać, że współczynniki korelacji nie są zbyt wysokie. Współczynniki determinacji R-kwadrat, policzone dla najwyższych otrzymanych współczynników korelacji, dowodzą, że empatyczne zrozumienie wyjaśnia tylko 11,49% wariacji zmiennej panowanie nad otoczeniem, a zmienna podobieństwo postaw wyjaśnia tylko 9,86% wariacji tej zmiennej, czyli panowania nad otoczeniem. Oznacza to, że pozostały, znaczący odsetek zmienności wyjaśniają inne, nieznanne czynniki.

Tab. 1. Współczynniki korelacji pomiędzy wskaźnikami przyjaźni a dobrostanem osobowościowym wraz z testem istotności statystycznej

Dobrostan osobowościowy	Przyjaźń									
	obopólna wzajemność		lojalność i zaangażowanie		empatyczne zrozumienie		podobieństwo postaw		wynik ogólny	
	r	p	r	p	r	p	r	p	r	p
Samoakceptacja	-0,093	0,181	-0,087	0,198	-0,003	0,490	0,014	0,445	-0,044	0,334
Cel w życiu	0,114	0,131	0,168	0,049	0,197	0,026	0,207	0,020	0,181	0,037
Osobisty rozwój	0,111	0,138	0,106	0,148	0,161	0,057	0,188	0,032	0,150	0,071
Panowanie nad otoczeniem	0,223	0,014	0,179	0,039	0,339	0,000	0,314	0,001	0,280	0,003
Autonomia	0,189	0,031	0,203	0,023	0,231	0,011	0,236	0,010	0,227	0,012
Relacje z innymi	0,071	0,244	0,097	0,172	0,183	0,036	0,166	0,052	0,137	0,090
Dobrostan osobowościowy ogólnie	0,139	0,086	0,150	0,070	0,253	0,006	0,256	0,005	0,211	0,018

r – współczynnik korelacji r Pearsona; p – jednostronna istotność statystyczna

Źródło: opracowanie własne.

Jak pokazano w tabeli 2, zgodnie z oczekiwaniami ustalono, że istnieje dodatni związek pomiędzy ogólnie ocenioną przyjaźnią a ogólnie ujętym dobrostanem społecznym. R-kwadrat wskazuje, że w badanej grupie zmienna ogólna przyjaźń wyjaśnia 17,47% wariacji zmiennej dobrostanu społecznego. Również wszystkie aspekty przyjaźni korelują dodatnio z ogólnym dobrostanem społecznym. Odnosząc się do wymiarów przyjaźni, można dostrzec, że w największym stopniu wariancja ogólnego dobrostanu społecznego jest wyjaśniana przez zmienną podobieństwo postaw (R-kwadrat wynosi 24,10%). Z kolei biorąc pod uwagę aspekty dobrostanu społecznego, można stwierdzić, że tylko społeczny wkład i społeczna integracja korelują ze wszystkimi aspektami przyjaźni, podczas gdy społeczna koherencja koreluje tylko z jednym aspektem przyjaźni. Jeżeli chodzi o zmienną społeczny wkład, to w największym stopniu jej zmienność jest wyjaśniana przez zmienną podobieństwo postaw (R-kwadrat wynosi 24,80%) w porównaniu z pozostałymi aspektami przyjaźni. Podobnie wariancja zmiennej społeczna integracja w najwyższym stopniu jest wyjaśniana przez zmienną podobieństwo postaw (R-kwadrat wynosi 16%) na tle pozostałych aspektów przyjaźni.

Tab. 2. Współczynniki korelacji pomiędzy wskaźnikami przyjaźni a dobrostanem społecznym wraz z testem istotności statystycznej

Dobrostan społeczny	Przyjaźń									
	obopólna wzajemność		lojalność i zaangażowanie		empatyczne zrozumienie		podobieństwo postaw		wynik ogólny	
	r	p	r	p	r	p	r	p	r	p
Społeczna akceptacja	0,108	0,145	0,136	0,091	0,168	0,049	0,254	0,006	0,176	0,042
Społeczna aktualizacja	0,101	0,162	0,173	0,045	0,201	0,023	0,306	0,001	0,206	0,021
Społeczny wkład	0,336	0,000	0,424	0,000	0,391	0,000	0,498	0,000	0,434	0,000
Społeczna koherencja	0,142	0,081	0,173	0,044	0,136	0,090	0,138	0,088	0,155	0,063
Społeczna integracja	0,365	0,000	0,335	0,000	0,317	0,001	0,400	0,000	0,374	0,000
Dobrostan społeczny ogólnie	0,332	0,000	0,388	0,000	0,376	0,000	0,491	0,000	0,418	0,000

r – współczynnik korelacji r Pearsona; p – jednostronna istotność statystyczna

Źródło: opracowanie własne.

Jak wynika z tabeli 3, wbrew oczekiwaniom, wyniki ogólne dotyczące przyjaźni, jak i jej aspektów nie wykazują istotnego związku z ogólnym dobrostanem emocjonalnym, a także z jego aspektami. Tak więc w tym zakresie hipoteza się nie potwierdziła.

DYSKUSJA WYNIKÓW

Uzyskane wyniki badań pozwoliły na potwierdzenie hipotez mówiących o związku pomiędzy przyjaźnią a dobrostanem osobowościowym i społecznym adolescentów, natomiast nie potwierdziła się hipoteza dotycząca związku przyjaźni z dobrostanem emocjonalnym.

Aby wyjaśnić brak korelacji pomiędzy wynikiem przyjaźni i dobrostanu emocjonalnego, należy bliżej przyjrzeć się aspektom tego rodzaju dobrostanu w kontekście okresu rozwojowego, jakim jest adolescencja. Wypada przypomnieć, że jest to czas silnych napięć i konfliktów z rodzicami, wynikających z obecności sprzecznych tendencji, z jednej strony rodziców, pragnących podtrzymywać kontrolę nad dorastającym, z drugiej zaś adolescentem dążącym do autonomii w miarę narastania w nim poczucia

Tab. 3. Współczynniki korelacji pomiędzy wskaźnikami przyjaźni a dobrostanem emocjonalnym wraz z testem istotności statystycznej

Dobrostan emocjonalny	Przyjaźń									
	obopólna wzajemność		lojalność i zaangażowanie		empatyczne zrozumienie		podobieństwo postaw		wynik ogólny	
	r	p	r	p	r	p	r	p	r	p
Afekt pozytywny	-0,052	0,307	-0,115	0,130	-0,126	0,109	-0,124	0,111	-0,110	0,141
Afekt negatywny	0,056	0,291	0,088	0,194	0,006	0,476	0,045	0,331	0,051	0,310
Zadowolenie ze sfer	0,006	0,478	0,023	0,412	0,013	0,451	0,072	0,239	0,030	0,386
Ogólne zadowolenie z życia	-0,002	0,494	-0,006	0,477	0,019	0,427	0,067	0,258	0,021	0,420
Poczucie szczęścia	0,009	0,463	0,008	0,470	0,001	0,498	0,067	0,256	0,022	0,414
Dobrostan emocjonalny ogólnie	-0,016	0,440	-0,036	0,362	-0,035	0,365	0,004	0,484	-0,022	0,416

r – współczynnik korelacji r Pearsona; p – jednostronna istotność statystyczna

Źródło: opracowanie własne.

dorobrości. Jest to też czas, gdy zmiany fizjologiczne dostarczają licznych problemów, z którymi adolescent nie zawsze może sobie poradzić i które niejako toczą się poza jego wolą. Wreszcie jest to okres kreowania siebie według własnych wizji mających często więcej wspólnego z marzeniami niż z realnym światem. Można więc przyjąć, że nawet najlepszy przyjaciel nie jest w stanie wesprzeć w dolegliwościach związanych z dojrzewaniem, wynikającym z mechanizmów biologicznych i nie ma wpływu na przykład na zwiększenie atrakcyjności cielesnej przyjaciela. Z badań wynika, że ocena swego ciała i urody bywa jednym z najważniejszych kryterium oceny własnej osoby w tym okresie (Wojciechowska, 2011). Na dodatek wzmożona refleksyjność i krytycyzm wobec siebie nie daje szans przyjacielowi na podniesienie poczucia szczęścia i zadowolenia z siebie i różnych dziedzin życia u partnera bliskiej relacji.

Przedstawione rozumowanie jest spójne z wynikiem, jaki uzyskano w zakresie dobrostanu osobowościowego. Okazało się bowiem, że ani przyjaźń jako całość, ani żaden z jej aspektów nie korelował z wymiarem tego dobrostanu – samoakceptacją. Należy przy tym dodać, że samoakceptacja to jedyny spośród aspektów dobrostanu osobowościowego, a także społecznego, który w żadnym zakresie nie wiązał się z przyjaźnią.

Można więc przypuszczać, że samoakceptacja adolescenta wyznaczana jest poprzez inne czynniki – przez środowisko rodzinne czy szersze grono rówieśników, a także przez indywidualnie dokonywane porównanie z przedstawicielami grupy rówieśniczej. Rezultaty badań pokazały jednak, że przyjaźń (ujęta całościowo, jak i każdy element przyjaźni ujęty odrębnie) może spełniać inną ważną funkcję, może sprawić, że adolescent zaspokoi potrzebę autonomii, zwłaszcza w procesie uniezależniania się od rodziców, i otrzyma w przyjaźni, zastępczą wobec dawniejszych relacji z rodzicami, bliskość. Poza uzyskiwaniem autonomii, przyjaźń łączy się także z innym aspektem dobrostanu osobowościowego, jakim jest panowanie nad otoczeniem. Oznacza to, że dzięki bliskim kontaktom z przyjacielem, następuje trening kompetencji społecznych i wzmacnia się poczucie kontroli nad sytuacjami społecznymi, w tym także nad swoją przyszłością i planami życiowymi, na co wskazuje wynik dotyczący aspektu dobrostanu osobowościowego, zwanego „cel w życiu”.

Patrząc z kolei na elementy treściowe przyjaźni, które wiążą się z całościowo ujętym dobrostanem osobowościowym, można stwierdzić, że ważniejsze dla tego typu dobrostanu wydają się: empatyczne zrozumienie i podobieństwo postaw niż obopólna wzajemność oraz lojalność i zaangażowanie. Oznacza to, że dostrzeganie u przyjaciela podobieństwa do siebie, a także docenianie jego walorów, tworzy platformę porozumienia i zrozumienia dla zbliżonych problemów oraz potęguje wrażliwość na nie, co przekłada się na wyższe poczucie dobrostanu odnoszącego się do osobistych kryteriów.

O ile w dostępnych źródłach można odnaleźć badania nad związkiem pomiędzy przyjaźnią a zdrowiem psychicznym w ujęciu emocjonalnym lub dotyczącym dobrostanu osobowościowego, o tyle nie udało się znaleźć takich badań, które uwzględniałyby dobrostan społeczny. A intuicja podpowiada, że powiązania pomiędzy przyjaźnią a dobrostanem społecznym mogą być znaczące i co więcej, znalazła ona potwierdzenie w uzyskanych i referowanych w niniejszym tekście wynikach badań. Niemal wszystkie aspekty dobrostanu społecznego (z wyjątkiem społecznej koherencji) korelują istotnie z niemal wszystkimi aspektami przyjaźni. Okazuje się także, że wszystkie wymiary przyjaźni są związane z tak zwanym społecznym wkładem, oznaczającym poczucie, że wiele się wnosi do życia społecznego, a także z tak zwaną integracją społeczną, świadczącą o poczuciu zintegrowania z otoczeniem społecznym, przynależności do wspólnoty i własnego podobieństwa do grupy społecznej. Na podkreślenie zasługuje także to, że współczynniki determinacji R-kwadrat są w przypadku przyjaźni i dobrostanu społecznego wyższe w porównaniu z tymi współczynnikami dotyczącymi przyjaźni i dobrostanu osobowościowego. Wypada jeszcze wyjaśnić problem związku pomiędzy przyjaźnią a społeczną koherencją rozumianą jako poczucie, że świat jest zrozumiały, panuje w nim określony porządek i dlatego nic zaskakującego nie może się w nim zdarzyć. Ustalono, że tylko jeden aspekt przyjaźni – lojalność i zaangażowanie wiąże się z poczuciem społecznej koherencji. Oznaczać to może, że wystarczy

ze strony przyjaciela doświadczać wierności, zgodności i aktywnego podtrzymywania przyjaźni, aby uzyskane zostało poczucie społecznego bezpieczeństwa.

Na zakończenie, nawiązując do modelu asysty społecznej, można powiedzieć, że udowodniono, iż przyjaźń stanowi składową asysty adolescenta w zakresie dobrostanu osobowościowego i społecznego, jest bazą ochronną w procesie adaptacji do wyzwań okresu dorastania. W niniejszych badaniach nie został jedynie wyjaśniony problem relacji pomiędzy przyjaźnią a dobrostanem emocjonalnym, co wydało się zaskakujące, między innymi ze względu na to, że wyniki dotychczas prowadzonych badań dowodzą szczególnego znaczenia przyjaźni dla tego typu dobrostanu. Potrzebne więc są dalsze badania w tej materii.

WNIOSKI

Istnieje dodatni związek pomiędzy przyjaźnią a dobrostanem osobowościowym i społecznym. Hipoteza potwierdziła się.

Nie stwierdzono związku pomiędzy przyjaźnią a dobrostanem emocjonalnym. Hipoteza się nie potwierdziła.

LITERATURA

- Antonucci, T.C., Langfahl, E.S., Akiyama, H. (2004). Relationships as outcomes and contexts. W: F.R. Lang, K.L. Fingerman (red.) *Growing together: Personal relationships across the lifespan* (24-44). Cambridge: Cambridge University Press.
- Berndt, T.J. (2002). Friendship quality and social development. *Current Directions In Psychological Science*, 11, 1, 7-10.
- Birch, A. (2007). *Psychologia rozwojowa w zarysie: od niemowlęctwa do dorosłości*. Warszawa: PWN.
- Blieszner, R., Roberto, K.A. (2004). Friendship across the life span: Reciprocity in individual and relationship development. W: F.R. Lang, K.L. Fingerman (red.) *Growing together: Personal relationships across the lifespan* (159-182). Cambridge: Cambridge University Press.
- Clark, M.L., Bittle, M.L. (1992). Friendship expectations and the evaluation of present friendships in middle childhood and early adolescence. *Child Study Journal*, 22, 2, 115-135.
- Czapiński, J. (1992). *Psychologia szczęścia: Przegląd badań i zarys teorii cebulowej*. Poznań: Oficyna Wydawnicza Academos.
- Czerwińska-Jasiewicz, M. (2005). *Rozwój psychiczny młodzieży a jej koncepcje dotyczące własnego życia*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Czerwińska-Jasiewicz, M. (2015). *Psychologia rozwoju młodzieży w kontekście biegu ludzkiego życia*. Warszawa: Difin.
- Ehrlich, K.B., Dykas, M.J., Cassidy, J. (2012). Tipping points in adjustment: predicting social functioning from adolescents' conflict with parents and friends. *Journal of Family Psychology*, 26, 5, 776-783
- Erikson, E. (2002). *Dopełniony cykl życia*. Poznań: Dom Wydawniczy Rebis.

- Gaertner, A.E., Fite, P.J., Colder, C.R. (2010). Parenting and friendship quality as predictors of internalizing and externalizing symptoms in early adolescence. *Journal of Child and Family Studies*, 19, 101-108.
- Gurba, E. (2013). *Nieporozumienia z dorastającymi dziećmi w rodzinie. Uwarunkowania i wspomaganie*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Hafen, C.A., Allen, J.P., Schad, M.M., Hessel, E.T. (2015). Conflict with friends, relationship blindness, and the pathway to adult disagreeableness. *Personal and Individual Differences*, 81, 7-12.
- Hartup, W.W., Stevens, N. (1999). Friendships and adaptation across the life span. *Current Directions in Psychological Science*, 8, 3, 76-79.
- Hiat, C., Laursen, B., Mooney, K.S., Rubin, K.H. (2015). Forms of friendship: A person-centered assessment of the quality, stability, and outcomes of different types of adolescent friends. *Personality and Individual Differences*, 77, 149-155.
- Kapusta, K. (2009). *Przyjaźń w okresie dorastania a poczucie dobrostanu psychicznego*. Niepublikowana praca magisterka napisana pod kierunkiem L. Wojciechowskiej. Warszawa: Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej.
- Keyes, C.L.M. (2003). Complete mental health: An agenda for the 21st century. W: C.L.M. Keyes, J. Haidt (red.). *Flourishing: Positive psychology and life well-lived* (293-312). Washington: American Psychological Association.
- Keyes, C.L.M. (2006). Subjective well-being in mental health and human development research worldwide: An introduction. *Social Indicators Research*, 77, 1-10.
- Keyes, C.L.M., Waterman, M.B. (2003). Dimensions of well-being and mental health in adulthood. W: M. Bornstein, L. Davidson, C.L.M. Keyes, K.A. Moore (red.). *Well being: Positive development across the life course* (477-497). London: Lawrence Erlbaum Associates.
- Kim, H.H.S. (2015). School context, friendship ties and adolescent mental health: A multilevel analysis of the Korean Youth Panel Survey (KYPS). *Social Science & Medicine*, 145, 11, 209-216.
- Laursen, B., Hartup, W.W. (2002). The origins of reciprocity and social exchange in friendships. *New Directions for Child and Adolescent Development*, 95, 27-40.
- Lewandowska, J. (2006). *Poczucie dobrostanu psychicznego młodzieży w obliczu zmiany szkoły*. Niepublikowana praca magisterska napisana pod kierunkiem L. Wojciechowskiej. Warszawa: Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej.
- Liberska, H. (2004). *Perspektywy temporalne młodzieży. Wybrane uwarunkowania*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Niebrzydowski, L., Płaszczyński, E. (1989). *Przyjaźń i otwartość w stosunkach międzyludzkich. Studium psychologiczne*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Oleszkowicz, A., Senejko, A. (2013). *Psychologia dorastania – zmiany rozwojowe w dobie globalizacji*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Piaget, J. (1966). *Studia z psychologii dziecka*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Ryan, R.M., Deci, E.L. (2001). On happiness and human potentials: A review of research on hedonic and eudaimonic well-being. *Annual Review of Psychology*, 52, 141-166.
- Ryff, C.D. (1989). Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57, 1069-1081.
- Seligman, M.E.P. (2005). *Prawdziwe szczęście: Psychologia pozytywna a urzeczywistnienie naszych możliwości trwałego spełnienia*. Poznań: Media Rodzina.
- Smith, R.L. (2015). Adolescents' emotional engagement in friends' problems and joys: Associations of empathetic distress and empathetic joy with friendship quality, depression, and anxiety. *Journal of Adolescence*, 45, 103-111
- Trempała, J., Malmberg, L.E. (1996). Dorosłość w oczekiwaniach młodzieży polskiej i fińskiej. *Forum Psychologiczne*, 1, 1-2, 59-70.
- Trzebińska, E. (2008). *Psychologia pozytywna*. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.

- Wojciechowska, L. (2008). *Syndrom pustego gniazda: Dobrostan matek usamodzielniających się dzieci*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Wojciechowska, L. (2011). Dobrostan psychiczny adolescentów w obliczu realizacji rozwojowych zadań społecznych. W: D. Borecka-Biernat (red.). *Zaburzenia w zachowaniu dzieci i młodzieży w kontekście trudnych sytuacji szkolnych i pozaszkolnych* (13-39). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Zaborowski, Z. (1977). *Psychospołeczne problemy wychowania*. Warszawa: Nasza Księgarnia.
- Zazzo, B. (1972). *Oblicza młodości: psychologia różnicowa wieku dorastania*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

PRZYJAŹŃ A SUBIEKTYWNY DOBROSTAN PSYCHICZNY ADOLESCENTÓW

STRESZCZENIE: Celem artykułu jest przedstawienie wyników badań na temat roli przyjaźni w doświadczeniu dobrostanu psychicznego przez adolescentów. Założono, że dzięki przyjacielowi łatwiej może przebiegać adaptacja adolescenta tak do wewnętrznych przemian, jak i do oczekiwań społecznych, co z kolei pozwoli mu na osiągnięcie poczucia spełnienia, samoakceptacji czy zadowolenia z życia. Postawiono więc pytanie, czy istnieje związek pomiędzy doświadczeniem przyjaźni a dobrostanem psychicznym adolescentów. Oczekiwano, że taki związek o charakterze dodatnim istnieje odnośnie do dobrostanu osobowościowego, społecznego oraz emocjonalnego. Zbadano 112 uczniów w wieku 15-18 lat, w tym 71 dziewcząt i 37 chłopców (4 osoby nie określiły swojej płci), za pomocą dwóch narzędzi: Kwestionariusza do Badania Relacji Społecznych i Kwestionariusza do Badania Dobrostanu Psychicznego Adolescentów. Ustalono, że istnieje dodatni związek pomiędzy doświadczeniem przyjaźni a dobrostanem osobowościowym i społecznym, co potwierdziło hipotezę, natomiast nie została potwierdzona hipoteza w odniesieniu do dobrostanu emocjonalnego, gdzie takiego związku nie ustalono.

SŁOWA KLUCZOWE: przyjaźń, adolescencja, dobrostan psychiczny.

FRIENDSHIP AND SUBJECTIVE WELL-BEING OF ADOLESCENTS

SUMMARY: This article presents the results of research on the role of friendship in the experience of well-being for adolescents. It was assumed that with a friend can easily run adaptation of adolescent to internal changes, and to social expectations, which in turn will allow them to achieve a sense of accomplishment, self-acceptance and satisfaction with life. We put the question of whether there is a link between the experience of friendship and mental well-being of adolescents. It was expected that such a positive relationship concerns the well-being of personality, social and emotional. Examined 112 students aged 15-18 years, including 71 girls and 37 boys (4 persons did not indicate their gender), using two tools: Questionnaire for the Study of Social Relations and Questionnaire for the Study Mental Well-being of adolescents. It turned out that there is a positive relationship between the experience of friendship and personality and social well-being, which confirmed the hypothesis but it has not been confirmed hypothesis in relation to the emotional well-being, where such a link has not been established.

KEYWORDS: friendship, adolescence, subjective well-being.

НАТАЛІЯ ШЕВЧЕНКО (NATALIA SZEWCZENKO)
Запорізький національний університет, Україна

АНАЛИЗ ПОДХОДОВ К ПОНИМАНИЮ СТРУКТУРЫ И ФУНКЦИЙ ЭТИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ ЛИЧНОСТИ

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ

Современная общественно-политическая и экономическая ситуация в Украине в настоящее время являются таковыми, что интересы национальной безопасности, социального и культурного благополучия настоятельно требуют обращения к проблеме нравственного возрождения личности, развитию ее этического сознания.

В контексте развития современной науки изучение этического сознания личности приобретает особую актуальность, ведь именно оно предопределяет характер этических отношений человека, его нравственную позицию, поступки и поведение в целом. Без сформированности отношения к понятиям добро и зло, долг, совесть, справедливость, честь и достоинство, свобода и ответственность, счастье и смысл жизни, а также представлений о нравственном идеале невозможны ни взаимодействие с миром, ни развитие личности.

Несмотря на представленность достаточно широкого спектра исследований отдельных аспектов этического сознания личности, в научных работах почти не уделяется внимание специфике его функционирования, а представленные в научной литературе модели этического сознания отличаются по структуре и содержательному наполнению. Прояснение этих вопросов выступает необходимым условием создания целостной модели этического сознания личности и разработки психологических методов ее развития.

ИЗЛОЖЕНИЕ ОСНОВНОГО МАТЕРИАЛА ИССЛЕДОВАНИЯ

Философские и психологические взгляды на «этику» и «мораль» в историческом развитии науки демонстрируют немалый опыт осмысления этих категорий и дают широкий охват всего этико-морального пространства, демонстрируя разные грани и возможности для практического исследования. Исторически разграничения понятий этики и морали связано с различием, с одной стороны, дисциплинарно оформленных жизненных учений (этика), а с другой – совокупности особых регулятивных норм и принципов, составляющих содержание этических учений, сложившихся и функционирующих в реальных социумах (мораль) (Максимов, 2003). Философские подходы позволяют охватить всю многогранность понятий этики и морали, а психологические – приложить эти общие взгляды к конкретному, индивидуальному онтогенезу.

Философско-психологический анализ категорий этики и морали позволяет условно отнести их к сферам индивидуального и общественного. Так, мораль оказывается общественным историческим феноменом, сущность которого заключается в регуляции поведения людей благодаря установленным нормам и законам, которые действуют в определенном обществе. Этика же выражает постижение индивидом установленных норм морали сквозь призму собственных убеждений, индивидуальное решение моральных дилемм. Экстраполируя высказанный тезис на сферу сознания можно сказать, что *моральное сознание* является формой общественного сознания, которая характеризуется всеми присущими ему признаками. Оно основывается на общественных отношениях, социальном бытии и имеет объективный характер. Термин *этическое сознание* обозначает постижение морали личностью, рефлексию моральных (социальных) норм, и является формой индивидуального сознания.

Понятие этического сознания не является широко употребляемым в научной литературе, что связано, с одной стороны, с сохраненной в современном языке содержательной близостью понятий «этика» и «нравственность», а с другой – с определенной спецификой явления, которое одновременно оказывается отражением общественного бытия и формируется в процессе взаимодействия личности с социально-культурной средой, а также представляет собой субъективную сторону нравственности, выражает самоопределение в общем универсуме бытия (Сорокоумова, Исаев, 2013).

Перейдем к анализу психологических теорий этического сознания с точки зрения ее структурной организации и содержательного наполнения. Прежде всего, рассмотрим концепцию В. В. Турбан, в которой представлена структура всей системы этического сознания личности, а также изложены филогенетические

истоки обозначенного феномена. Автор отмечает, что первично этос (традиции) и мораль были тождественными. Но кризис полисного строя, когда субъект перестал быть полностью зависимым от социальной группы, вызвал сомнения в правильности норм, определенных этосом. Возникла попытка формулирования абстрактных поведенческих норм – морали, авторитетность которых была выше, чем традиции. Операцией, благодаря которой оценивается этос и формулируется мораль является рефлексия на основе идеала – критерия различения добра и зла (историко-религиозный идеал; онтогенетически-референтная личность) (Турбан, 2013).

Таким образом, в концепции продемонстрировано движение, исходной точкой которого является переживание этоса, а конечной – переживание событий, которые определяются как такие, которые несут добро или зло. Но если этос данный непосредственно, является опытом, присущим культурной среде, в которой находится человек, то добро и зло – это качества поступка, который путем рефлексии определен как добрый или злой. Систему этического сознания составляют такие компоненты, как этос, мораль, авторитет, моральная рефлексия, поступок, переживания, этическая рефлексия (Турбан, 2013).

Морально-этическое сознание представлено ценностями (представления о добре, чести, справедливости), нормами (моральные кодексы, инструкции, правила, эталоны) и знаниями, которые раскрывают и обосновывают моральные ценности и нормы поведения. Адекватность моральных позиций человека определяется характером действий-выборов между моральными и неморальными (с общественных позиций) ценностными предпочтениями (Фурман, 2010).

Структурные модели этического сознания представлены в работах Л. Н. Антилоговой. По мнению автора, этическое сознание – интегральное личностное образование, которое формируется под влиянием социокультурных и психических факторов – представлено эмоционально-чувственной, рациональной и волевой сферами. Базовыми элементами этического сознания выступают ценности и ценностные ориентации, которые связывают воедино не только элементы теоретического сознания, но и обыденного, поскольку граница между этим двумя уровнями очень подвижна, и такие структурные элементы, как оценки и нормы, а также и сами ценности могут складываться как стихийно (на уровне обыденного сознания), так и вырабатываться сознательно (на теоретическом уровне, в логически доказательной форме) (Антилогова, 1999).

Этическое сознание определяется как специфический вид социального познания, которое может формироваться целенаправленно или стихийно, повернуто в плоскость освоения ценностных свойств общественных отношений с позиций блага (Капустина, 2006). Основу нравственного сознания составляют гностический и логический компоненты, которые объединяются

в единую категориальную структуру и становятся операциональными для их носителя. К нему идет обращение как к средству решения морально-этических ситуаций и проблем. Этические знания, становясь убеждениями, проникают в содержание нравственных чувств и представлений, предоставляя им более осознанный и действенный характер.

По мнению А.В. Бездухова, этическое сознание, будучи определенным отношением в системе разнообразных отношений личности к миру, окружающим и к самому себе, подвергает теоретическому осмыслению явления морали по критерию добра. Автор аргументирует то, что смысл существования этического сознания заключается в двухслойной рефлексии, а именно: «рефлексии-в-само-себя» и «рефлексии-в-другое», где первый слой является основанием, а второй слой – тем, который обосновывается (Бездухов, 2013).

Перейдем к вопросу функционирования этического сознания. Этическое сознание рассматривает явления и поступки не с точки зрения их причинной обусловленности, а с точки зрения их достоинства, ценности. Этичность предоставляет человеку выбор, который он должен совершить не в силу неизбежной необходимости, а в силу ее собственного признания этой необходимости. Поэтому этическое сознание может направлять поступки людей лишь постольку, поскольку перед ними открывается возможность свободного выбора. Итак, проблематика этики связана со свободой – выбором между вариантами действий и окружением, отношением к собственным потребностям и ценностям. Это обуславливает необходимость отдельно рассмотреть важную проблему взаимосвязи и соотношения морали и поведения.

Единицей моральной деятельности (поведения) выступает моральный поступок. Он может быть выражен действиями, позициями, мнениями, вербальными и невербальными способами коммуникативной деятельности, но следует не только из понимания человеком обязательности соблюдения нравственных норм, но и глубокого осознания их необходимости для каждого и себя (Боришевский, 2009).

Трудно не согласиться с данными исследований Л. Кольберга, согласно которым, само по себе прекрасное знание моральных норм и согласования с ними еще не являются индикаторами высокой моральности (этичности). Важнейшим условием формирования моральных действий является самостоятельная работа человека, принятие на себя ответственности за дело и выработки решения. Кроме этого, чем выше стадия этико-морального развития, тем больше сознание личности согласуется с ее действиями. Выстраивание субъектом всех этапов перехода от сознания к действию требует высокого развития интеллекта: когнитивное развитие является необходимой предпосылкой для нравственного развития (Kohlberg, 1984).

Развивая вопрос соотношения морали и поступка, В.В. Турбан уточняет, что мораль как абстрактные требования не может реализовываться без противоречия с этосом и конкретным поступком человека, который поддается оценке, связан с личностной рефлексией субъекта и социальной рефлексией. Именно на этапе рефлексии поступка (ведет ли этот поступок к добру или к злу) и возникает этическое сознание. Постоянно сопоставляя переживания и результаты моральной рефлексии, субъект обращается к авторитету, которым и определена легитимность морали. Рефлексия отношения между авторитетом, моралью и переживанием поступка делает возможным возникновение этической рефлексии как опыта интерпретации этого отношения. На этом этапе этическая рефлексия опосредует три составляющие: мораль; переживание поступка; трактовка авторитета. Следствием рефлексии этих трех составляющих является формулировка концепции этических критериев добра и зла (Турбан, 2013).

Следовательно, нравственные представления и поведение людей могут расходиться. С моральной точки зрения, некоторые поступки (обман, безответственность, беспринципность) являются моральными. Субъект может нарушать моральные нормы, не понимая, в чем состоит его моральный долг перед людьми, при этом часто подыскивая убедительные психологические оправдания своего поступка. Подобный поступок неправомерно считать моральным; о последнем может идти речь только в том случае, если человек осознает вину и раскаивается в содеянном. Таким образом, моральная шкала индивида может включать в себя не только позитивные, но и негативные с общественной точки зрения ценности. Говоря об аморальности речь идет не просто об отрицании личностью морали, а о чужой и извращенной моральной позиции (Братусь, 1985).

Подытоживая вопросы относительно механизма работы этического сознания, рассмотрим структурно-функциональную модель феноменологии нравственного сознания, разработанную В.В. Турбан. Составляющими этой модели являются:

- 1) осознание социальной нормы (нравственный компонент);
- 2) переживание противоречия социальной нормы относительно актуальной для личности потребности;
- 3) рефлексии социальных, в том числе и моральных норм;
- 4) личностную рефлексии: конкретизацию представлений о соответствии собственной личности (в определенной ситуации) одному из возможных значимых образов личности, которому придается идеальный характер (выясняется вопрос: в какой степени мое «Я» соответствует идеальному «Я?»);
- 5) выбор «Я» (к ролевой модели) одного из значимых образов идеального «Я» и принятие последнего в качестве этического долга, согласно которому формулируется определенная моральная система;

6) действие в соответствии с принятой этико-моральной системой: этического образа и моральных предписаний;

7) осознание социального одобрения/неодобрения действия, осуществляемое в соответствии с лично принятой этико-моральной системой (Турбан, 2013).

Следовательно, этическая концепция не является системой социальных установок, а является обращенной к субъекту, который ставит под сомнение систему морали и придает ей повторную актуальность путем актуализации авторитета, или, наоборот, отбрасывает всю систему морали, а заодно и предыдущий авторитет.

Анализ психологических концепций этического сознания демонстрирует определенные различия в понимании сути феномена, а следовательно и в терминологии и объяснении структурной организации этического сознания. Вместе с тем, обзор подходов к проблеме определения понятия «этическое сознание» дает возможность выделить основные признаки, которые определенным образом совпадают у разных авторов.

Во-первых, этическое сознание, как и сознание в целом, характеризуется внешней или внутренней направленностью. Первый тип определяет «растворенность сознания в наличном бытии» («внешняя рефлексия», «моральная рефлексия», «обыденный уровень сознания») – на этом уровне люди оперируют в основном эмпирически воспринимаемыми данностями и оказываются неспособными постичь глубину и сущность тех или иных явлений общественной жизни. К этому уровню относятся такие компоненты, как обычай, традиция, моральная норма, моральная рефлексия, моральная оценка.

Второй тип – «внутренняя рефлексия» («теоретический уровень сознания»), то есть переживания, оценивания событий и поступков с позиции блага. Теоретический уровень этического сознания – уровень, представленный в виде моральных понятий, концепций способ освоения мира, отражающий глобальные нравственные проблемы. Его составляют этическая рефлексия, собственные выработанные нравственные ценности – интегральные образования, тесно связаны с мотивами и потребностями индивида, обеспечивающие направленность его сознания на достижение высших нравственных целей, выполняют функции оценки событий и поступков на основе категорий добра и зла.

Во-вторых, этическому сознанию присущ ряд общих функций:

– аксиологическая – оценка различных этико-моральных феноменов, исходя из собственных, произведенных на основе личностной рефлексии, критериев. Осуществляемая субъектом оценка способствует формированию образа себя и образа мира;

– мировоззренческая (гностическая) функция заключается в познании этических отношений между членами общности;

– регулятивная (практическая, прагматическая) - самопрограммирование и саморегуляция деятельности;

– целеполагание – на основе предыдущего опыта субъект прогнозирует и проектирует свою деятельность и деятельность окружающих. Целеполагание выступает психологическим условием и начальным звеном развертывания деятельности, а результатом – смысловой объект (опредметненный смысл), который может приобретать культурного значения (Швалб, 2003).

В-третьих, несмотря на то, что на сегодняшний день не сложилось единого мнения относительно структуры этического сознания, можно выделить общие составляющие, которые объединяют различные подходы исследователей в отношении этого вопроса: когнитивный, эмоциональный и поведенческий.

Когнитивный компонент включает в себя нравственные представления, знания, понятия, принципы, суждения, ценности, осознание личностью собственных моральных качеств и нравственных представлений.

Эмоциональный компонент предполагает положительное или отрицательное чувство к объекту, эмоционально-ценностное отношение к нормам морали, событий и поступков, отношение к себе, моральную самооценку, оценку межличностных отношений.

Поведенческий компонент содержит готовность к определенному образу действий, личную ответственность за поведение.

И, в-четвертых, становление нравственного сознания в онтогенезе является стадийным и зависит от отношения к авторитету, исторических и социально-психологических факторов.

ВЫВОДЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ДАЛЬНЕЙШЕГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Анализ психологических теорий этического сознания показал, что оно одновременно оказывается отражением общественного бытия, формируется в процессе взаимодействия личности с социально-культурной средой, а также представляет собой субъективную сторону морали. Единство структурных компонентов этического сознания охватывает когнитивную, аффективную и поведенческую сферы личности. Когнитивная составляющая содержит в себе нравственные представления, знания и их осознание; аффективная составляющая воплощается в эмоционально-ценностном отношении к нормам морали, событий и поступков; поведенческая – в готовности к моральному поведению. Рассмотрение проблемы функционирования этического сознания позволяет выделить следующие его функции: аксиологическую, мировоззренческую,

регулятивную и целеполагание. Этическое сознание может функционировать на обыденном и теоретическом уровнях.

Перспективным направлением развития научной проблематики в дальнейшем считаем построение целостной модели этического сознания личности и разработку психологических методов его развития.

ЛИТЕРАТУРА

- Kohlberg L. (1984). *The Psychology of Moral Development: The Nature and Validity of Moral Stages*, Vol. 2, Harper&Row, SanFrancisco, 768 p.
- Антилогова Л.Н. (1999). *Психологические механизмы развития нравственного сознания личности*: дисс. ... д-ра психол. наук: 19.00.01; Новосибирский государственный педагогический университет, Новосибирск, 434 с.
- Бездухов А.В (2013) *Проблема существования этического сознания учителя* [в:] Известия Самарского научного центра Российской академии наук. т. 15. – №2(3), Самара, с. 576-580.
- Боришевський М.Й. (2009). *Соціально-психологічна сутність та генеза духовності особистості* [в:] Проблеми загальної та педагогічної психології.–Т. 11, Ч. 5, Київ, с. 50-59.
- Братусь Б.С. (1985). *Нравственное сознание личности (Психологическое исследование)*, Знание, Москва, 64 с.
- Капустина Н.Г. (2006). *Этическое сознание младших школьников* [в:] Начальная школа плюс До и После: материалы о Школе, №3, с. 3-9.
- Максимов Л.В. (2003). *Этика и мораль: соотношение понятий* [в:] Этическая мысль: журнал Института философии РАН, Гл. Ред. А.А. Гусейнов. Вып.4, ИФ РАН, Москва, с. 14-22.
- Сорокоумова С.Н., Исаев В.П. (2013). *Психологическая структура нравственного сознания у будущих специалистов социэкономического профиля* [в:] Труды Нижегородского государственного технического университета им. Р.Е. Алексеева.– № 3(100), с. 279-288.
- Турбан В.В. (2013). *Становлення етичної свідомості в онтогенезі*. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.07; Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України, Київ, 487 с.
- Фурман А.А. (2010). *Морально-етичні цінності в суспільному вимірі* [в:] Психологія і суспільство: укр. теорет.-метод. соціогуманіт. Часопис, Тернопіл. нац. екон. ун-т. Гол. ред. Фурман А.В., №1, Тернопіль, с. 94-99.
- Швалб Ю. М. (2003). *Целеполагающее сознание* [в:] Психологические модели и исследования, Монография, Миллениум, Киев, 152 с.

АНАЛИЗ ПОДХОДОВ К ПОНИМАНИЮ СТРУКТУРЫ И ФУНКЦИЙ ЭТИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ ЛИЧНОСТИ

АННОТАЦИЯ: Статья презентует результаты анализа психологических подходов к пониманию структуры и функционирования этического сознания личности. Уточнены понятия морального и этического сознания. Моральное сознание является формой общественного сознания, оно основывается на социальном бытии и носит объективный характер. Этическое сознание означает постижение морали личностью и является формой индивидуального сознания. Определены структурные элементы нравственного сознания, охватывающие когнитивную, аффективную и поведенческую сферы личности. Выявлено, что нравствен-

ное сознание может функционировать на обыденном и теоретическом уровнях. Выделены функции этического сознания: аксиологическая, мировоззренческая, регулятивная, функция целеполагания. Установлено, что развитие этического сознания обусловлено личностью, подвергающей сомнению моральные нормы и представления, на основе рефлексии принимающей собственную моральную систему и оценивающей личные поступки по категориям добра и зла.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Этическое сознание, моральное сознание, моральная рефлексия, моральный поступок

ANALIZA PODEJŚĆ DO ROZUMIENIA STRUKTURY I FUNKCJI ŚWIADOMOŚCI ETYCZNEJ

STRESZCZENIE: Artykuł prezentuje wyniki analizy psychologicznych podejść do rozumienia struktury i funkcji świadomości etycznej osobowości. Sprecyzowano pojęcia świadomości moralnej i świadomości etycznej. Świadomość moralna stanowi formę świadomości społecznej, bazuje na bycie społecznym i ma charakter obiektywny. Świadomość etyczna wyraża proces internalizacji przez osobowość zasad moralności i stanowi formę świadomości indywidualnej. Określono składniki struktury świadomości moralnej, obejmujące poznawczą, emocjonalną i behawioralną sferę osobowości. Udowodniono, że świadomość moralna funkcjonuje na teoretycznym i codziennym poziomie. Wyodrębniono funkcje świadomości etycznej: aksjologiczną, światopoglądową, regulacyjną oraz teleologiczną. Pokazano, że rozwój świadomości etycznej uwarunkowany jest osobowością kwestionującą normy i wyobrażenia moralne, która na podstawie refleksji przyjmuje swój własny układ moralny i przeto wartościuje czyny osobowości według kryteriów dobra i zła.

SŁOWA KLUCZOWE: świadomość etyczna, świadomość moralna, refleksja moralna, czyn moralny.

ANALYSIS OF APPROACHES TO UNDERSTAND THE STRUCTURE AND FUNCTIONS OF ETHICAL CONSCIOUSNESS OF THE PERSONALITY

SUMMARY: The article presents the analysis of psychological approaches to understanding the structure and functioning of individual ethical consciousness. The concepts of moral and ethical consciousness have been specified. The moral consciousness is a form of social consciousness; it is based on a social being and is objective. Ethical consciousness means comprehension of morality by a personality and represents a form of individual consciousness. The structural elements of moral consciousness have been defined, covering the cognitive, affective and behavioral spheres. It has been revealed that moral consciousness can function at everyday and theoretical levels. The functions of ethical consciousness such as axiological, philosophical, regulatory and goal setting have been highlighted. It has been found that ethical consciousness development is determined by an individual, who is calling in question moral norms and ideas on the basis of a reflection which recognizes his own moral reflecting system and evaluates his own individual actions by categories of good and evil.

KEYWORDS: ethical consciousness, moral consciousness, moral reflection, a moral act.

YURI KARANDASHEV
Uniwersytet Jana Kochanowskiego
w Kielcach

CHRONOLOGIA I METRYKA ROZWOJU ONTOGENETYCZNEGO

Ewolucyjna koncepcja rozwoju ontogenetycznego (Карандашев, 1981; Карандашев, 1989; Karandashev, 1993; Карандашев, Ховер, 2003; Карандашев, 2012; Karandashev, 2013; Карандашев, 2013) polega na założeniu, że zarówno naczelne okresy rozwojowe, jak też ich struktura wewnętrzna są rezultatem współdziałania rosnących poziomów organizacji materii żywej. Kolejność tych okresów nazywa się periodyzacją rozwoju, która ze względu na wystarczającą podzielność naczelnych okresów może mieć własną chronologię rozumianą jako kolejność wydarzeń życiowych i własną skalę metryczną (stąd właśnie metryka w tytule artykułu), która dotyczy rozwoju człowieka, a nie wadła atomowego. Wyprowadzenie tej chronologii, jak również metryki ontogenezy człowieka, jest celem tego artykułu.

Zagadnienia różnego rodzaju, dotyczące periodyzacji rozwoju człowieka, rozpatrywano aż od czasów Arystotelesa, na co wskazuje literatura zarówno przeglądowa (np. Flammer, 1988; Карандашев, 1997a; Liberska, 2011), jak i merytoryczna (np. Выготский, 1984; Karandashev, 2011; Karandashev, 2012), ale problem periodyzacji rozwoju nadal zostaje aktualny. Moim zdaniem, nikt nie próbował podejść do tego zagadnienia w sposób poziomowy, czyli na tyle naturalny, że lepsze podejście trudno byłoby sobie wymyślić. Uważam, że rozwój tej idei stanowi przyszłość różnych nauk, w tym również psychologii rozwoju.

CZAS LINIOWY

Chronologia – dosłownie to nauka o czasie, ponieważ, jak wiadomo, *logos* to nauka, a *chronos* to czas. Jednak skoro czas, jako taki, nie istnieje, a jest tylko współdziałanie i procesy zabezpieczające go, to chronologia okazuje się nauką o rzeczy nieistniejącej, czyli chyba nie jest nauką. Można jednak określać chronologię jako naukę o czasowym pomiarze współdziałania i zawartych w nim procesów i wtedy można by mówić o niej jako nauce o czasowej składowej przebiegających zmian.

Za słowem „chronologia” kryje się jeszcze jedno znaczenie różniące się od powyższego. Chronologię określa się również jako czasowy rozkład odbywających się wydarzeń, czyli pewną ich kolejność, w ramach której opisuje się pewna fabuła. Wtedy za słowem „logos” stałaby nie nauka o czymś (ma się na uwadze sposób wyjaśnienia), a historia czegoś, czyli sposób opisania albo przedstawienie tej kolejności. Dlatego będziemy się starać rozróżnić te dwa znaczenia, co będzie opatrzone pewnymi komentarzami lub kontekstem.

Uniwersalna skala czasu, będąc liniową, może być określona całą hierarchią skal pomiarowych: nominalną, porządkową, relacyjną i metryczną. Nominalna skala, czyli skala nazw, nie ma żadnego stosunku do rzeczywistości, a służy jedynie temu, aby rozróżnić dwa zjawiska przez ich nazewnictwo. Natomiast my badamy zmiany, czyli obiektywnie przebiegające procesy, i dlatego ona nam nic nie da i nie będzie nas interesować. Nie ma potrzeby zwracać się do niej, aby cokolwiek nazwać. My i tak, czyli bez pozwolenia z jej strony, tym się zajmujemy.

Skala porządkowa w ramach tego samego pomiaru daje kolejność wydarzeń A, B, C itd. Przy czym na skali czasu wprowadza się relację „wcześniej–później”, czyli twierdzi się, że wydarzenie A odbywa się wcześniej od B, B wcześniej od C itd. Skala ta pozwala wstawiać wydarzenia między już istniejącymi wydarzeniami, czyli umieszczać nowe wydarzenia w już istniejący czasowy układ współrzędnych. W tej skali nie mówimy, że wcześniejsze wydarzenia są przyczyną późniejszych – my po prostu twierdzimy, że je poprzedzają, a co stoi za tym poprzedzaniem, to przedmiot badania specjalistów. Nasza sprawa to kolejność czasowa, czyli chronologia wydarzeń (drugie znaczenie).

W matematyce jest taki dział, który nazywa się topologią i bada relacje łączności. W naszej skali czasowej ta topologia, czyli nie tyle nauka o łączności, ile opis relacji, jest też przedstawiona, tylko podana w jednym jedynym wymiarze. Dlatego w razie potrzeby i przy chęci podkreślenia obecnej łączności, zamiast chronologii wydarzeń, możemy mówić o czasowej topologii wydarzeń.

Skala relacyjna (czasami nazywana skalą interwałową), następująca za porządkową, już ustala między wydarzeniami relacje bliskości, wychodząc z założenia, że między sąsiednimi wydarzeniami nie da się wstawić w żadnym przypadku nowych wydarzeń. Nie interesuje się ona naturą tych relacji – jedynie potwierdza sąsiedzką łączność

dwóch wydarzeń, co właśnie stanowi naturę relacji. Dlatego w ramach pewnego scenariusza może istnieć tylko jedna jedyna kolejność wydarzeń. W rzeczywistości możliwe są również procesy równoległe, których skala czasu nie uwzględnia, mając tylko jeden wymiar. Natomiast przez wprowadzenie innych, już przestrzennych wymiarów, dałoby się opisać również i procesy równoległe.

Skala metryczna różni się od skali relacyjnej ze względu na to, że w niej wprowadza się jednostkę relacji czasowej, ale na tyle małą, że każda relacja może być opisana za jej pomocą. Ona nie zostawia niezapelnionego czasu, w którym nic się nie odbywa, ona go na tyle rozdrabnia, na tyle różnicuje, że każdy proces, nawet bardzo, bardzo drobny, może być w niej opisany. To jest już pewnego rodzaju narzędzie uniwersalne, czyli ustanowione na dowolny proces. Może to jednak budzić pewne wątpliwości.

Skala czasu nie bierze pod uwagę procesualnej strony współdziałania, o czym mówiło się wyżej, a zatem podchodzi z zewnątrz do struktury i przebiegu odbywających się procesów, abstrahując od ich treści. Stąd wynika, z jednej strony, wniosek o jej niewystarczalności w badaniu naukowym, a z drugiej, wniosek o konieczności pogrążenia w procesualną stronę współdziałania reprezentowanego w naszym przypadku poziomami organizacji.

W metodologii i logice opracowane są różne środki matematyczne do opisu skal czasu i przebiegających w nich wydarzeń znane pod hasłem „logiki czasowe” lub „logiki czasu”. Rozpatrują one różnego rodzaju relacje pomiędzy wydarzeniami, jak również ich refleksyjne odzwierciedlenie w świadomości badacza. Jednak w istocie swej nie wychodzą poza przedziały już opisane przez nas na skali czasu, czyli rezultat końcowy zostaje ten sam.

CZAS POZIOMOWY

Teraz spróbujemy wybudować skalę czasu w inny sposób, wykorzystując poziomy organizacji, czyli ingerując w procesualną stronę współdziałania. W podejściu tym będziemy się opierać na książce *Ewolucyjna koncepcja i periodyzacja rozwoju ontologicznego* (Karandashev, 2013). Zaczniemy od tego, że weźmiemy najwyższy poziom organizacji. „Wyższy” dlatego, że „niższy” na razie jest pusty, a pośrednich jest za dużo, aby mieć możliwość konkretnego wyboru. Dla tego, górnego poziomu organizacji mamy na skali czasu jego początek określany aktem inicjalizacji i mamy jego koniec określany również aktem inicjalizacji, ale już następnego poziomu organizacji. Co do całej skali czasu, obejmuje ona wszystkie poziomy organizacji, zaczynając od dolnego i kończąc górnym. Co do nas, zupełnie starczy rozpatrzeć tylko jeden okres naczelny, ponieważ we wszystkich innych okresach naczelnym będzie powtarzała się ta sama treść, ale na innym materiale.

Reasumując, na wyższym (lub każdym innym konkretnym) poziomie rozpatrzmy jeden jedyny naczelny okres rozwojowy, czyli w ten sposób przybliżmy się do konkretnów. Poprzedza go okres zupełnie podobny do niego, ale poprzedniego poziomu, jak również po nim następuje też podobny do niego, ale następnego poziomu organizacji. Zostaje tylko określić: a) co jest wewnątrz naczelnego okresu rozwojowego i b) w jakich relacjach znajduje się on z poprzednim okresem naczelnym. Relacje zachodzące z następującym okresem naczelnym wynikają z drugiego postawionego tutaj pytania.

Skoro na najwyższym poziomie organizacji naczelny okres rozwojowy reprezentuje się jako całość, czyli bez jakiegokolwiek zróżnicowania, to nie możemy o nim nic powiedzieć, nie zwracając się do określeń zewnętrznych. Co do tych ostatnich, apelować do nich nie mamy prawa, ponieważ będą one określone warunkami różniącymi się od treści procesów danego poziomu organizacji. Możemy jedynie przypuścić, że okres naczelny ma swoją wewnętrzną strukturę, jednak musimy ją wyprowadzić z logiki poziomu organizacji, a nie wprowadzać z zewnątrz, nie zwracając się do niej.

Tab. 1. Okres naczelny skutkiem poziomu najwyższego

Okres	Poziom
j	1

Źródło: opracowanie własne (gdzie i – numer bieżącego poziomu, a j – numer bieżącego okresu).

ROZDWOJENIE OKRESU

Schodząc na poziom niżej, napotykamy na podział pierwotnego okresu naczelnego na dwa półokresy. Wprowadźmy tu regułę, że pierwszy półokres jest okresem *off* poprzedniego okresu organizacji z rozpatrywanego najwyższego, a drugi zaś okresem *on*. Pierwszy podokres oparty jest na istnieniu najwyższego poziomu organizacji bez udziału poprzedniego poziomu, czyli bez jego afiliacji, czyli adopcji, a drugi – już z afiliacją, gdy poprzedni poziom organizacji jest już włączony w układ funkcjonowania rozpatrywanego poziomu najwyższego.

Podsumowując, pierwotny naczelny okres rozwojowy wystąpił na poprzednim poziomie organizacji w charakterze dwóch podokresów. Powstaje oczywiste pytanie: w jakich relacjach znajdują się między sobą te podokresy? Który z nich jest dłuższy, a który krótszy? Na to pytanie nie możemy na razie dać odpowiedzi. Można jedynie powiedzieć, że drugi podokres idzie w ślad za pierwszym i że drugiego nie byłoby

bez pierwszego. Innymi słowy, relacje pomiędzy nimi należą do skali relacyjnej, czyli sąsiedztwa, co oznacza, że między nimi już nic nie istnieje, a zatem i nie ma podstaw, by coś wstawiać. Oczywiście rozsądne się wydaje, że „pusty” pierwszy podokres winien być krótszy od „pełnego” drugiego podokresu, ale to tylko się tak wydaje, a zatem tę „widoczność” musimy odrzucić od siebie. Przecież w ogóle nie mamy prawa mówić tutaj o jakiegokolwiek metryce czasowej, ponieważ nie ma tu żadnej jednostki wymiaru, a zatem nie ma co mierzyć. Co dotyczy pierwszego i drugiego podokresów, występują na razie od strony formalnej jako identyczne pod warunkiem, że nie rozróżniamy powyższego *off* i *on*.

Tab. 2. Podział okresu naczelnego skutkiem i poziomu podrzędnego

Okres	Poziom	
	i-1	i
j	1/2	1
	2/2	

Źródło: opracowanie własne (gdzie i-1 – numer poprzedniego poziomu, 1/2 i 2/2 to pierwsza i druga połowa okresu, czyli podokresy, reszta tak samo jak w tab. 1).

DRUGIE ROZDWOJENIE

Schodząc poziomem jeszcze niżej, znów mamy do czynienia z podziałem każdego z półokresów na dwa pod-półokresy. I znów pierwszy pod-półokres jest okresem *off* danego poziomu organizacji z poprzedniego, a drugi zaś okresem *on*. Pierwszy pod-półokres opiera się na istnieniu poprzedniego poziomu organizacji w pierwszym pół-okresie bez przywołania poziomu poprzedzającego poprzedni, czyli bez jego afiliacji, a drugi – już z afiliacją, gdy poziom poprzedzający poprzedni jest już włączony w układ funkcjonowania rozpatrywanego poziomu poprzedniego. Wydaje się niejako, że dany pod-półokres nie ma prawa do istnienia, ponieważ poprzedni poziom organizacji znajduje się w nim w stanie *off*, jednak nie wolno zapominać, że najwyższy poziom organizacji kontynuuje swoje funkcjonowanie nawet wtedy, gdy w nim nie są jeszcze afiliowane poprzedni i poprzedzający poprzedni poziomy organizacji.

Inaczej mówiąc, pierwszy podokres rozwojowy prezentuje się na poziomie poprzedzającym poprzedni w charakterze dwóch pod-podokresów. I znów powstaje oczywiste pytanie, w jakich relacjach znajdują się między sobą na skali czasu te pod-okresy? Który z nich jest dłuższy, a który krótszy? Na to pytanie znów nie możemy dać

odpowiedzi. Można jedynie powiedzieć, że drugi podokres idzie w ślad za pierwszym i że tego drugiego nie byłoby bez pierwszego. Z tego wynika, że relacje między nimi należą do skali relacyjnej, czyli sąsiedztwa, co oznacza, że między nimi już nic nie istnieje, a zatem i podstaw do wstawiania czegokolwiek również nie ma. Oczywiście rozsądne się wydaje, że „pusty” pierwszy pod-podokres musi być krótszy od „pełnego” drugiego pod-podokresu, ale tylko tak się wydaje, a zatem tę „widoczność” znów musimy ominąć. Przecież w ogóle nie mamy prawa tutaj mówić o jakiegokolwiek metryce czasowej, ponieważ tu znów nie ma żadnej jednostki wymiaru, a zatem nie ma co mierzyć. Odnosząc się do pierwszego i drugiego podokresu, na razie występują dla nas od strony formalnej jako identyczne pod warunkiem, że różnica *off* i *on* uważana jest za nieistotną.

Te wszystkie rozważania trzeba powtórzyć dla drugiego podokresu i dojść do analogicznych wniosków. W rezultacie okazuje się, że zarówno pierwszy, jak i drugi podokres dzielą się odpowiednio na dwa pod-podokresy, w rezultacie czego naczelny okres najwyższego poziomu reprezentowany jest przez cztery pod-podokresy z alternacją *off*, *on*, *off* i *on* w ramach poziomu poprzedzającego poprzedni na tle *off* i *on* poprzedniego poziomu.

Treść podaną wyżej można przedstawić merytorycznie w formie następującej tabeli.

Tab. 3. Podział okresu naczelnego skutkiem 2 poziomów podrzędnych

Okres	Poziom		
	i-2	i-1	i
j	1/4	1/2	1
	2/4		
	3/4	2/2	
	4/4		

Źródło: opracowanie własne (gdzie i-2 – to numer poziomu poprzedzającego poprzedni i-1; 1/4, 2/4, 3/4 i 4/4 – to pierwsza, druga, trzecia i czwarta ćwiertka okresu, czyli pod-podokresy, reszta tak samo jak w tab. 1 i 2).

TRZECIE ROZDWOJENIE

Następny krok wymaga, aby zejść jeszcze niżej i przeprowadzić powyższe rozważania po raz kolejny, ale na nowym materiale i w podwójnej liczbie.

Tab. 4. Podział okresu naczelnego skutkiem 3 poziomów podrzędnych

Okres	Poziom			
	i-3	i-2	i-1	i
j	1/8	1/4	1/2	1
	2/8			
	3/8	2/4		
	4/8			
	5/8	3/4	2/2	
	6/8			
	7/8	4/4		
	8/8			

Źródło: opracowanie własne (gdzie i-3 – to numer poziomu poprzedzającego poprzedni i-2; 1/8, 2/8, 3/8, 4/8, 5/8, 6/8, 7/8 i 8/8 – to pierwsza, druga, trzecia, czwarta, piąta, szósta, siódma i ósma ósme części okresu, czyli pod-pod-podokresy, reszta tak samo jak w tab. 1, 2 i 3).

CZWARTE ROZDWOJENIE

Następny nasz krok wymaga zejścia jeszcze niżej i przeprowadzenia powyższych rozważań po raz kolejny i znów na nowym materiale i w podwójnej liczbie.

Tabela 5. Podział okresu naczelnego skutkiem 4 poziomów podrzędnych

Okres	Poziom				
	i-4	i-3	i-2	i-1	i
j	1/16	1/8	1/4	1/2	1
	2/16				
	3/16	2/8			
	4/16				
	5/16	3/8	2/4		
	6/16				
	7/16	4/8			
	8/16				
	9/16	5/8	3/4	2/2	
	10/16				
	11/16	6/8			
	12/16				
	13/16	7/8	4/4		
	14/16				
	15/16	8/8			
	16/16				

Źródło: opracowanie własne (gdzie i-4 – to numer poziomu poprzedzającego poprzedni i-3; 1/16, 2/16 i aż do 16/16 – to pierwsza, i aż do szesnastej szesnaste części okresu, czyli pod-pod-pod-pod-okresy, reszta tak samo jak w tab. 1, 2, 3 i 4).

SCALENIE NACZELNYCH OKRESÓW

Następny krok integruje wszystkie rozpatrzone poziomy organizacji, budując dla nich wspólną periodyzację. Jednak skoro metryczne relacje pomiędzy poziomami nie są znane, dla każdego poziomu wprowadźmy swoją całą jednostkę, przez którą będą wyrażone okresy naczelnego i ich podokresy. To znaczy, że dla poziomu i-4 wielkość naczelnego okresu rozwojowego będzie równa A_1 , dla poziomu i-3 – B_1 , dla i-2 – C_1 , dla i-1 – D_1 i dla i – E_1 . Jedynek przy literze znaczy, że z całego okresu naczelnego bierze się cały okres naczelnego. Natomiast, schodząc na poziom poprzedzający, mamy przy literze ułamek 1/2, czyli pierwsza połowa, lub 2/2, czyli druga połowa (tab. 6). Schodząc dalej, na poziom poprzedzający poprzedzającego, mamy podział na ćwierci: 1/4, 2/4, 3/4 i 4/4 od całego okresu naczelnego.

Tab. 6. Formalna periodyzacja z odrębnymi jednostkami czasowymi

Okres	Poziom					
	i-4	i-3	i-2	i-1	i	
j-4	A1					
j-3	B1/2	B1				
	B2/2					
j-2	C1/4	C1/2	C1			
	C2/4					
	C3/4	C2/2				
	C4/4					
j-1	D1/8	D1/4	D1/2	D1		
	D2/8					
	D3/8	D2/4				
	D4/8					
	D5/8	D3/4	D1/2			
	D6/8					
	D7/8	D4/4				
	D8/8					
j	E1/16	E1/8	E1/4	E1/2		
	E2/16					
	E3/16	E2/8				
	E4/16					
	E5/16	E3/8	E2/4			
	E6/16					
	E7/16	E4/8				
	E8/16					
	E9/16	E5/8	E3/4	E2/2		
	E10/16					
	E11/16	E6/8				
	E12/16					
	E13/16	E7/8	E4/4			
	E14/16					
	E15/16	E8/8				
	E16/16					

Źródło: opracowanie własne (gdzie j-1, j-2, j-3 i j-4 – to numery naczelnych okresów poprzedzających naczelny okres j. Co do liter A, B, C, D i E, wyjaśnienia w tej sprawie podano w tekście przed tabelą; reszta tak samo jak w tab. 1, 2, 3, 4 i 5).

W podanej wyżej periodyzacji każdy poziom organizacji i odpowiadający mu naczelny okres rozwojowy występują we własnym układzie jednostek miar, którego wyjściowym punktem są wielkości naczelných okresów rozwojowych, czyli ich długości wyrażone na skali nominalnej przez ich nazwy A, B, C, D i E – nieporównywalne między sobą. Jedyńka stojąca z prawej od litery świadczy o tym, że dany okres jest naczelny, czyli obejmuje rozwój w ramach całego poziomu organizacji. Oczywiście jest, że w tej formie nasza periodyzacja nie może być ogólną podstawą do rozpatrzenia całości naczelných okresów rozwojowych, ponieważ nie zawiera ogólnej skali czasowej. Innymi słowy, czas tutaj liczy się tylko i wyłącznie w ramach pewnego naczelnego okresu rozwojowego, a zatem naczelne okresy rozwojowe są niezwiązane między sobą za pośrednictwem jakiegokolwiek uniwersalnej jednostki miary.

UJEDNOLICENIE JEDNOSTEK MIARY

Podstawą do przejścia od podanej wyżej „odcinkowej” periodyzacji do periodyzacji jednolitej, czyli wykorzystującej wspólną jednostkę miar, jest zupełnie zrozumiałe i oczywiście założenie, że prędkość przebiegu procesów, to znaczy odbywających się zmian, w ramach każdego konkretnego poziomu organizacji zależy od tego, w skład jakich wyższych poziomów organizacji wchodzi dany poziom. Rzeczywiście, weźmy na przykład atomowy poziom organizacji. Prędkość odbywających się w nim procesów zależy od tego, czy rozpatrujemy je na ich własnym, atomowym poziomie lub na poziomie molekularnym, lub na poziomie rybonukleinowym. Procesy atomowe okazują się zależne od tego, czy wchodzi w skład wyższych poziomów i ile tych wyższych poziomów znajduje się nad nimi. Podporządkują się one już nie tylko własnym regułom, ale również wstępują między sobą w relacje określone wyższymi poziomami organizacji.

Wobec podanej wyżej periodyzacji znaczy to konkretnie, że długość okresu każdego poziomu organizacji powinna wzrastać, jak tylko nad nim powstanie nowy poziom organizacji. Biorąc pod uwagę naturę aktu inicjalizacji, w którym struktury pierwotnego poziomu organizacji integrują się w struktury nowego poziomu, mamy podstawę przypuszczać, że długość okresu każdego poziomu podwaja się z pojawieniem nowego poziomu organizacji skutkiem konieczności popełnienia podwójnej roboty. Przecież aktualny poziom bierze w niej udział dwa razy, ponieważ struktury następnego poziomu są scaleniem struktur aktualnego poziomu, które polega na ich wzajemnym dostosowaniu się, dzięki czemu właśnie powstaje nowy poziom organizacji. Ten wzrost złożoności współdziałania i powiększenia wymaganego czasu niejednokrotnie rozpatrywany był w literaturze dotyczącej ogólnej teorii systemów (Карандашев, 1997b).

Tab. 7. Formalna periodyzacja rozwoju ze wspólną jednostką czasową

Okres	Poziom					
	i-4	i-3	i-2	i-1	i	
j-4	1					
j-3	2	4				
	2					
j-2	4	8	16			
	4					
	4	8				
	4					
j-1	8	16	32	64		
	8					
	8	16				
	8					
	8	16	32			
	8					
	8	16				
	8					
j	16	32	64	128	256	
	16					
	16	32				
	16					
	16	32	64			
	16					
	16	32				
	16					
	16	32	64	128		
	16					
	16	32				
	16					
	16	32	64			
	16					
	16	32				
	16					

Źródło: opracowanie własne (gdzie liczby 1, 4, 8, 16, 32, 64, 128, 256 – to długość odpowiednich okresów wyrażona we względnej jednostce miary. Reszta tak samo jak w tab. 1, 2, 3, 4, 5 i 6).

Jak widać z tabeli 7, na zmianę liniowej jednopoziomowej skali czasu przyszła integralna, wielopoziomowa skala czasu obejmująca wszystkie poziomy organizacji i scalająca odbywające się w niej procesy współdziałania. W charakterze jednostki miar przedstawionej wyżej periodyzacji wzięty jest pojedynczy okres najniższego poziomu organizacji (w naszym przypadku to poziom i-4) i przez niego wyrażone są długości wszystkich pozostałych okresów.

Zawarte w tabeli 7 relacje liczbowe wskazują na to, że: a) długość jedyne go okresu i-4 jedyne go poziomu i-4 równa jest liczbie 1, która występuje jako jednostka miary, b) przy pojawieniu się poziomu i-3 długość jedyne go okresu poziomu i-4 podwaja się aż do 2 i zostaje równa tej liczbie zarówno w pierwszej, jak i drugiej połowie okresu i-3, c) z powyższego wynika, że mnożnikiem przejścia od długości naczelnego okresu aktualnego poziomu do długości naczelnego okresu następnego poziomu występuje liczba 4, która uwzględnia to, że liczba okresów podwaja się z przejściem do następnego poziomu organizacji, d) skoro powyższe wnioski oparte są na parametrze i pozwalającym wybierać aktualny poziom w dowolny sposób, można je rozpowszechnić na wszystkie poziomy. To właśnie mamy w postaci tabeli 7.

NUMERACJA OKRESÓW ROZWOJOWYCH

Omówione wyżej formy periodyzacji można podać również w przedstawiony w tabeli 8 sposób, czyli odzwierciedlając w niej nie tylko względne długości okresów podane w nawiasach, ale również jego numer porządkowy. Może komuś się wydawać, że ten krok nie jest konieczny, jednak jest, ponieważ pozwala czytelnikowi nie tylko orientować się w schemacie periodyzacji, ale też orientować innych. Funkcja komunikowania się na polu periodyzacji w sposobie nazywania poziomów, okresów, funkcji itp. jest o tyle ważna, że nie mamy prawa lekceważyć jej znaczenia.

Dzięki wprowadzonej w tabeli 8 poziomowej numeracji okresów czasowych dostajemy już zupełnie wykończoną poziomową periodyzację rozwoju z układem skal czasowych i jednoznaczną metryką, wspólną dla wszystkich poziomów. Pozwala ona, z jednej strony, w dokładny sposób analizować relacje zachodzące pomiędzy konkretnymi okresami ontogenezy w ramach każdego poziomu organizacji i, z drugiej strony, rozpatrywać relacje pomiędzy poziomami w ramach każdego okresu czasowego.

Tab. 8. Formalna periodyzacja rozwoju z numeracją okresów czasowych

Okres	Poziom					
	i-4	i-3	i-2	i-1	i	
j-4	1 (1)					
j-3	2 (2)	1 (4)				
	3 (2)					
j-2	4 (4)	2 (8)	1 (16)			
	5 (4)					
	6 (4)	3 (8)				
	7 (4)					
j-1	8 (8)	4 (16)	2 (32)	1 (64)		
	9 (8)					
	10 (8)	5 (16)				
	11 (8)					
	12 (8)	6 (16)	3 (32)			
	13 (8)					
	14 (8)	7 (16)				
	15 (8)					
j	16 (16)	8 (32)	4 (64)	2 (128)		
	17 (16)					
	18 (16)	9 (32)				
	19 (16)					
	20 (16)	10 (32)	5 (64)			
	21 (16)					
	22 (16)	11 (32)				
	23 (16)					
	24 (16)	12 (32)	6 (64)	3 (128)		
	25 (16)					
	26 (16)	13 (32)				
	27 (16)					
	28 (16)	14 (32)	7 (64)			
	29 (16)					
	30 (16)	15 (32)				
	31 (16)					

Źródło: opracowanie własne (gdzie zapis np. 12 (8) oznacza, że chodzi o okres 12, licząc od początku periodyzacji w ramach podanego poziomu (odpowiednia kolumna), którego długość wynosi 8 jednostek względnych. Reszta tak samo jak w tab. 1, 2, 3, 4, 5, 6 i 7).

CHRONOLOGIA OKRESÓW POSTNATALNYCH

Przechodząc od formalnych konstrukcji i wniosków do chronologicznej treści konkretnych okresów rozwojowych, zbudujemy dalej okresową skalę rozwoju postnatalnego, to znaczy pokażemy, jak rozkładają się rozwojowe okresy życia człowieka w ich czasowym wymiarze od urodzenia do starości, czyli początku inwolucji. Do tego potrzebne są dane trzech rodzajów: a) liczba poziomów organizacji, b) przybliżony wiek, w którym zaczyna się jakikolwiek okres rozwojowy i c) przybliżony wiek, w którym on się kończy.

Przypuśćmy również, że od momentu urodzenia do początku starzenia się u człowieka realizuje się pięć poziomów organizacji. Nie będziemy ich określać, dlatego że, po pierwsze, ta konkretyzacja nie jest teraz potrzebna (na razie starczy uwierzyć), a po drugie ich nazewnictwo zostało podane tutaj w przypisie dolnym¹. W dalszym ciągu dokładnie wiemy, że przejście od wczesnego dzieciństwa (trzeci poziom organizacji) do dzieciństwa późnego (czwarty poziom organizacji) odbywa się w wieku około 3 lat. Wiemy również, że przejście od późnego dzieciństwa (czwarty poziom) do dorosłości (piąty poziom) odbywa się w wieku około 11,5 roku. Łatwo obliczyć, ile dni trwa późne dzieciństwo. Trzy lata zawierają 36 miesięcy, czyli 1080 dni, a 11,5 roku – 138 miesięcy, czyli 4140 dni. Wynika z tego, że długość późnego dzieciństwa jest równa 102 miesiące, czyli 3060 dni na skali czasowej zegara atomowego. Teraz obliczmy: ile względnych jednostek czasowych zawiera czwarty naczelny okres rozwojowy naszej periodyzacji? – 64 jednostki. Pozostało nam podzielenie długości późnego dzieciństwa na liczbę jednostek w nim zawartych, by otrzymać długość jednej jednostki względnej: $p = 3060/64 = 47,8$ dni = 1,59 mies. Na tej podstawie można teraz zbudować chronologiczną skalę postnatalnych okresów rozwojowych, mnożąc czasową wartość tej jednostki przez długość każdego okresu wyrażoną w jednostkach względnych.

Podana w tabeli 9 skala okresów polega na dwóch przypuszczeniach: a) długość okresu naczelnego różni się od długości poprzedniego o 4 razy, b) jednostkę względną oblicza się przez podział chronologicznej długości okresu na względną jego długość.

W poniższej tabeli zamiast długości okresów w jednostkach względnych podana jest w nawiasach długość okresów w zwykłych jednostkach czasowych: *m* – miesiące, *l* – lata.

¹ Sensoryczny, percepcyjny, atrybucyjny, kognitywny, instytucjonalny.

Tab. 9. Chronologiczna skala postnatalnych okresów ontogenezy

Okres	Poziom					
	i-4	i-3	i-2	i-1	i	
j-4	1 (1,6 m)					
j-3	2 (3,2 m)	1 (6,4 m)				
	3 (3,2 m)					
j-2	4 (0,5 l)	2 (1,1 l)	1 (2,1 l)			
	5 (0,5 l)					
	6 (0,5 l)	3 (1,1 l)				
	7 (0,5 l)					
j-1	8 (1,1 l)	4 (2,1 l)	2 (4,3 l)	1 (8,5 l)		
	9 (1,1 l)					
	10 (1,1 l)	5 (2,1 l)				
	11 (1,1 l)					
	12 (1,1 l)	6 (2,1 l)	3 (4,3 l)			
	13 (1,1 l)					
	14 (1,1 l)	7 (2,1 l)				
	15 (1,1 l)					
j	16 (2,1 l)	8 (4,3 l)	4 (8,5 l)	2 (17,0 l)		
	17 (2,1 l)					
	18 (2,1 l)	9 (4,3 l)				
	19 (2,1 l)					
	20 (2,1 l)	10 (4,3 l)	5 (8,5 l)			
	21 (2,1 l)					
	22 (2,1 l)	11 (4,3 l)				
	23 (2,1 l)					
	24 (2,1 l)	12 (4,3 l)	6 (8,5 l)	3 (17,0 l)		
	25 (2,1 l)					
	26 (2,1 l)	13 (4,3 l)				
	27 (2,1 l)					
	28 (2,1 l)	14 (4,3 l)	7 (8,5 l)			
	29 (2,1 l)					
	30 (2,1 l)	15 (4,3 l)				
	31 (2,1 l)					

Źródło: opracowanie własne.

**NAZYWANIE
OKRESÓW POSTNATALNYCH**

Po określeniu formalnej strony chronologicznej skali postnatalnych okresów rozszerzymy tę skalę o nazwy okresów.

Tab. 10. Chronologiczna skala postnatalnych okresów z ich nazwami

Okres	Poziom					
	i-4	i-3	i-2	i-1	i	
j-4 noworodkowość	1 (0,0 m)					
j-3 niemowlęstwo	2 (1,6 m)	1 (1,6 m)				
	3 (4,8 m)					
j-2 wczesne dzieciństwo	4 (8,0 m)	2 (8,0 m)	1 (8,0 m)			
	5 (1,2 l)					
	6 (1,7 l)	3 (1,7 l)				
	7 (2,3 l)					
j-1 późne dzieciństwo	8 (2,8 l)	4 (2,8 l)	2 (2,8 l)	1 (2,8 l)		
	9 (3,9 l)					
	10 (4,9 l)	5 (4,9 l)				
	11 (6,0 l)					
	12 (7,0 l)	6 (7,0 l)	3 (7,0 l)			
	13 (8,1 l)					
	14 (9,2 l)					
j dorosłość	15 (10,2 l)	7 (9,2 l)				
	16 (11,3 l)	8 (11,3 l)	4 (11,3 l)	2 (11,3 l)		
	17 (13,4 l)					
	18 (15,5 l)		9 (15,5 l)			
	19 (17,7 l)					
	20 (19,8 l)	10 (19,8 l)	5 (19,8 l)			
	21 (21,9 l)					
	22 (24,0 l)	11 (24,0 l)	6 (28,3 l)	3 (28,3 l)	1 (11,3 l)	
	23 (26,2 l)					
	24 (28,3 l)	12 (28,3 l)				
	25 (30,4 l)					
	26 (32,5 l)	13 (32,5 l)				
	27 (34,7 l)					
	28 (36,8 l)	14 (36,8 l)	7 (36,8 l)			
	29 (38,9 l)					
30 (41,0 l)	15 (41,0 l)					
31 (43,2 l)						

Źródło: opracowanie własne.

CHRONOLOGIA OKRESÓW PRENATALNYCH

W następnym kroku wykonajmy tę samą procedurę, jednak już dla wieku prenatalnego, czyli od poczęcia do urodzenia. I tutaj również przewidujemy istnienie pięciu poziomów organizacji. Określać ich tu też nie będziemy, ponieważ, jak już mówiono, po pierwsze, ta konkretyzacja nie jest na razie potrzebna (wystarczy uwierzyć), a po drugie, ich nazewnictwo zostało podane tutaj w przypisie dolnym². W dalszym ciągu dokładnie wiemy, że przejście od poczęcia (pierwszy poziom organizacji) odbywa się w wieku wziętym za początek układu współrzędnych, czyli o dni. Wiemy również, że wiek prenatalny kończy się urodzeniem dziecka (piąty poziom) i odbywa się w wieku około 9 miesięcy, czyli ca 266 dni od chwili poczęcia. Pozostaje obliczyć: ile jednostek względnych poziomu organizacji i-4 zawarte jest w wieku prenatalnym? Korzystając z tabeli 8, dostajemy 341 jednostek względnych. Teraz pozostaje podzielić chronologiczną długość wieku prenatalnego na liczbę względnych jednostek rozwojowych i uzyskać długość jednej jednostki: $p = 266/341 = 0,78$ dni. Na podstawie tych danych można zbudować chronologiczną skalę prenatalnych okresów ontogenezy, mnożąc czasową wartość jednostki względnej przez długość okresów wyrażonych w tej jednostce.

Zanim zostanie pokazany końcowy wynik tej akcji, trzeba omówić pewne rzeczy. Chodzi o to, że dwa podstawowe okresy ontogenezy: prenatalny i postnatalny – stanowią całość ontogenezy zaczynającej się od poczęcia i kończącej śmiercią, a zatem muszą być podane jako całość, a nie osobno, jak to zachodzi w naszym przypadku. Sprawa polega na tym, że na razie nie da się znaleźć ogólnego mianownika, czyli wspólnej chronologicznej jednostki względnej, która by pozwoliła połączyć ze sobą skalę prenatalną i postnatalną. Wyniki powszechnie znanych danych empirycznych, dotyczących zarówno prenatalnego okresu systemogenezy, jak też postnatalnych okresów noworodkowego i niemowlęcego, wskazują na to, że ostatni naczelną okres prenatalności jest o cztery razy większy od pierwszego naczelnego okresu postnatalności. Oczywiście jest to naruszenie reguły, zgodnie z którą następuje wzrost długości okresów naczelných na przejściu od aktualnego do następnego.

W podanej tabeli 11 zamiast długości okresów w jednostkach względnych, w nawiasach podaje się długość okresów w zwykłych jednostkach czasu: g – godziny, d – dni, t – tygodnie i m – miesiące.

---

² Genetyczny, morfologiczny, fizjologiczny, interocepcyjny, propriocepcyjny.

Tab. 11. Chronologiczna skala prenatalnych okresów ontogenezy

Okres	Poziom						
	i-4	i-3	i-2	i-1	i		
j-4	1 (18,7 g)						
j-3	2 (37,4 g)	1 (74,9 g)					
	3 (37,4 g)						
j-2	4 (3,1 d)	2 (6,2 d)	1 (12,5 d)				
	5 (3,1 d)						
	6 (3,1 d)	3 (6,2 d)					
	7 (3,1 d)						
j-1	8 (0,9 t)	4 (1,8 t)	2 (3,6 t)	1 (7,1 t)			
	9 (0,9 t)						
	10 (0,9 t)	5 (1,8 t)					
	11 (0,9 t)						
	12 (0,9 t)	6 (1,8 t)	3 (3,6 t)				
	13 (0,9 t)						
	14 (0,9 t)	7 (1,8 t)					
	15 (0,9 t)						
j	16 (0,4 m)	8 (0,8 m)	4 (1,7 m)	2 (3,3 m)			
	17 (0,4 m)						
	18 (0,4 m)				9 (0,8 m)		
	19 (0,4 m)						
	20 (0,4 m)	10 (0,8 m)			5 (1,7 m)		
	21 (0,4 m)						
	22 (0,4 m)	11 (0,8 m)					
	23 (0,4 m)						
	24 (0,4 m)	12 (0,8 m)	6 (1,7 m)		3 (3,3 m)		
	25 (0,4 m)						
	26 (0,4 m)	13 (0,8 m)					
	27 (0,4 m)						
	28 (0,4 m)	14 (0,8 m)	7 (1,7 m)				
	29 (0,4 m)						
	30 (0,4 m)	15 (0,8 m)					
31 (0,4 m)							

Źródło: opracowanie własne.

**NAZYWANIE
OKRESÓW PRENATALNYCH**

Po określeniu formalnej strony chronologicznej skali prenatalnych okresów rozszerzymy tę skalę o nazwy okresów.

Tab. 12. Formalna periodyzacja rozwoju ze wspólną jednostką czasową

Okres	Poziom				
	i-4	i-3	i-2	i-1	i
j-4 mejoza	1 (0,0 g)				
j-3 histogeneza	2 (18,7 g)	1 (18,7 g)			
	3 (2,3 d)				
j-2 embriogeneza	4 (3,9 d)	2 (3,9 d)	1 (3,9 d)		
	5 (7,0 d)				
	6 (10,1 d)	3 (10,1 d)			
	7 (13,3 d)				
j-1 organogeneza	8 (2,3 t)	4 (2,3 t)	2 (2,3 t)	1 (2,3 t)	
	9 (3,2 t)				
	10 (4,1 t)	5 (4,1 t)			
	11 (5,0 t)				
	12 (5,9 t)	6 (5,9 t)	3 (5,9 t)		
	13 (6,8 t)				
	14 (7,7 t)	7 (9,2 t)			
	15 (8,6 t)				
j systemogeneza	16 (2,2 m)	8 (2,2 m)	4 (2,2 m)	2 (2,2 m)	
	17 (2,6 m)				
	18 (3,0 m)	9 (3,0 m)			
	19 (3,5 m)				
	20 (3,9 m)	10 (3,9 m)	5 (3,9 m)		
	21 (4,3 m)				
	22 (4,7 m)	11 (4,7 m)	6 (5,5 m)		
	23 (5,1 m)				
	24 (5,5 m)	12 (5,5 m)		3 (5,5 m)	
	25 (6,0 m)				
	26 (6,4 m)	13 (6,4 m)	7 (7,2 m)		
	27 (6,8 m)				
	28 (7,2 m)	14 (7,2 m)			
	29 (7,6 m)				
	30 (8,0 m)	15 (8,0 m)			
31 (8,5 m)					

Źródło: opracowanie własne.

Jak widać z powyższej tabeli, granice przejść od każdego okresu rozwojowego do okresu następnego zupełnie zgadzają się z granicami empirycznymi. Szczegóły będą podane przy analizie mechanizmów działających na każdym z poziomów organizacji rozwoju prenatalnego, czyli w materiałach poświęconych poziomowej strukturze okresów rozwojowych.

Zwróćmy uwagę na jedną okoliczność, o którą chodziło wcześniej. Sprawa polega na tym, że rozwój ontogenetyczny zaczyna się od poczęcia i trwa, potocznie mówiąc, do końca życia, a mówiąc precyzyjnie, do początku inwolucji. Krótkoterminowe opóźnienie w rozwoju lub jego zaprzestanie na skutek nieobecności wewnętrznych lub zewnętrznych warunków, jak również przejście do starzenia się – przesuwają granice rozwojowe, co jest, ogólnie mówiąc, zupełnie naturalne. Jednak, jak już podkreślaliśmy, życie człowieka od poczęcia do jego końca jest procesem ciągłym, czyli bez jakichś przerw. Podział ontogenezy na okresy prenatalny i postnatalny ma charakter gnozeologiczny, to znaczy zależny od nas, a nie ontologiczny, czyli zależny od przyrody. Dlatego poziomy organizacji rozwoju prenatalnego trzeba łączyć z poziomami organizacji rozwoju postnatalnego, z czego wynika, że musimy mieć nie dwa razy co pięć poziomów organizacji, a od razu dziesięć poziomów.

Problem jednak polega na tym, że na przejściu od piątego poziomu organizacji chronologicznej skali okresów prenatalnych do pierwszego poziomu organizacji chronologicznej skali okresów postnatalnych występuje naruszenie opisanej wyżej prawidłowości podwajania długości okresów. W szczególności długość ostatniego okresu prenatalności wynosi 6,7 miesiąca, a długość pierwszego okresu postnatalności – 1,6 miesiąca. Oczywiście powinno powstać pytanie: co jest tego przyczyną?

Pierwsza reakcja na ten fakt wyraża się w chęci przedstawienia go jako nieważny, mało znaczący, ponieważ łamie on całą periodyzację, w której osiągnięta jest taka precyzja, jakiej dotąd nigdy nie było. Oprócz tego sama w sobie idea pochodzenia okresów z poziomów organizacji jest o tyle istotna i wiarygodna, że nabrała mocy aksjomatu, którego nie da się zrzec nawet pod naciskiem tego faktu.

Druga, następna reakcja wyraża się jednak w wątpliwości co do podstaw periodyzacji, czyli wymaga sprawdzenia jej głównych postulatów, zaczynając od omówionego wyżej prawa doboru naturalnego i dalej w górę. Jednak skoro tam jest wszystko czyste i przejrzyste, zatem wątpliwość ta powoli znika, następuje trzecia reakcja polegająca na pytaniu: jaki mechanizm w periodyzacji może odpowiadać za ten fakt?

Wyjaśniamy go w ten sposób, że na przejściu od prenatalności do postnatalności, czyli od okresu systemogenezy do okresu noworodkowości, fizjologiczny poziom organizacji przestaje hamować procesy nerwowe, co doprowadzi w końcu do zmniejszenia długości okresu rozwojowego o kilka razy. Oczywiście, że jest to tylko hipoteza, jednak samo zmniejszenie występuje i wymaga wyjaśnienia, a to zaproponowane przez nas jest bardzo prawdopodobne. Nie niszczy ono całej periodyzacji, a tylko zwraca uwagę na konieczność konkretyzacji mechanizmu współdziałania poziomów organizacji.

Przecież jest zrozumiałe, że struktura atomów, z których buduje się ciało człowieka, nie zmienia się w zależności od okresów. Idąc w górę hierarchii poziomów organizacji, musimy znaleźć poziom pograniczny, który już reaguje na przejścia okresowe. Można również przypuszczać, że ten poziom graniczny się podnosi w zależności od powstawania nowych poziomów organizacji. Z tego by wynikała reguła, że w aktualnym rozwoju bierze udział, czyli zmienia się, kilka górnych poziomów organizacji, a dolna reszta się nie zmienia, mając stały charakter. Mechanizm ten przecież jest przyczyną naruszenia prawidłowości na przejściu od prenatalności do postnatalności. Gdy w końcu uda się opisać tę regułę dokładnie i wesprzeć ją odpowiednim mechanizmem, wtedy można będzie scalić obydwie chronologiczne jednostki względne, czyli prenatalną i postnatalną, w jedną jednostkę, która by łączyła między sobą prenatalną i postnatalną względną jednostkę w sposób oczywisty.

PODSUMOWANIE

Gdyby logika ewolucyjnej koncepcji rozwoju ontogenetycznego budziła jakiegokolwiek wątpliwości, temat podjęty w tym artykule nie miałby sensu, ponieważ nie byłoby podstaw metodologicznych, na których by się opierała. Przeglądając wyłożoną tutaj treść, widzimy, że hipoteza pochodzenia okresów ontogenezy z poziomów organizacji potwierdza się chronologią i metryką skal okresów rozwojowych zarówno dla prenatalności, jak i postnatalności. Jest to potwierdzenie ważne również pod tym względem, że psychologia rozwoju nigdy nie miała periodyzacji, która by z taką dokładnością opisywała metryczną chronologię ontogenezy. Innymi słowy, następuje powoli czas, gdy psychologia rozwoju znajdzie w końcu swoją rzeczywistą teorię, z której wyprowadzi nie tylko chronologię i metrykę rozwoju, ale też dużo innych ciekawych rzeczy.

LITERATURA

- Flammer, A. (1988). *Entwicklungstheorien: Psychologische Theorien der menschlichen Entwicklung*. Bern-Goettingen-Toronto: Seattle.
- Karandashev, Ju. (1993). *Lebensspannenpsychologie: Theoretische Einfuehrung, Oder das funktional-stadiale Modell der psychischen Entwicklung des Menschen*. Luebeck: Hansisches Verlagskontor.
- Karandashev, Yu. (2011). Metateoria rozwoju L.S. Wygotskiego: opis formalny. *Horyzonty Psychologii*, 1, 1, 37-60.
- Karandashev, Yu. (2012). Traktat O duszy. Rozwój czy pochodzenie?. *Horyzonty Psychologii*, 2, 57-73.
- Karandashev, Yu. (2013). *Ewolucyjna koncepcja i periodyzacja rozwoju ontogenetycznego*. Pobrane z: <https://sites.google.com/site/yurikarandashev/> [dostęp: 16.05.2016].
- Liberska, H. (2011). *Teorie rozwoju psychicznego*. W: J. Trempała (red.), *Psychologia rozwoju człowieka (71-126)*. Warszawa: PWN.
- Выготский, Л.С. (1984). *Собрание сочинений. Том 4: Детская психология*. М.: Педагогика.

- Карандашев, Ю.Н. (1981). *Как дети понимают взрослых*. Минск: Изд-во БГУ.
- Карандашев, Ю.Н. (1989). *Развивающиеся роботы будущего*. Минск: Вышэйшая школа.
- Карандашев, Ю.Н. (1997a). *Психология развития*. Часть 1: *Введение: Учебное пособие*. Минск: Карандашев.
- Карандашев, Ю.Н. (1997b). *Психология развития*. Часть 2: *Общая теория систем*. Минск: Карандашев.
- Карандашев, Ю.Н., Ховер, Ю. (2003). *Диагностика нервно-психического развития в раннем детстве*. Минск: Карандашев.
- Карандашев, Ю.Н. (2012). *Предмет, содержание и структура психологической науки* (49-65). W: Е.Е. Сапогова (ред.), *Психосфера*. Выпуск шестой, Тула: ТулГУ.
- Карандашев, Ю.Н. (2013). *Эволюционная концепция и периодизация онтогенетического развития*. Pobrane z: <https://sites.google.com/site/yurikarandashev/> [dostęp: 16.05.2016].

CHRONOLOGIA I METRYKA ROZWOJU ONTOGENETYCZNEGO

STRESZCZENIE: Centralnym zagadnieniem psychologii rozwoju, jak również i całej psychologii, jest periodyzacja ontogenezy. Nie tylko podział życia na poszczególne okresy, a utworzenie teorii, która by wyjaśniała, dlaczego życie indywidualne dzieli się na okresy w pewien sposób. Tylko mając podobną teorię, można stawiać pytania dotyczące długości okresów rozwojowych i ich granic. Rozwiązaniu tego drugiego zadania poświęcony jest ten artykuł.

SŁOWA KLUCZOWE: ontogeneza, chronologia ontogenezy, metryka ontogenezy, periodyzacja rozwoju, poziomowa periodyzacja ontogenezy, ewolucyjna koncepcja ontogenezy.

CHRONOLOGY AND METRICS OF ONTOGENETIC DEVELOPMENT

SUMMARY: The central problem of development psychology, and psychology in general, is a way of dividing of life into periods called in European tradition as a periodization of ontogenesis. Nor just the division of life into separate periods, but the creation of a theory that would explain why the individual life is divided into periods in a certain way. Only with such a theory, it is possible to wonder about the age periods and the duration of their borders. The solution of second problem appears as an objective of this article.

KEYWORDS: ontogenesis, chronology of ontogenesis, metrics of ontogenesis, way of dividing of life into periods, periodization of ontogenesis, multi-level periodization of development, evolutionary theory of development.

III

KONTEKST PRACY

OLEG GORBANIUK
Uniwersytet Zielonogórski

MARZENA DUDEK
A. Kayser Automotive Systems Polska Sp. z o.o.

WŁAŚCIWOŚCI PSYCHOMETRYCZNE KWESTIONARIUSZA DO POMIARU WIZERUNKU KONSUMENTA

Rozpoznawalne na rynku marki produktów, podobnie jak wiele otaczających nas przedmiotów materialnych, mają znaczenie symboliczne, które z jednej strony może stanowić podstawę do symbolicznego dopełniania siebie, a z drugiej jest ważnym źródłem informacji na temat innych osób (Wicklund, Gollwitzer, 1981). W obu przypadkach odczytywanie tego znaczenia symbolicznego może mieć wpływ nie tylko na zachowania konsumenckie, lecz także na interakcje społeczne (Biel, 1992; Gorbaniuk, Kolańska, Ryżak i in., 2014; Górnik-Durose, 2002; Heath, Scott, 1998; Johar, Sirgy, 1991; Kallis, Krentler, Vanier, 1986; Onkvisit, Shaw, 1987).

Znaczenie symboliczne marki jest częścią wizerunku konsumenta. Przez wizerunek należy rozumieć zbiór przekonań, myśli i wrażeń na temat danego obiektu percepcji. Z kolei jako operacyjną definicję można przyjąć zbiór skojarzeń z tym obiektem. Mimo znaczenia wizerunku konsumenta dla koncepcji psychologicznych i marketingowych, na przykład opartych na idei kongruencji (Johar, Sirgy, 1991; Wright, Claiborne, Sirgy, 1992), stawiających sobie za cel wyjaśnianie zachowań konsumenckich, nie ma do dzisiaj zgodności na temat struktury właściwości przypisywanych konsumentom marek, ani też uniwersalnych metod do pomiaru tejże struktury. Dotychczasowe skale do pomiaru wizerunku konsumenta były konstruowane *ad hoc* na potrzeby badania konkretnych marek, albo też badano percepcję konsumentów, korzystając ze skal opracowanych z myślą o pomiarze wizerunku marek (Helgeson, Supphellen, 2004; Morschett, Schramm-Klein, Hälsig, Jara, 2007), tym samym zakładając tożsamość obu struktur.

Oleg Gorbaniuk, Monika Toczyńska, Anna Osiak i Agata Szostak (2012) zaproponowali konceptualizację i operacjonalizację wizerunku konsumenta w ujęciu

psycholeksykalnym w teorii cech. W tym celu na podstawie licznych wywiadów skompletowano leksykon używany przez Polaków na określenie cech swoistych dla typowych konsumentów różnych marek. Zgromadzony leksykon został poklasyfikowany zgodnie z metodologią badań leksykalnych (Angleitner, Ostendorf, John, 1990), a wynik klasyfikacji został wykorzystany do badań ilościowych w celu identyfikacji ważnych wymiarów dyspozycyjnego i społecznego wizerunku konsumentów na podstawie oddzielnie zrealizowanych badań ilościowych na kilkusetosobowych próbach o pełnej reprezentacji wiekowej umożliwiających szeroką generalizację przedmiotową (marki, kategorie produktów) i podmiotową (populacja generalna konsumentów) wyników badań. W ten sposób zidentyfikowano pięć głównych postrzeganych cech osobowości oraz cztery cechy społecznego wizerunku konsumentów marek, które korespondowały ze sobą, opisując różnice indywidualne pomiędzy konsumentami na poziomie deskryptywnym (dyspozycyjny wizerunek) lub bardziej ewaluatywnym (społeczny wizerunek). W rezultacie autorzy zaproponowali sześcioczynnikowy model wizerunku konsumenta odzwierciedlający cechy wspólne obu ujęć.

CEL BADAŃ

Celem badań była weryfikacja struktury czynnikowej postrzegania konsumentów różnych marek reprezentujących różne kategorie produktów z perspektywy osób o zbliżonej charakterystyce do populacji konsumentów oraz walidacja psychometryczna skal do pomiaru tegoż wizerunku. Tak sformułowany cel badań oznaczał zapewnienie wynikom badań szerokiego zakresu generalizacji przedmiotowej (marki kategorii produktów) oraz podmiotowej (konsument). Ogólny cel uszczegółowiono za pomocą następujących pytań badawczych:

P1: Która struktura czynnikowa kwestionariusza jest optymalna w pomiarze wizerunku konsumenta? W jakim stopniu jest ona adekwatna do wyjaśniania różnic w percepcji konsumentów marek w zależności od poziomu analiz/źródeł wariacji wizerunku (konsument *vs.* marka)?

P2: Jaka jest rzetelność skal kwestionariusza do pomiaru wizerunku konsumenta w aspekcie zgodności wewnętrznej?

P3: Jaka jest rzetelność skal kwestionariusza do pomiaru wizerunku konsumenta w aspekcie stałości?

P4: Jaka jest wartość dyskryminacyjna skal kwestionariusza do pomiaru wizerunku konsumenta względem różnych marek w różnych kategoriach produktów i usług?

P5: Jakie są uwarunkowania demograficzne postrzegania konsumentów marek?

Z uwagi na psychometryczny cel badań ograniczono się do sformułowania hipotez w odpowiedzi na pierwsze pytanie badawcze. Jako roboczą przyjęto hipotezę, że

struktura postrzegania konsumentów marek jest sześcioczynnikowa, a czynniki są wzajemnie skorelowane (model C). Jako alternatywne hipotezy przyjęto, że struktura percepcji konsumentów jest jednoczynnikowa (model A) lub jest ortogonalna sześcioczynnikowa (model B).

METODA

Lista przymiotnikowa

Opisy konsumentów marek zgromadzone przez O. Gorbaniuka i jego współpracowników (2012) zostały po ich ipsatyzacji (standaryzacji w ramach osoby) ponownie przeanalizowane, wskutek czego uzyskano zbliżone pod względem treści czynniki o nieco odmiennej konfiguracji przymiotników najwyżej ładujących te czynniki. Na potrzeby skali do pomiaru wykrytych wymiarów wyselekcjonowano przymiotniki, które (1) odznaczały się największym odchyleniem standardowym, (2) najsilniej korelowały z wyodrębnionymi wymiarami oraz (3) miały największą frekwencję podczas swobodnych opisów konsumentów marek w trakcie wywiadów indywidualnych. Trzydzieści przymiotników wchodzących w skład finalnej listy przymiotników reprezentowało pięć wymiarów dyspozycyjnego wizerunku oraz jeden (szósty) społecznego wizerunku konsumentów: (1) Troskliwość (troskliwy, łagodny, ugodowy, opiekuńczy, wrażliwy, zarozumiały); (2) Sprawczość (aktywny, kreatywny, ciekawy świata, ambitny, energiczny, innowacyjny); (3) Rozwaga (odpowiedzialny, beztroski, rozważny, myślący, mądry, spontaniczny); (4) Towarzystwość (rozmowny, wesoły, radosny, towarzyski/a, pedantyczny, przyjacielski); (5) Zdecydowanie (zdecydowany, zaradny, zapobiegliwy, wytrwały, stanowczy, zorganizowany) oraz (6) Ekskluzywność (ekskluzywny, bogaty, niewyróżniający się, niewybredny, pospolity, oszczędny). Stopień, w jakim te przymiotniki opisują typowego konsumenta marki, był oceniany na skali pięciostopniowej od 1 (całkowicie się nie zgadzam) do 5 (całkowicie się zgadzam).

Wybór bodźców

Użyte w badaniach marki i kategorie produktów zostały wyselekcjonowane na podstawie wyników wcześniejszych badań obejmujących pomiar częstotliwości używania produktów reprezentujących różne kategorie, znaczenia marek w procesie decyzyjnym o zakupie, rozpoznawalności marek, sposobu ich użytkowania (prywatne vs. publiczne) oraz ich preferencji. W badaniach wykorzystano 36 najbardziej rozpoznawalnych marek z 18 kategorii produktów (zob. tab. 4).

Procedura badań

Badania zostały zrealizowane na terenie województwa lubuskiego oraz wielkopolskiego. Jako metody gromadzenia danych użyto wywiadu indywidualnego uzupełnionego ankietą roznoszoną. Procedura kontaktu z respondentami przebiegała w następujący sposób: (1) umówienie się z respondentem na badanie, (2) przyście w wyznaczonym czasie na miejsce spotkania, (3) przeprowadzenie krótkiej rozmowy wstępnej w celu nawiązania kontaktu, (4) wyjaśnienie wszelkich niejasności co do celów badań, (5) pokazanie list marek z wytypowanych przez badacza kategorii produktów i sprawdzenie ich znajomości przez respondenta, (6) wręczenie kwestionariusza respondentowi, wyjaśnienie zasad oraz motywowanie do rzetelnego wypełnienia, (7) egzemplifikacja marek poprzez zdjęcia typowych produktów marek z danego zestawu, (8) ustalenie daty odbioru kwestionariusza, (9) odbiór kwestionariusza oraz weryfikacja kompletności odpowiedzi.

Jeden respondent opisywał typowych konsumentów sześciu marek (po dwie marki dla każdej kategorii produktów).

Próba

Respondentów dobierano w taki sposób, aby równomiernie reprezentowali każdą z pięciu kategorii wiekowych w przedziale od 16 do 70 lat z jednakową liczbą kobiet i mężczyzn w ramach każdej kategorii produktów. W badaniu wzięło udział 180 osób w wieku od 16 do 66 lat ($M = 40,22$, $SD = 13,91$); 49,4% próby stanowiły kobiety. Największą grupę badanych stanowiły osoby z wykształceniem średnim (40,0%), drugą pod względem wielkości grupę badanych stanowiły osoby z wykształceniem wyższym magisterskim (31,7%), dalej licencjackim (14,4%), zawodowym (11,7%) oraz podstawowym (2,2%). Co oznacza, że zbadana próba była skrzywiona w kierunku wyższego wykształcenia w porównaniu z rozkładem wykształcenia w populacji. Zdecydowana większość badanych zamieszkiwała w miastach (76,1%).

Testowanie modeli związku pomiędzy pozycjami kwestionariusza

Parametry testowanych modeli były estymowane metodą największej wiarygodności. Do oceny stopnia dopasowania modeli do danych użyto testu χ^2 dobroci dopasowania, CFI (*Comparative Fit Index*), RMSEA (*Root Mean Square Error of Approximation*) oraz AGFI (*Adjusted Goodness of Fit Index*). Wartości poniżej 0,08 dla RMSEA wskazywałyby na zadowalające dopasowanie, a poniżej 0,05 – na

dobrze dopasowanie (Kline, 2005). Wartości CFI i AGFI większe niż 0,90 wskazują na zadowalające dopasowanie, natomiast większe od 0,95 na dobre dopasowanie (Browne, Cudeck, 1992; Hu, Bentler, 1999). W celu przetestowania różnic pomiędzy alternatywnymi modelami obliczono test chi-kwadrat dla różnicy ($\Delta\chi^2$) oraz różnicę w CFI (ΔCFI) (Brown, 2006; Kline, 2005). Absolutna różnica w CFI większa niż 0,01 ($\Delta\text{CFI} < 0,01$) wskazuje na brak znaczących różnic w dopasowaniu porównywanych modeli do danych (Cheung, Rensvold, 2002).

WYNIKI

Trafność czynnikowa kwestionariusza

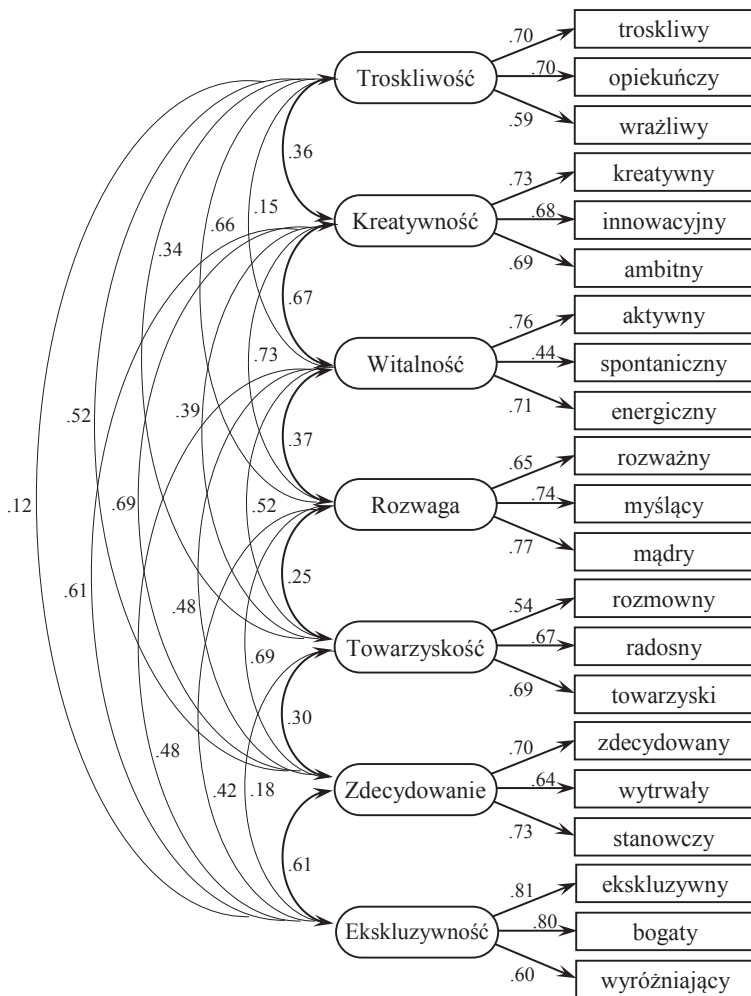
W celu odpowiedzi na pytanie, który spośród alternatywnych modeli najlepiej tłumaczy relacje pomiędzy 35 pozycjami kwestionariusza, przetestowano trzy modele na podstawie danych mieszanych uwzględniające oba źródła wariacji (marka $\times$ respondent): (A) jednoczynnikowy, (B) sześcioczynnikowy z nieskorelowanymi czynnikami oraz (C) sześcioczynnikowy ze skorelowanymi czynnikami. W przypadku modelu B i C każdy z sześciu czynników był reprezentowany przez pięć zmiennych jawnych zgodnie z ich selekcją omówioną w punkcie „Operacjonalizacja zmiennych”. Wyniki analiz prezentuje tabela 1. Uzyskane wskaźniki dopasowania wskazują na względnie lepsze dopasowanie do danych modelu składającego się z wielu skorelowanych czynników (model C): $\chi^2(257) = 4333,39$, RMSEA = 0,078 (CI90: 0,075; 0,080), AGFI = 0,762, CFI = 0,758. Stopień dopasowania tego modelu do danych nie jest jednak satysfakcjonujący z punktu widzenia przyjętych (w opisie metody) kryteriów. Analiza współczynników modyfikacji, ładunków czynnikowych oraz spójności treściowej czynników wskazuje, że w celu uzyskania lepszego dopasowania hipotetycznej struktury czynnikowej do danych oraz wzrostu efektywności skal kwestionariusza niezbędne jest (a) rozszczepienie czynnika Sprawczości na Witalność (aktywny, energiczny) oraz Kreatywność (innowacyjny, kreatywny, ambitny), (b) powiązanie zmiennej jawnej „spontaniczny” ze zmienną ukrytą/czynnikiem Witalność, (c) pominięcie względnie słabiej skorelowanych przymiotników z przypisanymi im czynnikami.

Tab. 1. Współczynniki dopasowania alternatywnych modeli do zgromadzonych danych

Model	χ^2	<i>df</i>	<i>p</i> <	RMSEA	AGFI	CFI
A – Jeden czynnik	8463,18	594	0,001	0,111	0,481	0,493
B – Nieskorelowane czynniki	7018,55	594	0,001	0,100	0,654	0,586
C – Skorelowane czynniki	4333,39	579	0,001	0,078	0,762	0,758

Źródło: opracowanie własne.

W rezultacie uzyskano model składający się z siedmiu skorelowanych ze sobą czynników, w skład których wchodziły po trzy pozycje z listy przymiotnikowej. Wskaźniki dopasowania tego modelu przedstawionego na rysunku 1 były zadowalające w świetle przyjętych wcześniej kryteriów dobroci dopasowania: $\chi^2(168) = 713,22$, RMSEA = 0,055 (CI90: 0,051; 0,059), AGFI = 0,918, CFI = 0,928.

Rys. 1. Struktura listy przymiotnikowej do pomiaru wizerunku konsumenta: konfirmacyjna analiza czynnikowa

Źródło: opracowanie własne.

Weryfikacja modelu z uwzględnieniem źródeł wariacji

Ponieważ dotychczasowe analizy były realizowane na podstawie danych mieszanych, czyli zawierających wariację wynikającą z różnic indywidualnych w percepcji tego samego konsumenta marki oraz „obiektywnych” różnic pomiędzy wizerunkami konsumentów różnych marek („obiektywnych” w znaczeniu „niezależnych od respondentów”), przeprowadzono dodatkową analizę z uwzględnieniem poziomów analiz. Wyniki dwupoziomowej konfirmacyjnej analizy czynnikowej, w której hipotetyczny model na poziomie indywidualnym (źródło wariacji: różnice pomiędzy respondentami) oraz na poziomie ekologicznym (źródło wariacji: różnice pomiędzy markami) był identyczny z modelem przedstawionym na rysunku 1, uzyskał zadowalające ogólne wskaźniki dopasowania: $\chi^2(336) = 1043,80$, RMSEA = 0,044, CFI = 0,897. Analiza SRMR (*Standardized Root Mean Square Residual*) osobno w ramach każdego poziomu wykazała, że analizowany model przejawia dobre dopasowanie na poziomie indywidualnym (SRMR = 0,038), natomiast niewystarczające na poziomie ekologicznym (SRMS = 0,171). Oznacza to, że model przedstawiony na rysunku 1 pozwala dobrze wyjaśniać różnice indywidualne w percepcji konsumentów marek, czyli wykazuje trafność na poziomie indywidualnym. Jednocześnie tenże model nie jest adekwatny do wyjaśniania różnic pomiędzy wizerunkami konsumentów różnych marek, czyli wynikających z różnic pomiędzy markami.

W celu identyfikacji optymalnej liczby wymiarów, pozwalających wyjaśniać różnice pomiędzy wizerunkami konsumentów różnych marek, dokonano uśrednienia opinii respondentów na temat wizerunku konsumenta każdej z 36 uwzględnionych w badaniach marek, uzyskując w ten sposób 36 przypadków, czyli uśrednionych profili wizerunków marek w zakresie 21 przymiotników z rysunku 1. W ten sposób wyeliminowano z danych wariację wynikającą z różnic indywidualnych respondentów. Miara KMO adekwatności doboru próby wyniosła 0,761, co wskazuje na wystarczająco silne skorelowanie przymiotników, uzasadniające poszukiwanie wspólnych zmiennych ukrytych metodą głównych składowych. Zarówno kryterium Kaisera, jak i kryterium Cattella jednoznacznie wskazywały na trzy czynniki jako optymalną w świetle uzyskanych wartości własnych: 9,51, 4,72, 2,21, 0,99, 0,91, 0,63, 0,59, 0,30, 0,26 (wartości własne dla pierwszych dziesięciu składowych). Statystyki opisowe dla próby 36 marek oraz wyniki analizy głównych składowych z rotacją ortogonalną Varimax przedstawia tabela 2.

Tab. 2. Ortogonalna struktura czynnikowa dyferencjacji profili wizerunków konsumentów marek

Przymiotniki	Składowa			Statystyki opisowe			
	1	2	3	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>As</i>	<i>K</i>
ekskluzywny	,93	,11	-,17	2,99	0,94	0,12	-0,47
ambitny	,92	,00	,14	3,29	0,55	-0,02	-0,64
innowacyjny	,91	,20	,01	3,21	0,59	-0,41	-0,26
bogaty	,91	,07	-,22	3,42	0,76	-0,38	-0,01
zdecydowany	,88	-,18	,07	3,59	0,37	-0,19	-0,08
wyróżniający się	,88	,00	-,28	3,20	0,68	0,24	-0,66
kreatywny	,85	,35	,08	3,18	0,48	-0,23	-0,33
stanowczy	,84	-,32	,12	3,36	0,38	-0,13	-0,40
wytrwały	,82	-,13	,30	3,34	0,32	0,07	-0,18
myślący	,71	-,22	,51	3,37	0,36	0,08	0,03
aktywny	,70	,52	-,03	3,43	0,44	0,18	-0,39
mądry	,68	-,08	,51	3,25	0,33	-0,39	0,15
energiczny	,63	,60	-,08	3,27	0,42	0,13	-0,75
radosny	,05	,91	-,02	3,42	0,31	-0,62	0,93
towarzyski	-,05	,87	-,14	3,60	0,32	-0,01	-0,13
spontaniczny	,23	,74	-,45	3,17	0,48	-0,22	-0,41
rozmowny	-,31	,56	,01	3,48	0,24	0,18	-0,41
opiekunicy	-,30	-,13	,83	3,08	0,26	0,54	-0,15
troskliwy	-,04	-,29	,79	3,14	0,25	-0,02	-0,57
rozważny	,49	-,29	,72	3,19	0,40	-0,48	-0,59
wrażliwy	,09	,19	,70	2,92	0,18	0,08	-0,54
Udział wyjaśnianej wariancji	0,45	0,17	0,16				

M – średnia, *SD* – odchylenie standardowe, *As* – skośność, *K* – Kurtosis

Źródło: opracowanie własne.

Uzyskane składowe ilustrują, jakie opinie na temat konsumentów marek współwystępują ze sobą najczęściej, a więc jest to zasadniczo odmienna perspektywa od identyfikacji różnic indywidualnych w percepcji konsumenta tej samej marki. Pierwszy czynnik opisuje przebojowość konsumenta, która jest kombinacją zamożności, aktywności, kreatywności oraz zdecydowania – konsumenci marek wysoko oceniani

w jednym z wymienionych aspektów będą także wysoko oceniani w pozostałych. Druga składowa wizerunku konsumenta obejmuje współwystępujące ze sobą cechy ściśle związane z ekstrawersją (energiczność, towarzyskość, gadatliwość). Natomiast trzecia składowa obejmuje cechy charakterystyczne dla wyznaczników wspólnotowości. Wyjaśniają one ponad 78% wariancji różnic w percepcji konsumentów różnych marek na poziomie zagregowanym.

Rzetelność skal do pomiaru wizerunku konsumenta

Na podstawie danych mieszanych obliczono współczynniki rzetelności wewnętrznej alfa Cronbacha dla każdej ze skal składających się z trzech pozycji przedstawionych na rysunku 1. Wyniki analiz wskazują (zob. tab. 3), że współczynniki zgodności wewnętrznej wahają się w granicach od 0,79 (skala Troskliwości) do 0,76 (Ekskluzywność, Towarzystwo), co, biorąc pod uwagę liczbę pozycji w ramach każdej ze skal, należy uznać za wskaźniki satysfakcjonujące z punktu widzenia badań naukowych i marketingowych.

Tab. 3. Właściwości psychometryczne skal do pomiaru wizerunku konsumenta: analiza danych mieszanych

Skala	Statystyki opisowe				Rzetelność		Korelacja pomiędzy skalami						
	M	SD	As	K	α	r	Ekskluzywność	Kreatywność	Towarzystwo	Rozwaga	Zdecydowanie	Witalność	
Ekskluzywność	3,21	1,08	-0,11	-0,88	0,76	0,90	-						
Kreatywność	3,22	0,89	-0,30	-0,28	0,74	0,85	0,64	-					
Towarzystwo	3,50	0,66	-0,39	0,59	0,76	0,67	0,11	0,27	-				
Rozwaga	3,26	0,74	-0,47	0,70	0,75	0,79	0,34	0,54	0,18	-			
Zdecydowanie	3,43	0,76	-0,28	0,37	0,73	0,80	0,47	0,51	0,22	0,53	-		
Witalność	3,36	0,89	-0,44	-0,02	0,71	0,80	0,38	0,48	0,33	0,27	0,36	-	
Troskliwość	3,05	0,65	-0,18	1,43	0,70	0,73	0,08	0,27	0,26	0,52	0,37	0,12	

Skale obliczono jako niezważoną średnią pozycji skal (zob. rys. 1); α – współczynnik zgodności wewnętrznej a Cronbacha, r – współczynnik stałości, M – średnia, SD – odchylenie standardowe, As – skośność, K – kurtoza; wszystkie współczynniki korelacji między skalami istotne na poziomie $p < 0,001$.

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 3 zawiera także współczynniki korelacji pomiędzy poszczególnymi skalami wizerunku konsumenta. Ich mediana wynosi 0,34, co wskazuje, że większość tych współczynników mieści się w przedziale korelacji przeciętnych. Najsilniej spośród wszystkich są skorelowane Ekskluzywność oraz Kreatywność (0,64), co wskazuje na względnie silniejsze współwystępowanie w wizerunku konsumentów tych cech.

Jak już wcześniej wspomniano, stabilność pomiaru wizerunku konsumentów sprawdzono na podstawie próby 50 respondentów, którzy w odstępie 2-3 tygodni dwukrotnie opisali konsumentów tych samych marek. Wyniki analiz przedstawione w tabeli 3 wskazują, że w przypadku sześciu spośród siedmiu skal ta korelacja waha się w granicach od 0,73 (Troskliwość) do 0,90 (Ekskluzywność), co świadczy o wysokiej stabilności (powtarzalności) pomiaru wizerunku. Tylko w przypadku skali Towarzystwości uzyskano wynik świadczący o umiarkowanej, ale akceptowalnej stabilności pomiaru wizerunku w tym aspekcie.

Wartość dyskryminacyjna skal wizerunku konsumenta

W celu sprawdzenia, w jakim stopniu opracowane skale do pomiaru wizerunku konsumenta różnicują wizerunki konsumentów różnych marek, obliczono standaryzowane różnice pomiędzy średnimi profilami dla marek konkurencyjnych osobno w ramach każdej kategorii produktu (zob. tab. 4). Wyniki analiz ściśle korespondują z wynikami analiz czynnikowych wykonanych dla danych zagregowanych (zob. tab. 2). Najsilniej różnicującymi wizerunki konsumentów skalami są: Ekskluzywność, Kreatywność, Rozwaga i Zdecydowanie. Średnia różnica pomiędzy wizerunkami konsumentów w tych skalach wynosi od 45% do 85% odchylenia standardowego. Jedynym wyjątkiem, który pozwala różnicować opinie konsumentów na temat danej marki, ale niepozwalającym znacząco różnicować wizerunek konsumentów różnych marek, jest Troskliwość: przeciętna różnica wynosi jedynie 22% odchylenia standardowego.

Uwarunkowania demograficzne postrzegania konsumentów marek

W celu identyfikacji potencjalnych demograficznych uwarunkowań opinii na temat konsumentów różnych marek obliczono współczynniki korelacji adekwatne do skal pomiarowych pomiędzy skalami wizerunku konsumenta a wiekiem, płcią, wykształceniem, miejscem zamieszkania oraz doświadczeniem w użytkowaniu badanych marek.

Tab. 4. Wartość dyskryminacyjna skal: wielkość standaryzowanej różnicy (d Cohena) pomiędzy wizerunkami konsumentów par marek w ramach różnych kategorii produktu

Kategoria	Wymiary wizerunku konsumenta							Średnia
	Ekskluzywność	Witalność	Kreatywność	Rozwaga	Zdecydowanie	Towarzystwo	Troskliwość	
Herbaty	1,82***	0,82**	1,06***	0,45	0,56*	0,36	0,23	0,76
Radia	0,56*	1,02***	1,05***	0,70**	0,18	1,30***	0,03	0,69
Gazety	1,99***	0,09	1,71***	1,61***	1,21***	0,27	0,34	1,03
Opony	0,45	0,31	0,18	0,11	0,13	0,32	0,15	0,24
Telefony komórkowe	0,61*	0,34	0,52	0,36	0,62*	0,07	0,09	0,37
Odzież sportowa	0,05	0,46	0,04	0,21	0,08	0,04	0,12	0,14
Proszki do prania	2,15***	0,65*	1,13***	0,37	0,85**	0,33	0,15	0,80
Sprzęt komputerowy	1,20***	0,66*	0,54	0,71*	0,34	0,68*	0,27	0,63
Piwo	0,83**	0,17	0,14	0,31	0,01	0,22	0,36	0,29
Papierosy	0,82**	0,51	0,62*	0,33	0,30	0,03	0,24	0,41
Aparaty fotograficzne	0,23	0,19	0,00	0,33	0,25	0,43	0,03	0,21
Motocykle	1,30***	0,27	0,89***	0,60*	1,02***	0,02	0,48	0,65
Ketchupy	0,53*	0,09	0,03	0,58*	0,60*	0,09	0,25	0,31
Ubezpieczenia	0,73**	0,04	0,04	0,31	0,32	0,08	0,29	0,26
Perfumy	0,28	0,05	0,43	0,31	0,61*	0,02	0,20	0,27
Stacje benzynowe	0,29	0,05	0,30	0,28	0,60*	0,32	0,34	0,31
Samochody	1,05***	0,18	0,84**	0,99***	1,34***	0,18	0,24	0,69
Restauracje szybkiej obsługi	0,33	0,06	0,03	0,07	0,32	0,14	0,07	0,15
Średnia	0,85	0,33	0,53	0,48	0,52	0,27	0,22	

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, *** $p < 0,001$

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 5 zawiera informacje na temat związków pomiędzy wymienionymi zmiennymi a poszczególnymi skalami kwestionariusza.

Tab. 5. Współczynniki korelacji pomiędzy wizerunkiem typowego konsumenta a cechami demograficznymi respondenta

Skala	Użytkowanie ^a	Płeć ^a	Wiek ^b	Zamieszkanie ^c	Wykształcenie ^c
Ekskluzywność	,08	-,05	-,07	,00	,05
Innowacyjność	-,05	-,05	-,05	,03	-,04
Towarzystwość	-,17*	-,07	-,06	,00	,01
Rozwaga	-,08	-,05	-,04	,01	-,05
Zdecydowanie	-,03	-,06	-,04	,01	-,09
Witalność	-,04	-,10	-,02	,04	,04
Troskliwość	-,08	,01	,03	-,03	-,07

$N = 1080$; ^a – współczynnik korelacji punktowo-biseryjnej, ^b – współczynnik korelacji Pearsona, ^c – współczynnik korelacji rangowej Spearmana; * $p < 0,001$

Źródło: opracowanie własne.

Jak widać w powyższej tabeli, jedynie skala Towarzystwość (-0,17) słabo koreluje z użytkowaniem produktów badanej marki, co oznacza, że osoby, które użytkowały daną markę bądź korzystały z danej usługi, oceniały konsumenta danego produktu bądź usługi jako bardziej towarzyskiego. Na podstawie powyższej tabeli można również stwierdzić, że nie ma znaczących korelacji pomiędzy zmiennymi demograficznymi a oceną konsumentów marek na poszczególnych skalach, co oznacza, że opinia na temat konsumentów marek jest w znacznym stopniu niezależna od uwzględnionych cech demograficznych konsumentów.

PODSUMOWANIE

Zidentyfikowany siedmioczynnikowy model ma ważne znaczenie w opisie różnic indywidualnych percepcji cech konsumenta pojedynczej marki oraz przewidywania reakcji konsumentów w postaci preferencji marki. I w tym zakresie może być użyteczny zarówno w badaniach psychologicznych, jak i marketingowych zogniskowanych na konkretnej marce. Natomiast tenże model ma ograniczone znaczenia

z punktu widzenia porównywania dużego wyboru marek konkurencyjnych w procesie np. pozycjonowania marek. Większą wartość pod tym względem mają wyniki eksploracyjnej analizy czynnikowej: zestaw przymiotników zawartych na liście przymiotnikowej pozwala na różnicowanie wizerunków konsumentów różnych marek na trzech wymiarach, z których pierwsze dwa mają znaczenie strategiczne. Wyniki te potwierdza analiza możliwości dyskryminacyjnych wizerunków różnych marek reprezentujących tę samą kategorię produktu przez opracowane skale, aczkolwiek gdyby w ramach każdej kategorii uwzględnić większą liczbę marek, nie jest wówczas wykluczone, że zdolność różnicowania wizerunków konsumentów różnych marek uległaby poprawie. Ponadto uwzględnione w badaniach liczebności prób osób opisujących typowych konsumentów dwóch różnych marek w każdej z 18 kategorii produktów pozwalały na zidentyfikowanie z dużym prawdopodobieństwem ($1 - \beta \geq 0,09$) różnic wynoszących co najmniej 0,75 odchylenia standardowego jako statystycznie istotnych ($\alpha < 0,05$), a więc dużych różnic pomiędzy profilami wizerunków marek. Nie jest wykluczone, że opracowane skale mogą z powodzeniem identyfikować małe (0,20-0,50) i średnie (0,51-0,80) różnice pomiędzy wizerunkami konsumentów różnych marek w ramach tej samej kategorii produktów, ale weryfikacja takiej możliwości wymaga zbadania w ramach każdej pary marek odpowiednio co najmniej po 500 i 90 respondentów.

Warto odnotować, że obiektywnie rzecz biorąc, konsumenci kupujący różne marki produktów nie powinni znacząco różnić się w zakresie cech osobowości, a więc w zakresie Kreatywności, Witalności, Zdecydowania, Rozwagi, Towarzystwa i Troskliwości, a jednak konsumenci przypisują im w większości przypadków różny ich stopień nasilenia, co świadczy o dużej roli symbolicznego wizerunku marki i o konsekwencjach wizerunkowych dla ich posiadaczy, potwierdzając tym samym wcześniejsze wyniki badań (Gorbaniuk i in., 2014; Johar, Sirgy, 1991; Wicklund, Gollwitzer, 1981).

Niezależnie od tego wyniki analiz wykazały wartość opisową opracowanych skal do badania wizerunku konsumenta w przypadku badań zróżnicowania opinii konsumentów na temat wizerunku konsumenta pojedynczej marki reprezentującej którąkolwiek kategorię produktu. Dlatego też przedstawiony w załączniku kwestionariusz będący wynikiem badań walidacyjnych na podstawie obszernego zestawu marek reprezentujących obszerną grupę kategorii produktów (generalizacja przedmiotowa) i próby respondentów o pełnej reprezentacji wiekowej (generalizacja podmiotowa) spełnia najważniejsze kryteria stawiane narzędziom psychometrycznym w psychologii.

ZAŁĄCZNIK

Kwestionariusz do pomiaru wizerunku konsumenta

Skojarzenia z konsumentami

Instrukcja: Proszę o opisanie **typowego konsumenta** marki [nazwa marki], używając załączonej niżej listy przymiotników. Proszę określić, używając pięciostopniowej skali, w jakim stopniu poszczególne cechy kojarzą się Panu/i z konsumentem marki [nazwa marki]: 1 – oznacza sytuację, kiedy dana cecha w ogóle nie pasuje do konsumenta danej marki, a 5 – kiedy jest dla niego bardzo charakterystyczna i doskonale jego opisuje. Proszę otoczyć kółkiem właściwą cyfrę.

Konsument [kategoria produktu] marki [nazwa marki]

1 = nie zgadzam się	2 = raczej nie zgadzam się	3 = ani tak, ani nie	4 = raczej zgadzam się	5 = zgadzam się
---------------------	----------------------------	----------------------	------------------------	-----------------

jest:

ambitny/a	1	2	3	4	5	aktywny/a	1	2	3	4	5
troskliwy/a	1	2	3	4	5	mądry/a	1	2	3	4	5
bogaty/a	1	2	3	4	5	radosny/a	1	2	3	4	5
rozmowny/a	1	2	3	4	5	zdecydowany/a	1	2	3	4	5
kreatywny/a	1	2	3	4	5	wrażliwy/a	1	2	3	4	5
wytrwały/a	1	2	3	4	5	energiczny/a	1	2	3	4	5
wyróżniający/a się	1	2	3	4	5	rozważny/a	1	2	3	4	5
myślący/a	1	2	3	4	5	innowacyjny/a	1	2	3	4	5
towarzyski/a	1	2	3	4	5	stanowczy/a	1	2	3	4	5
spontaniczny/a	1	2	3	4	5	ekskluzywny/a	1	2	3	4	5
opiekuńczy/a	1	2	3	4	5						

Klucz

Troskliwość: troskliwy/a, opiekuńczy/a, wrażliwy/a

Kreatywność: ambitny/a, kreatywny/a, innowacyjny/a

Witalność: spontaniczny/a, aktywny/a, energiczny/a

Rozwaga: myślący/a, mądry/a, rozważny/a

Towarzyskość: rozmowny/a, towarzyski/a, radosny/a

Zdecydowanie: wytrwały/a, zdecydowany/a, stanowczy/a

Ekskluzywność: bogaty/a, wyróżniający/a się, ekskluzywny/a

Sposób obliczania wyników w skalach: wynik w skalach należy obliczyć, uśredniając zaznaczone przez respondenta odpowiedzi w ramach pozycji wchodzących w skład skali według klucza.

LITERATURA

- Angleitner, A., Ostendorf, F., John, O.P. (1990). Towards a taxonomy of personality descriptors in German: A psycho-lexical study. *European Journal of Personality*, 22(4), 89-118.
- Biel, A. (1992). How brand image drives brand equity. *Journal of Advertising Research*, 32(6), 6-12.
- Brown, T.A. (2006). *Confirmatory factor analysis for applied research*. New York: Guilford Press.
- Browne, M.W., Cudeck, R. (1992). Alternative ways of assessing model fit. *Sociological Methods & Research*, 21(2), 230.
- Cheung, G.W., Rensvold, R.B. (2002). Evaluating goodness-of-fit indexes for testing measurement invariance. *Structural Equation Modeling*, 9(2), 233-55.
- Gorbaniuk, O., Kolańska, M., Ryżak, D., Sabat, J., Nitkiewicz, H., Kędziorek, D., Kleniewska, J. (2014). Skale do pomiaru zmian w obrazie siebie pod wpływem zakupu marek produktów. *Marketing i Rynek*, 9, 23-32.
- Gorbaniuk, O., Toczyńska, M., Osiak, A., Szostak, A. (2012). Taksonomia leksykalna skojarzeń i struktura postrzegania konsumentów marek. W: M. Górnik-Durose, M. Zawadzka (red.), *W supermarkecie szczęścia. O różnorodności zachowań konsumenckich w kontekście jakości życia* (159-186). Warszawa: Difin.
- Górnik-Durose, M. (2002). *Psychologiczne aspekty posiadania: między instrumentalnością a społeczną użytecznością dóbr materialnych*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Heath, A.P., Scott, D. (1998). The self-concept and image congruence hypothesis. An empirical evaluation in the motor vehicle market. *European Journal of Marketing*, 2(11/12), 1110-1123.
- Helgeson, J.G., Supphellen, M. (2004). A conceptual and measurement comparison of self-congruity and brand personality. *International Journal of Market Research*, 46(2), 205-233.
- Hu, L., Bentler, P.M. (1999). Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: Conventional criteria versus new alternatives. *Structural Equation Modeling*, 6(1), 1-55.
- Johar, J.S., Sirgy, J.M. (1991). Value expressive versus utilitarian advertising appeals: When and why to use which appeal. *Journal of Advertising*, 20(3), 23-34.
- Kallis, M.J., Krentler, K.A., Vanier, D.J. (1986). The value of user image in quelling aberrant consumer behaviour. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 14(1), 29-35.
- Kline, R.B. (2005). *Principles and practice of structural equation modeling*. New York-London: Guilford Press.
- Morschett, D., Schramm-Klein, H., Hälsig, F., Jara, M. (2007). The influence of self-congruity, brand personality and brand performance on store loyalty. *European Advances in Consumer Research*, 8, 417-418.
- Onkvisit, S., Shaw, J. (1987). Self-concept and image congruence: some research and managerial implications. *The Journal of Consumer Marketing*, 4(1), 13-23.
- Wicklund, R.A., Gollwitzer, P.M. (1981). Symbolic self-completion, attempted influence, and self-deprecation. *Basic and Applied Social Psychology*, 2(2), 89-114.
- Wright, N., Claiborne, C., Sirgy, J. (1992). The effects of product symbolism on consumer self-concept. *Advances in Consumer Research*, 19(1), 311-318.

WŁAŚCIWOŚCI PSYCHOMETRYCZNE KWESTIONARIUSZA DO POMIARU WIZERUNKU KONSUMENTA

STRESZCZENIE: Celem badań było opracowanie i walidacja psychometryczna skal do pomiaru wizerunku konsumentów marek, opracowanych na podstawie wcześniejszych badań psycholeksykalnych. Przebadano 180 osób w wieku od 16 do 66 lat (49,6% kobiet), które dokonywały opisu typowego konsumenta danej marki za pomocą listy 36 przymiotników. W sumie zgromadzono 1080 opisów konsumentów marek. Konfirmacyjna analiza czynnikowa wykazała, że optymalnym modelem wyjaśniającym różnice indywidualne w opisie konsumentów marek jest model składający się z siedmiu wzajemnie skorelowanych cech: Ekskluzywność, Kreatywność, Towarzystwość, Rozwaga, Zdecydowanie, Witalność i Troskliwość. Na podstawie wyników analiz opracowano siedem skal do pomiaru tych cech, które cechuje wysoka efektywność i satysfakcjonująca rzetelność pomiaru w aspekcie zgodności wewnętrznej i stabilności pomiaru. Ponadto dokonano weryfikacji trafności ustalonej struktury czynnikowej na poziomie ekologicznym oraz sprawdzono wartość skal pod kątem dyskryminacji wizerunków konsumentów różnych marek.

SŁOWA KLUCZOWE: wizerunek konsumenta, podejście psycholeksykalne, konfirmacyjna analiza czynnikowa, walidacja psychometryczna.

PSYCHOMETRIC PROPERTIES OF A QUESTIONNAIRE MEASURING THE IMAGE OF THE CONSUMER

SUMMARY: The aim of the research was developing scales to measure the image of the consumer based on the previous psycho-lexical studies. 180 people aged 16 to 66 years (49.6% women) described typical consumers of different product brands using a list of 36 adjectives. A total of 1,080 descriptions were gathered. Confirmatory factor analysis of mixed data showed that the optimal model explaining individual differences in the description of the typical consumer is a model consisting of seven mutually correlated traits: Exclusivity, Creativity, Sociability, Prudence, Resoluteness, Vitality and Solicitude. Based on the results of the analysis seven scales for measuring these traits were developed. The factor structure was also verified using multi-level confirmatory factor analysis. The reliability analysis revealed that the scales demonstrated good internal consistency and stability.

KEYWORDS: the image of the consumer, psychometric validity, psycho-lexical approach, multi-level analysis.

РЕГИНА А. БЕРЕЗОВСКАЯ (REGINA A. BEREZOVSKAYA)
Санкт-Петербургский Государственный Университет

УРОВЕНЬ РАЗВИТИЯ СУБЪЕКТНОСТИ ЛИЧНОСТИ КАК РЕСУРС ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО БЛАГОПОЛУЧИЯ В УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

ВВЕДЕНИЕ

Исследование проблематики здоровья в контексте профессиональной деятельности в настоящее время является одним из приоритетных направлений психологии и составляет основу самостоятельной психологической дисциплины, получившей название *психология профессионального здоровья* (*occupational health psychology*), целью которой является изучение социально-психологических и организационных аспектов сложного динамического взаимодействия между работой и здоровьем человека, а также содействие в создании здоровых рабочих мест (Masik-Frey et al., 2009). Профессиональное благополучие может быть рассмотрено как интегральный критерий профессионального здоровья*, которое определяется как «процесс сохранения и развития регуляторных свойств организма, его физического, психического и социального благополучия, обеспечивающих высокую надежность профессиональной деятельности, профессиональное долголетие и максимальную продолжительность жизни» (Разумов, 1996; с. 26). Профессиональное здоровье, в свою очередь, выступает в качестве системного свойства субъекта деятельности и обеспечивает не только его работоспособность и эффективность, но является условием и предпосылкой сбалансированного профессионального развития специалиста во

---

* Понятие «благополучие» принято Всемирной организацией здравоохранения в качестве основного критерия здоровья, которое рассматривается как состояние полного физического, умственного и социального благополучия.

всех условиях протекания профессиональной деятельности (Вербина, 2012). В статье будут рассмотрены некоторые теоретические и прикладные вопросы изучения профессионального благополучия с позиций ресурсного подхода, в рамках которого особое внимание уделяется такому личностному ресурсу как субъектность.

Феномен «профессионального благополучия» является относительно новым для психологической науки: в многочисленных исследованиях, представленных в англоязычной литературе, наблюдается существенное разнообразие в терминах, описывающих данный конструкт (*occupational well-being, employee well-being, work-related well-being, job-related well-being, well-being at work/workplace*). При этом следует отметить, что несмотря на широкий спектр теоретических подходов, содержательно связанных с изучением психологического благополучия личности, эта проблема до сих пор не получила целостного и систематического научного анализа в организационном и профессиональном контекстах (Cartwright, Cooper, 2008). Растущий в интерес к изучению проблемы психологического благополучия, начиная с 80-х годов XX века, обусловлен, прежде всего, активно развивающимися экзистенциально-феноменологическим и гуманистическим подходами к изучению личности и различных аспектов ее позитивного функционирования. Дополнительным толчком для развития данной темы стало появление и развитие позитивной психологии, в том числе позитивной психологии профессионального здоровья, в рамках которой ведутся поиски ответов на вопросы о субъективной природе счастья, благополучия и удовлетворенности современных профессионалов (Bakker, Derks, 2010; Linley et al., 2009).

Последовательный переход от исследования профессиональной деятельности к изучению внутренних условий функционирования личности профессионала в континууме от «негативного» (саморазрушающего) до «позитивного» (саморазвивающего) наблюдается и в научных публикациях по психологии труда и организационной психологии (*work and organizational psychology*). Перенос внимания на изучение позитивных аспектов функционирования, сопровождаются увеличением количества исследований тех психологических конструктов, действие которых приводит к положительным последствиям для здоровья человека в организационном и профессиональном контекстах: состояние потока (*flow*), сопричастность работе (*job involvement*), процессуальная мотивация (*intrinsic motivation*), страстная приверженность работе (*passionate commitment*), экстра-ролевое поведение (*extra-role behavior*), организационная лояльность (*organizational commitment*), счастье в работе (*happiness at work*) и другие. Все перечисленные понятия объединяет то, что в их описании присутствуют позитивные установки и позитивные переживания, свя-

занные с деятельностью. Это отражает, с одной стороны, растущий интерес к данной проблематике, а с другой стороны – многообразие принципов и путей исследования, а также неустойчивость концептуального аппарата, который используется в рассматриваемой области.

Профессиональное благополучие может быть определено как результат направленности специалиста на позитивное функционирование в условиях профессиональной деятельности, достигнутого посредством саморазвития личностных качеств, результатом которого является переживание удовлетворенности ее результатами (Минюрова, Заусенко, 2013). Оценка и прогнозирование профессионального благополучия менеджеров, на наш взгляд, предполагает в том числе выделение и изучение влияющих на нее факторов. В нашей работе в качестве такого фактора выступает субъектность личности, выбор которой обусловлен особенностями управленческой деятельности в современных условиях. Следует отметить, что, по мнению ряда авторов, современная социально-организационная ситуация характеризуется высокой степенью неопределенности и изменчивости, обусловленными, прежде всего, объективными процессами глубокой трансформации сферы профессионального труда (Дикая, Журавлев, 2013). Так, например, изменения в характере управленческой деятельности, связанные с существенным повышением требований к гибкости, инновационности, креативности, аутентичности личности руководителя, находят свое отражение в актуализации потребности в развитии субъектных качеств менеджера для его успешной профессионализации; а субъектность выступает как одна из ключевых (системообразующих) управленческих компетенций (Кудрявцева, 2013). Субъектность также может быть рассмотрена как стержневой или «сквозной» интрасубъектный ресурс профессионализма современного руководителя (Сыромятников, 2006).

Обобщая результаты исследований последних лет, следует отметить перспективность такого направления исследований профессионального благополучия как *ресурсный подход*. В психологии профессионального здоровья широкое распространение получили:

– модель рабочих требований и ресурсов (*Job Demands-Resources model, JD-R*), в соответствии с которой любая организационная среда характеризуется определенным набором требований и ресурсов, результатом действия которых может быть как улучшение профессионального здоровья и благополучия (например, увлеченность работой), так и их ухудшение (например, эмоциональное истощение) (Bakker, Demerouti, 2007);

– теория сохранения ресурсов (*Conservation of Resources Theory, COR*), в которой ресурсы определяются как, в основном, осознаваемые субъектом его физиологические, когнитивные, личностные и социально-психологические

качества, обладающие возможностью к приобретению, накоплению, расходованию, развитию и преумножению (Hobfoll, Shirom, 2001).

Доступность и достаточное количество рабочих ресурсов приводит к снижению рабочих требований и связанных с ними физиологических и психологических издержек и, как следствие, к повышению уровня профессионального благополучия. Дефицит рабочих ресурсов или их отсутствия, наоборот, является причиной профессионального стресса и выгорания. Первоначально, в ранней версии модели *JD-R* рассматривались только характеристики рабочей среды. Однако, поскольку большинство психологических подходов предполагает, что поведение человека является результатом взаимодействия между индивидуально-психологическими (личностными) особенностями и факторами окружающей среды, следовало ожидать, что в последние несколько лет интеграция личностных ресурсов в модель станет одним из перспективных направлений ее развития (Demerouti, Bakker, 2011). *Личностные ресурсы* определяются как связанные с жизнеспособностью (*resiliency*) психологические характеристики, которые относятся к способности эффективно справляться с требованиями окружающей среды. Подобно рабочим ресурсам, личностные ресурсы функциональны в достижении целей работы, стимулируют личностный рост и развитие, повышают устойчивость и общий уровень благополучия (Schaufeli W.B., Taris T.W., 2014). Таким образом, профессиональное благополучие имеет множественную детерминацию; а, следовательно, и меры, направленные на его сохранение и укрепление могут быть направлены на развитие различных ресурсов. На наш взгляд, феномен субъектности в этом контексте заслуживает особого внимания.

Субъектность личности. Анализ концептуальных и методологических подходов к изучению субъектности не входит в задачи нашей работы; однако, научный подход предполагает необходимость определения основных понятий. Обобщив точки зрения разных авторов (Абульханова-Славская К.А., Ананьева Б.Г., Асмолова А.Г., Братуся Б.С., Брушлинского А.В., Леонтьева Д.А., Петровского В.А., Рубинштейна С.Л., Слободчикова В.И. и др.), мы выделили основные моменты, важные в контексте рассматриваемой нами темы: 1) субъектность возникает на определенном уровне развития личности и представляет собой ее новое системное качество, которое определяет специфику жизнедеятельности человека; 2) субъектность имеет сложную структуру, ключевым элементом которой является «активность»; 3) субъектность тесно связана с самодетерминацией и самоорганизацией. В англоязычной литературе наиболее близким по содержанию понятием является «*agency*»: способность индивида выступать «агентом» (субъектом) своих действий, способность действовать целенаправленно, самостоятельно, ответственно и рефлексивно в значимых

жизненных ситуациях, в том числе в контексте профессиональной деятельности (Eteläpelto et al., 2013).

Таким образом, основной проблемой, на которую направленно данное исследование, является необходимость выявления взаимосвязи уровня развития субъектности менеджеров и особенностей их профессионального благополучия, ключевым субъективным критерием которого выступает оценка их социально-профессиональной востребованности. Субъектность определяется нами как способность человека к самоуправлению в социальном контексте (Щукина, 2014); а социально-профессиональная востребованность личности (СПВЛ), которая входит в структуру профессиональной Я-концепции и объединяет идеи гедонистического и эвдемонистического подходов к изучению благополучия личности - как многоуровневая динамическая метасистема субъективных отношений личности к себе как к значимому для других профессионалу (Харитоновна, 2014). Изучение особенностей данной взаимосвязи, на наш взгляд, позволяет прогнозировать степень успешности самореализации человека в профессии, так как самооценка профессиональной востребованности характеризует не только процесс, но и результат вхождения человека в профессиональную реальность; что, в свою очередь, позволяет нам подойти к решению ряда вопросов психологического обеспечения профессионального здоровья и благополучия в управленческой деятельности (Березовская, 2012).

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Обратимся к результатам проведенного нами исследования, целью которого было эмпирическое изучение роли субъектности личности в обеспечении профессионального благополучия менеджеров. В качестве гипотезы нами было выдвинуто предположение, что субъектность личности вносит вклад в изменчивость такого критерия профессионального благополучия как социально-профессиональная востребованность личности. Другими словами, высокий уровень развития субъектности является предиктором высокого общего уровня профессиональной востребованности менеджеров. Также нами была сформулирована частная гипотеза, в соответствии с которой предполагалось, что при сравнении с рядовыми сотрудниками уровень развития субъектности и, как следствие, профессиональной востребованности у руководителей будет значимо выше.

Методы и методики исследования. Для решения поставленных задач мы использовали следующие психодиагностические методики: 1) опросник «Социально-профессиональная востребованность личности» Е.В. Харитоновой

и Б.А. Ясько, утверждения которого построены на принципе стандартизованного самоотчета оценки субъективного отношения к себе как значимому для других профессионалу и не имеют непосредственной связи со спецификой какой-либо профессиональной деятельности (Харитонова, 2014); 2) опросник «Уровень развития субъектности личности» М.А. Щукиной для оценки уровня развития и структуры внеситуативной субъектности личности (Щукина, 2014). Достоверность результатов исследования, а также степень их обоснованности подтверждены статистической обработкой полученных данных: дисперсионным, корреляционным и множественным регрессионным анализом.

Выборка исследования представлена работниками научно-исследовательского института, занимающегося проектными разработками и испытаниями энергетического оборудования; общее количество респондентов составило 87 человека. В соответствии с задачами исследования выборка была разделена на две группы: менеджеры (в том числе руководители проектных групп) – 34 человек (39,1%); специалисты (инженерно-технические работники) – 53 человека (60,9%). Все респонденты – мужчины; средний возраст в выборке составил 40,8 лет (от 23 до 56 лет); средний общий стаж работы – 20,1 год; средний стаж работы в данной организации – 14,0 лет.

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ И ИХ ОБСУЖДЕНИЕ

Описание полученных результатов начнем с общей характеристики социально-профессиональной востребованности менеджеров, которая отражает актуальное отношение личности к себе как значимому для других профессионалу. В целом, следует отметить, что для большинства (56%) опрошенных нами руководителей свойственен гармоничный профиль СПВЛ, сформированный на среднем уровне. Низкий уровень профессиональной востребованности выявлен у 20% менеджеров, принимавших участие в исследовании. Для них свойственно переживание своей профессиональной некомпетентности, неудовлетворенность и негативная оценка результатов профессиональной деятельности, что позволяет говорить о кризисном характере их профессионального становления и о необходимости отнесения этих респондентов к «группе риска», нуждающейся в социально-психологическом сопровождении.

Анализ группового профиля и количества респондентов с высоким, средним и низким уровнем сформированности основных функциональных компонентов СПВЛ показал, что в выборке наблюдается сдвиг распределения в сторону низких показателей по таким конструктам как удовлетворенность степенью реализации профессионального потенциала (35%) и переживание

профессиональной востребованности (29%). Следует также отметить, что по последнему показателю были получены значимые различия при сравнении с группой специалистов ($p < 0,01$). Относительно низкий уровень переживания профессиональной востребованности руководителей, на наш взгляд, может быть объяснен особенностями их карьерного развития в организации, а именно частичной потерей своей квалификации как специалистов в связи с перемещением на управленческую должность. При этом невысокая вероятность дальнейшего карьерного роста менеджеров среднего звена затрудняет формирование их профессиональной идентичности в качестве управленцев и, как следствие, может приводить к негативным изменениям в самооценке своей профессиональной квалификации.

Результаты исследования также показали, что большинство опрошенных менеджеров демонстрируют средний уровень сформированности субъектных моделей поведения, наиболее выраженными атрибутами которых выступают: а) целостность, характеризующая достаточно высокую эффективность интегрированности человека в социальный контекст при соблюдении субъект-субъектных моделей поведения; б) автономность, свидетельствующую о высокой готовности наших респондентов к самоопределению в межличностных отношениях, выделению себя в качестве самостоятельного исполнителя собственных желаний, целей и потребностей.

При сравнении с группой специалистов были получены значимые различия по такому атрибуту субъектности как «самоценность – малоценность», который характеризует степень самодостаточности поведения человека ($p < 0,01$). Более выраженная ориентация на установки социальной среды у руководителей, вероятно, может быть объяснена тем, что поднимаясь по управленческой лестнице, они становятся более зависимыми от мнения как вышестоящего руководства, от которого зависит возможность их дальнейшего карьерного продвижения, так и от мнения подчиненных. Выявленные различия также могут быть связаны с большим стажем работы в организации, что способствует образованию более прочных межличностных отношений с другими сотрудниками, которые, в свою очередь, могут опосредовать принимаемые руководителем решения. Таким образом, в поведении менеджеров чаще наблюдаются объектные стратегии поведения, проявляющиеся в том, что человек действует с оглядкой на то, как его оценят окружающие.

В соответствии с задачами исследования нами был проведен корреляционный анализ с использованием коэффициента Спирмена, результаты которого показали, что между показателями общего профессионального самоотношения и общим уровнем развития субъектности ($r = 0,632$; $p < 0,01$), а также ее атрибутами имеются положительные взаимосвязи ($p < 0,05$). Другими слова-

ми, установлена совместная изменчивость изучаемых переменных: чем выше уровень развития субъектности, тем выше общий уровень СПВЛ менеджеров; и, наоборот, высокий уровень сформированности у руководителей системы отношений к себе как значимому для других профессионалу может привести к более частому обращению к субъектным моделям поведения.

С научной точки зрения, простое установление связи между двумя переменными не означает существования причинно-следственных отношений. Оно просто указывает, что две переменные (в нашем случае – это субъектность личности и СПВЛ) взаимосвязаны между собой в большей степени, чем это можно ожидать при случайном совпадении. Тем не менее, опираясь на основные положения концепции Е.В. Харитоновой, в соответствии с которыми СПВЛ порождается ее способностью к своевременному проявлению активности, мы предположили, что высокая самооценка общего уровня СПВЛ является следствием высоких показателей развития субъектности личности. Для проверки этой гипотезы в работе применялся множественный регрессионный анализ с использованием пошагового метода.

В результате регрессионного анализа получена модель, в соответствии с которой 52% ($R^2 = 0,523$) изменчивости общего уровня СПВЛ руководителей (зависимая переменная) могут быть объяснены такими предикторами как опосредствованность ($\beta = 0,506$) и активность ($\beta = 0,309$). При этом наибольший вклад в изменчивость вносит такой атрибут субъектности как опосредствованность, который характеризует сформированность навыков самоуправления, развитые способности к планированию действий, необходимых для достижения значимых целей, а также к прогнозированию их последствий.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, полученные результаты подтвердили общую гипотезу исследования о том, что субъектность личности вносит вклад в изменчивость такого критерия профессионального благополучия как социально-профессиональная востребованность личности. При этом частная гипотеза о значимо более высоком уровне развития субъектности и руководителей не получила подтверждения. Тенденция к отходу от субъектной позиции и более частого использования объектных моделей поведения, выявленная в группе руководителей, требует дальнейшего изучения и уточнения. Перспективы исследований, на наш взгляд, могут быть связаны, во-первых, с переходом на другой уровень анализа проблемы: от интроанализа механизмов и факторов активизации личностных ресурсов социально-профессиональной востребованности

к мезоанализу различных моделей формирования благоприятных условий по рациональному использованию профессиональных компетенций и актуализации потенциальных возможностей сотрудников в организации (Харитоновна, 2014). А, во-вторых, с изучением динамики актуализации субъектности личности как ресурса ее профессиональной востребованности в разные периоды профессиогенеза (Толочек, Журавлева, 2015).

Обобщая результаты функционального анализа социально-профессиональной востребованности руководителей, следует отметить, что в качестве актуализированного механизма ее становления выступает механизм мобилизации профессиональных знаний, умений и опыта (профессиональная компетентность); при этом основными барьерами являются выученная беспомощность, связанная с недостаточно сформированными механизмами своевременной оценки и управления ресурсами, и переживание невозможности профессиональной самореализации. Выявленные закономерности дают возможность прогнозировать успешность реализации человека в профессии и могут быть применены в профессиональном консультировании.

При этом ценную информацию для решения задач консультирования дает знание индивидуального профиля СПВЛ, которое может быть положено в разработки индивидуальной траектории достижения профессиональной востребованности (Харитоновна, 2014). Особое внимание необходимо уделять «группе риска», в которую входят руководители с акцентуированным профилем профессиональной востребованности или с его низким общим уровнем (по данным, полученным на нашей выборке, к группе риска могут быть отнесены около 35% опрошенных). Выбор превентивно-коррекционных воздействий также должен учитывать особенности профиля субъектности личности, рассматриваемой как психологическая особенность, в качестве основной функции которой выступает не только самоуправление, но и управление как таковое (Щукина, 2014).

В заключении отметим, что проблема психологического обеспечения профессионального благополучия сотрудников сложна и недостаточно исследована. Необходимость и эффективность профилактических мер для поддержания здоровья является общепризнанной. Однако, к сожалению, до сих пор в России крайне мало исследований, в которых бы рассматривались вопросы разработки, реализации и оценки эффективности программ вмешательства в контексте позитивно-ориентированных организационно-психологических подходов (*positive organizational behavior; positive organizational scholarship*), целью которых является улучшение психологического благополучия на рабочем месте. Но на примере зарубежных исследований мы видим тенденцию, которая заключается в том, что в последние несколько лет особое внимание

уделяется разработке и реализации организационных программ вмешательства, ориентированных на сохранение и укрепление профессионального здоровья и благополучия (*workplace health promotion interventions, salutogenic organizational health interventions*), которые приходят на смену широко распространенным до этого программам стресс-менеджмента (Bauer, Jenny, 2013).

ЛИТЕРАТУРА

- Bakker A.B., Demerouti E. The job demands-resources model: State of the art // *Journal of Managerial Psychology*. 2007. Vol. 22. Iss. 3. pp. 309-328.
- Bakker A.B., Derks D. Positive Occupational Health Psychology. In: S. Leka, J. Houdmont (Eds.), *Occupational health psychology: A key text*. Oxford: Wiley-Blackwell, 2010. pp. 194-224.
- Bauer G.F., Jenny G.J. (Eds.) *Salutogenic organizations and change: The concepts behind organizational health intervention research*. Springer Publication, New York, London, 2013.
- Cartwright S., Cooper C.L. (Eds.) *The Oxford Handbook of Organizational Well Being*. Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Demerouti, E., Bakker, A.B. The Job Demands-Resources model: Challenges for future research // *South African Journal of Industrial Psychology*. 2011. V. 37, pp. 1-9.
- Eteläpelto A., Vähäsantanen K., Hökkä P., Paloniemi S. What is agency? Conceptualizing professional agency at work // *Educational Research Review*, 2013. V. 10. pp. 45-65.
- Fullagar C., Kelloway E.K. New Directions in Positive Psychology: Implications for a Healthy Workplace. In: Houdmont J., Leka S. and Sinclair R.R. (Eds.) *Contemporary Occupational Health Psychology: Global Perspectives on Research and Practice*. Chichester, UK: John Wiley & Sons, Ltd, 2012. Vol. 2. pp. 146-161.
- Hobfoll S.E., Shirom A. (2001). Conservation of resources theory: Applications to stress and management in the workplace. In: Golembiewski R.T. (Ed.) *Handbook of organization behaviour*. 2nd rev. ed. New York, NY: Dekker, 2001. pp. 57-80.
- Linley P.A., Harrington S., Garcea N. (Eds.) *Oxford Handbook of Positive Psychology and Work*. Oxford: Oxford University Press, 2009.
- Macik-Frey M., Quick J., Nelson D. Occupational health psychology: from preventive medicine to psychologically healthy workplaces. In: Antoniou A.-S.G., Cooper C.L., Chrousos G.P., Spielberger C.D. and Eysenck M.V. (eds.) *Handbook of Managerial Behavior and Occupational Health*. Cheltenham: Edward Elgar, 2009. pp. 3-20.
- Schaufeli, W.B., Taris, T.W. A Critical Review of the Job Demands-Resources Model: Implications for Improving Work and Health. In: Bauer G., Hämmig O. (Eds), *Bridging occupational, organizational and public health*. Dordrecht: Springer, 2014. pp. 43-68.
- Березовская Р.А. Психология профессионального здоровья за рубежом: современное состояние и перспективы развития // *Психологические исследования*. 2012. Т. 5. № 26. С. 12 URL: <http://psystudy.ru/index.php/num/2012v5n26/761-berezovskaya26.html>.
- Вербина Г.Г. Психолого-акмеологическая концепция развития профессионального здоровья специалиста: монография. Чебоксары: Изд-во Чувашского ун-та, 2012.
- Дикая Л.Г., Журавлев А.Л. (Ред.) *Личность профессионала в современном мире*. М.: Институт психологии РАН, 2013.
- Кудрявцева Е.И. *Управленческие компетенции как субъектные технологии обеспечения*

- управленческой компетентности // В мире научных открытий. 2013, № 11.4(47). С. 226-244.
- Минюрова С.А., Заусенко И.В. Личностные детерминанты психологического благополучия педагога // Педагогическое образование в России. 2013. № 1. С. 94-101.
- Разумов А.Н., Пономаренко В.А., Пискунов В.А. Здоровье здорового человека (Основы восстановительной медицины) / под ред. В. С. Шинкаренко. – М., 1996.
- Сыромятников И.В. Психология профессиональной субъектности управленческих кадров. Монография. М., 2006.
- Толочек В.А., Журавлева Н.И. Динамика актуализации психологических ресурсов субъектом на протяжении профессиональной карьеры // Психологический журнал. 2015. Т. 36, № 1. С. 91-107.
- Харитонов Е.В. Психология социально-профессиональная востребованность личности: монография. М.: Институт психологии РАН, 2014.
- Щукина М.А. Субъектный подход к саморазвитию личности: возможности теоретического понимания и эмпирического изучения // Психология. Журнал Высшей школы экономики. 2014. Т. 11. № 2. С. 7-22.

**УРОВЕНЬ РАЗВИТИЯ СУБЪЕКТНОСТИ ЛИЧНОСТИ КАК РЕСУРС
ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО БЛАГОПОЛУЧИЯ
В УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ**

АННОТАЦИЯ: Целью исследования является выявление взаимосвязи уровня развития субъектности российских менеджеров и оценки их социально-профессиональной востребованности, которая выступает в качестве субъективного критерия их профессионального благополучия и определяется как метасистема отношений личности к себе как к значимому для других профессионалу. Полученная регрессионная модель ($R^2 = 0,523$) показала, что предикторами высокого уровня профессиональной востребованности руководителей являются такие атрибуты субъектности как сформированные навыки самоуправления и высокий уровень активности личности. Также было установлено, что по сравнению с рядовыми сотрудниками менеджеры демонстрируют тенденцию к более частому использованию объектных моделей поведения. Рассматривается роль субъектности как психологического ресурса сохранения и поддержания профессионального благополучия; представлены направления дальнейших исследований.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: психология профессионального здоровья, субъектность, профессиональное благополучие, социально-профессиональная востребованность личности, ресурсный подход, управленческая деятельность.

**POZIOM ROZWOJU PODMIOTOWOŚCI
JAKO JEDEN Z ZASOBÓW DOBROSTANU ZAWODOWEGO
W DZIAŁALNOŚCI KIEROWNICZEJ**

STRESZCZENIE: Celem badania było ustalenie związku pomiędzy poziomem rozwoju podmiotowości menedżerów rosyjskich a oceną przeżywania subiektywnego znaczenia wykonywanego zawodu, które występuje jako subiektywne kryterium dobrostanu zawodowego i które określone zostało jako układ nadrzędny w strukturze postaw osobowości wobec siebie w znaczeniu ważnego dla innych fachowca. Otrzymaany model regresji ($R^2 = 0,523$) pokazuje, że predyktorami wysokiego

poziomu przeżywania subiektywnego znaczenia wykonywanego zawodu wśród kierowników są następujące atrybuty podmiotowości: ukształtowane nawyki kierowania sobą oraz wysoki poziom aktywności osobowości. Udowodniono, że menedżerowie w odróżnieniu od innych szeregowych pracowników częściej wykazują tendencję do przedmiotowych modeli zachowań. Analizowana jest rola podmiotowości jako jednego z zasobów psychicznych w podtrzymywaniu i wspieraniu dobrostanu zawodowego; przedstawiono kierunki dalszych badań w tym zakresie.

SŁOWA KLUCZOWE: psychologia zdrowia zawodowego, podmiotowość, dobrostan zawodowy, przeżywania subiektywnego znaczenia wykonywanego zawodu, podejście zasobowe, działalność menedżerska.

AGENCY AS A RESOURCE OF JOB-RELATED WELL-BEING IN MANAGERIAL WORK

SUMMARY: The study addresses the improving of job-related well-being among Russian managers and analyzes the role of agency ("subjectivity") in this process. As a criterion of occupational well-being is considered a self-assessment of the level of professional demand which is defined as meta-system of person's subjective attitudes to him/herself as significant professional for others. We received the stepwise linear regression model according which advanced self-management skills and high level of activity have statistically reliable influence on general index of managers' professional demand ($R^2 = 0,523$). It was also found that managers tended to move to the more frequent use of the object-oriented behaviors than employees. The significance of focus on agency as one of the personal resources for occupational well-being promotion and the areas of future research are discussed.

KEYWORDS: occupational health psychology, agency (subjectivity), job-related well-being, professional demand, resource approach, managerial work.

KONRAD OPALIŃSKI
Uniwersytet Zielonogórski

JAKOŚCIOWA PERSPEKTYWA NA BADANIA ILOŚCIOWE

Problematyczność konstrukcji narzędzi kwestionariuszowych na przykładzie kwestionariusza KADS

Metody kwestionariuszowe są powszechnie stosowanymi metodami w praktyce psychologicznej oraz psychiatrycznej. Szczególną przychylność zyskały sobie skrócone wersje kwestionariuszy, głównie ze względu na krótszy czas, jaki jest potrzebny do ich wypełnienia, jak również łatwość podliczenia wyników oraz dokonania wstępnej interpretacji. W praktyce klinicznej narzędzia diagnostyczne łączące dobre parametry psychometryczne oraz konstrukcję umożliwiającą szybką interpretację są niezwykle cenne. Jednakże niektóre narzędzia diagnostyczne, nawet pomimo charakteryzowania się wysokimi właściwościami psychometrycznymi, pod względem konstrukcji oraz kompozycji pozycji testowych mnożą trudności interpretacyjne, zamiast je rozwiązywać.

Krytyka wysuwana pod adresem metod kwestionariuszowych w znakomitej większości dotyczy problematyki obiektywizacji rzeczywistości badań, w tym w szczególności zjawisk psychicznych (Smith, Harre i van Langenhove, 1995), a także akontekstualności konstrukcji narzędzi diagnostycznych (por. Galasiński, 2008a). Dążenie badaczy do obiektywizacji rzeczywistości, w tym także neutralności dokonywanych sądów, znajduje swoje źródło w ogólnej pozytywistycznej metodologii prowadzenia badań, która ma na celu możliwie najpełniejsze odzwierciedlenie rzeczywistości, w której żyjemy, a także zgłębienie „prawdziwych” mechanizmów występujących w przyrodzie. Akontekstualność jest pojęciem dużo bardziej złożonym, polegającym na pomijaniu innych możliwych do wystąpienia kontekstów, poza kontekstem związanym z badaniem. Kontekst ten traktowany jest jako nadrzędny, a w wielu

przypadkach jako jedyny możliwy do zaistnienia. Należy przy tym zaznaczyć, że ilościowy paradygmat badań naukowych jest dominującym modelem uprawiania nauki, także w psychologii (Breen, Darlston-Jones, 2010).

Niniejsza praca stanowi analizę wybranego przeze mnie kwestionariuszowego narzędzia diagnostycznego, celem zobrazowania problematyczności interpretacji pozycji testowych mogących mieć wpływ na ogólną ocenę diagnostyczną oraz kliniczną osoby badanej.

MATERIAŁ I METODA

Jako przedmiot analizy posłużyła sześciopunktowa, skrócona wersja Skali Depresji Kutchera dla Młodzieży (Kutcher Adolescent Depression Scale – KADS) (Kutcher, 2003), w tłumaczeniu, jakie znalazło się w pracy Ewy Mojs oraz współpracowników (Mojs, Bartkowska, Kaczmarek, Ziarko, Bujacz i Warchoł-Biedermann, 2015).

Skala została zaprojektowana przez Stana Kutchera jako narzędzie przesiewowe mające na celu ocenę ryzyka wystąpienia depresji wśród młodych osób (Kutcher, 2003). Narzędzie to jest również stosowane jako metoda wspomagająca ocenę skuteczności leczenia (Brooks i Kutcher, 2003). Zwolennicy tej metody podkreślają wysoką czułość diagnostyczną narzędzia. Zdolność rozpoznania objawów depresyjnych szacowana jest na poziomie 90%, co czyni tę metodę jedną z najpopularniejszych w praktyce klinicznej (Domagała, Orzeł, Wielgolaski i Pitura, 2015).

Skala Depresji Kutchera dla Młodzieży występuje również w dwóch wersjach: jedenasto- i szesnastopunktowej, jednakże to właśnie najkrótsza wersja jest polecana jako narzędzie przydatne w praktyce klinicznej (Brooks, 2004).

Jako metodę analizy kwestionariusza wybrałem analizę językową realizowaną w duchu psychologii dyskursywnej (*discursive psychology* – DP) (Edwards i Potter, 1992), metody z powodzeniem stosowanej w naukach społecznych, szczególnie do analizy reprezentacji poznawczych, jak również badania praktyk dyskursywnych (Czyżewski, 2013).

Analizę przeprowadziłem w dwóch obszarach: 1) ogólnej konstrukcji pozycji testowych kwestionariusza oraz 2) treści zawartych w pozycjach testowych.

ANALIZA KOMPOZYCJI KWESTIONARIUSZA

Analizę pozycji testowych rozpocznę od przedstawienia kompozycji pojedynczej pozycji testowej. Do tego celu posłużę się jednym z itemów:

Przykład 1. Jakie miałeś/miałaś najczęściej odczucia w zeszłym tygodniu?

5. Uczucie zmartwienia, zdenerwowania, paniki, napięcia, poirytowania, niepokoju:
- a) prawie nigdy,
  - b) dość często,
  - c) przeważnie,
  - d) zawsze.

Zaczynając od pytania, które jest identyczne w przypadku pozycji testowych znajdujących się w głównej części kwestionariusza, zastosowany w pytaniu przysłówek stopnia najwyższego *najczęściej* nakłada ilościową ramę interpretacyjną opisywanego zjawiska, czyli *odczucia*, które ze swej natury jest zjawiskiem subiektywnym oraz niepoliczalnym.

Analizując dalej pozycję testową, widoczny jest brak spójności pomiędzy sformułowanym pytaniem, wymienionymi odczuciami oraz proponowanymi odpowiedziami. Otóż rozpoczęcie pytania od określenia *jakie* stwarza sytuację, w której badany powinien mieć możliwość wymienienia przeżywanych przez siebie odczuć. Jednakże w przypadku wszystkich pozycji kwestionariusza KADS, każdy item zawiera już gotowe propozycje odczuć, do których pacjent może się jedynie ustosunkować. Budowa kwestionariusza ma charakter zamknięty, co oznacza, że ilość proponowanych odczuć oraz stanów w pozycji testowej jest stała oraz niezmienna.

Kwestionariusze zawierające proponowane odpowiedzi są często stosowane w badaniach i nie budzą większych zastrzeżeń. Jednakże dotyczy to najczęściej sytuacji, w której poszczególne itemy odnoszą się do opisu pojedynczego zachowania lub przejawianego stanu. Pozycje w kwestionariuszu KADS zawierają liczne wyliczenia wchodzące w zakres jednego pytania. Tym samym trudno jednoznacznie stwierdzić, do którego, bądź których, z listy odczuć odnosi się osoba wypełniająca kwestionariusz. Tym bardziej że prezentowane odczucia nie muszą być tożsame, przykładowo *uczucie zmartwienia* oraz *panika*.

Przyczyną kolejnych dylematów jest proponowany zestaw odpowiedzi, który jest identyczny dla każdej pozycji testowej kwestionariusza KADS. Osoba udzielająca odpowiedzi ma do wyboru cztery odpowiedzi: *prawie nigdy*, *dość często*, *przeważnie* lub *zawsze*. Zastosowane określenia nie tylko nie tworzą kontinuum, ale także mogą przysparzać trudności przy próbie ustosunkowania się do propozycji w związku z ich niejasnymi granicami.

Zaczynając od pozycji brzegowych *prawie nigdy* i *zawsze*, określenia te nie stanowią dla siebie przeciwieństwa, gdyż przeciwieństwem *zawsze* jest *nigdy*, a nie *prawie nigdy*. W tej sytuacji zaznaczenie odpowiedzi o najniższej częstotliwości pojawiania się objawów, czyli *prawie nigdy*, mimowolnie zakłada występowanie objawów lub niepokojących zachowań.

Kolejnymi niejasnymi określeniami są pozycje środkowe, czyli: *dość często* oraz *przeważnie*. Podobnie jak przy stwierdzeniu *prawie nigdy*, tak również w tych przypadkach trudno jest rozsądzić, co oznacza, że jakiś stan występuje *dość często* lub *przeważnie*, podobnie jak zestawienie tych dwóch opcji nie pozwala na jasne postawienie granicy, gdzie kończy się *dość często*, a zaczyna się *przeważnie*. Obie odpowiedzi są nieprecyzyjne oraz mogą nastęrczać trudności podczas wypełniania kwestionariusza.

Jednakże nie tylko treść zawarta w kwestionariuszu ma znaczenie dla jego konstrukcji oraz odbioru przez osoby poddawane badaniu. Problematyczność może wynikać także z pozbawienia pozycji tekstowych kontekstu, do którego osoba wypełniająca kwestionariusz mogłaby się odnieść. W celu zobrazowania problemu przytoczę kolejną pozycję testową kwestionariusza KADS:

Przykład 2. Jakie miałeś/miałaś najczęściej odczucia w zeszłym tygodniu?

3. Wyczerpanie fizyczne, zmęczenie, brak energii, brak motywacji, poczucie, że nie radzisz sobie ze sprawami, które dotąd nie sprawiały Tobie kłopotów, chęć odpoczynku lub pozostania w domu:

- a) prawie nigdy,
- b) dość często,
- c) przeważnie,
- d) zawsze.

Odczucia, wymienione w powyższej pozycji testowej, mogą towarzyszyć wielu stanom, począwszy od depresji, kończąc na przeziębieniu, które również może objawiać się: wyczerpaniem fizycznym, zmęczeniem, brakiem energii, chęcią odpoczynku lub chęcią pozostania w łóżku.

Kontekst związany z konstruowaniem pozycji testowych w celu stworzenia narzędzia badającego ryzyko występowania zaburzeń depresyjnych prawdopodobnie różni się od tego, co może się pojawić w umyśle osoby próbującej ustosunkować się do pozycji kwestionariusza. Prezentowane odczucia będą charakteryzowały się innym obrazem oraz dynamiką w przypadku zaburzeń, a innymi w przypadku stanów, które nie mają charakteru klinicznego.

Istotny jest również kontekst dotyczący znaczeń prezentowanych odczuć oraz stanów. Różne osoby mogą w odmienny sposób postrzegać oraz interpretować określenia takie jak *zmęczenie* lub *brak motywacji*. Zmęczenie może być postrzegane jako stan wyczerpania fizycznego i/lub psychicznego, a w słowniku niektórych osób może w ogóle nie istnieć.

Podobnie kwestia może się dotyczyć braku motywacji, które jest określeniem specjalistycznym, szczególnie chętnie stosowanym przez psychologów.

Przykładem najlepiej ilustrującym problematyczność interpretacji znaczeń odczuć oraz stanów prezentowanych w kwestionariuszu jest pierwsza pozycja kwestionariusza:

Przykład 3. Jakie miałeś/miałaś najczęściej odczucia w zeszłym tygodniu?

1. Smutek, ponury nastrój, przygnębienie, depresję, ogólne zniechęcenie:
  - a) prawie nigdy,
  - b) dość często,
  - c) przeważnie,
  - d) zawsze.

W powyższym zestawieniu największe trudności interpretacyjne może nastroczać *depresja*, która może pełnić zarówno funkcję pozycji nozologicznej, jak również być synonimem gorszego samopoczucia. Jest to określenie, którego użycie nie ogranicza się wyłącznie do dyskursu psychopatologicznego, ale z powodzeniem znajduje zastosowanie w odniesieniu do opisu codziennych sytuacji lub zmagania. Brak kontekstu towarzyszącego użyciu jakiegoś pojęcia może wpływać na jego interpretację, a to w konsekwencji może prowadzić do błędnych wniosków. Podobnie jest w przypadku pozostałych określeń, każde z nich może być interpretowane w odmienny sposób, w zależności od kontekstu.

Na zakończenie przedstawię jeszcze jedną pozycję testową. Dotyczy ona szeroko pojmowanej kwestii samobójstwa oraz samookaleczeń. Jest to jedyna pozycja testowa, która różni się konstrukcją. Pytanie zostało zawarte w pozycji testowej i wygląda ono następująco:

Przykład 4.

6. Czy myślałeś, planowałeś lub robiłeś coś związanego z samobójstwem lub samookaleczeniem:

- a) prawie nigdy,
- b) dość często,
- c) przeważnie,
- d) zawsze.

Pomijam tutaj kwestię, którą poruszałem powyżej, mianowicie trudności z odniesieniem się do pojedynczego wyboru (samobójstwo czy samookaleczenie), które zostały zaprezentowane w jednej pozycji tego samego itemu, co jest charakterystyczne dla konstrukcji tego narzędzia badawczego. Pozycja testowa wymienia zarówno procesy mentalne (myślenie), jak również działania (robienie czegoś), a także procesy pośrednie takie jak *planowanie*, które może się wiązać zarówno z myśleniem o samobójstwie, jak również działaniem na rzecz jego urzeczywistnienia. Postawione pytanie może się

odnosić do różnych zachowań, przykładowo począwszy od myślenia o osobie, która odebrała sobie życie (proces mentalny), jak również pisanie artykułu na temat zjawiska samobójstwa (czynność). Natomiast samo użycie w pozycji testowej sformułowania: (czy) *robiłeś coś* otwiera przestrzeń do nieskończonej liczby interpretacji.

PODSUMOWANIE

Ilościowa metodologia prowadzenia badań opiera się przede wszystkim na próbie obiektywnego przedstawienia rzeczywistości, jak również zbadania zjawiska niezależnie od towarzyszących im kontekstów, które często postrzegane są jako zaciemniające obraz, a nie stanowiące jego uzupełnienie. Sześciopunktowa Skala Depresji Kutchera dla Młodzieży jest tego dobrym przykładem. Odczucia wymieniane w pozycjach testowych są odzwierciedleniem kryteriów diagnostycznych zaburzeń depresyjnych, które konstruowane są w sposób pomijający konteksty inne niż kontekst kliniczny.

Badacze konstruujący kwestionariusze często pomijają kwestie związane z samą treścią pozycji testowych. W prezentowanej skali KADS brakuje spójności pomiędzy pytaniem, treścią itemu a propozycjami odpowiedzi. Brak jest również możliwości rozeznania, które z odczuć osoba badana miała na myśli, wypełniając kwestionariusz.

Ważne jest to, że można stworzyć narzędzie mające dobre parametry psychometryczne, ale pozbawione jakiegokolwiek przydatności w poznaniu stanu psychicznego osoby badanej. Parametrami uważanymi za istotne przy konstruowaniu narzędzi diagnostycznych są trafność oraz rzetelność. Pierwszy parametr dotyczy badanego zagadnienia i ma na celu stwierdzenie, czy kwestionariusz mierzy to, do czego został stworzony, drugi jest oceną stopnia tego, jak dobrze kwestionariusz w tej roli się sprawdza (Ferguson i Takane, 2004; Siek 1993). Problematyczność oceny trafności oraz rzetelności, w głównej mierze, polega na tym, że większość narzędzi badawczych, służących do oceny klinicznej, konstruowanych jest na podstawie tych samych kryteriów diagnostycznych (spełniając wymóg trafności), a następnie korelowane są pomiędzy podobnymi narzędziami (spełniając tym samym warunek rzetelności testu). Przykładami mogą być kwestionariusze mające na celu rozpoznanie zaburzeń depresyjnych takie jak choćby: Skala Depresji Becka (*Beck Depression Inventory* – BDI) (Beck, Ward, Mendelson, Mock i Erbaugh, 1961) czy Szpitalna Skala Lęku i Depresji (*Hospital Anxiety and Depression Scale* – HADS) (Mihalca i Pilecka, 2015), które

konstruowane są w ramach tego samego sposobu postrzegania zaburzenia związanego z przyjętymi kryteriami diagnostycznymi. Zwolennicy tych metod diagnostycznych z reguły zwracają uwagę na wysoką korelację pomiędzy różnymi kwestionariuszami badającymi konkretne zaburzenie. W przypadku kwestionariusza KADS ma on wysoką korelację z kwestionariuszem BDI, co zgodnie z przyjętymi standardami badań ilościowych jest dowodem na użyteczność owego narzędzia diagnostycznego (Martin, 2005).

O ile badacze tworzący kwestionariusze stosunkowo dobrze radzą sobie z parametryzacją testów, o tyle kwestia samej kompozycji oraz formułowania pytań, w wielu przypadkach, stanowi w dalszym ciągu pole do pracy. Istnieją, nieliczne, badania poświęcone temu, w jaki sposób osoby wypełniające kwestionariusze odbierają pytania w nich zawarte. Jedno z takich badań przeprowadził Dariusz Galasiński (2008 b), który prosił badanych o wypełnienia Skali Depresji Becka, myśląc przy tym na głos. Badania te ukazały, jak różny może być sposób interpretowania poszczególnych pozycji testowych przez poszczególne osoby wypełniające ten sam test, a także, jakimi strategiami kierują się, kiedy nie wiedzą, którą z odpowiedzi zaznaczyć.

Badania ilustrują trudności nie tylko związane z samym procesem decyzyjnym osób badanych, ale przede wszystkim pokazują, w jaki sposób konstrukcja kwestionariusza wpływa na jego odbiór. Ponadto należy wziąć również pod uwagę, że kontekst badania często wyklucza możliwość, aby osoba wypełniająca kwestionariusz odmówiła wykonania zadania z powodu absurdalnych pytań lub braku odzwierciedlenia własnych przeżyć w pozycjach testowych kwestionariusza. Kontekst sytuacyjny badania najczęściej nie zakłada możliwości odmowy. Szczególnym przykładem jest kontekst hospitalizacji psychiatrycznej, gdzie takie zachowanie może zostać odczytane nawet jako przejaw braku współpracy ze strony osoby badanej (Galasiński i Opaliński, 2012).

Trudność w odbiorze pozycji testowych może również wynikać ze stosowania określeń, które mogą zostać odebrane jako specjalistyczne, niezrozumiałe lub takie, które dla osoby udzielającej odpowiedzi oznaczają coś zgoła innego niż dla osoby konstruującej test. Częściowym rozwiązaniem tego problemu może być rozmowa z osobą badaną po zakończeniu badania, prowadzona w sposób umożliwiający otwartą wymianę zdań, również na temat kwestionariusza. Może przyczynić się to nie tylko do uniknięcia ryzyka związanego z błędną interpretacją uzyskanych wyników, ale także dopracowania konstrukcji kwestionariusza, co jest rozwiązaniem korzystnym zarówno dla osób badanych, jak również klinicystów posługujących się kwestionariuszem, a także dla osób tworzących narzędzia diagnostyczne.

ZAŁĄCZNIK**Skala Depresji Kutchera dla Młodzieży (KADS)**

Jakie miałeś/miałaś najczęściej odczucia w zeszłym tygodniu?

1. Smutek, ponury nastrój, przygnębienie, depresję, ogólne zniechęcenie:
  - a) prawie nigdy,
  - b) dość często,
  - c) przeważnie,
  - d) zawsze.
2. Brak wiary w siebie, złe samopoczucie, poczucie bezużyteczności i beznadziejności; wrażenie, że rozczarowujesz innych lub nie jesteś dobrym człowiekiem:
  - a) prawie nigdy,
  - b) dość często,
  - c) przeważnie,
  - d) zawsze.
3. Wyczerpanie fizyczne, zmęczenie, brak energii, brak motywacji, poczucie, że nie radzisz sobie ze sprawami, które dotąd nie sprawiały Tobie kłopotów, chęć odpoczynku lub pozostania w domu:
  - a) prawie nigdy,
  - b) dość często,
  - c) przeważnie,
  - d) zawsze.
4. Poczucie, że życie jest ciężkie, brak dobrego samopoczucia w sytuacjach, w których wcześniej czuleś/czulaś się dobrze, brak przyjemności w sytuacjach, w których dotąd odczuwałeś/odczuwałaś szczęście:
  - a) prawie nigdy,
  - b) dość często,
  - c) przeważnie,
  - d) zawsze.
5. Uczucie zmartwienia, zdenerwowania, paniki, napięcia, poirytowania, niepokoju:
  - a) prawie nigdy,
  - b) dość często,
  - c) przeważnie,
  - d) zawsze.
6. Czy myślałeś, planowałeś lub robiłeś coś związanego z samobójstwem lub samookaleczeniem:
  - a) prawie nigdy,
  - b) dość często,
  - c) przeważnie,
  - d) zawsze.

LITERATURA

- Beck, A., Ward, C., Mendelson, M., Mock, J., Erbaugh, J. (1961). An inventory for measuring depression. *Archives of General Psychiatry*, 4, 561-571.
- Breen, L.J., Darlston-Jones, D. (2010). Moving beyond the enduring dominance of positivism in psychological research: Implications for psychology in Australia. *Australian Psychologist*, 45, 67-76.
- Brooks, S. (2004). The Kutcher Adolescent Depression Scale (11-item). *Journal of Child and Adolescent Psychopharmacology News*, 9.
- Brooks, S., Kutcher, S. (2003). Diagnosis and measurement of adolescent depression: a review of commonly utilized instruments. *Journal of Child and Adolescent Psychopharmacology*, 13, 4-7.
- Czyżewski, M. (2013). Teorie dyskursu i dyskursy teorii. *Kultura i Społeczeństwo*, 2, 3-25.
- Domagała, L., Orzeł, Z., Wielgolaski, M., Pitura, D. (2015). Dobre praktyki w zakresie organizacji opieki psychiatrycznej, cz. 3. W: I. Mazur, P. Karnieja, J. Jończyk (red.), *Zdrowie psychiczne. Organizacja – zarządzanie – standardy* (4-14). Wrocław: Wydawnictwo CEdu.
- Edwards, D., Potter, J. (1992). *Discursive psychology*. London: Sage.
- Ferguson, G., Takane, Y. (2004). *Analiza statystyczna w psychologii i pedagogice*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Galasiński, D. (2008a). Constructions of the self in interaction with the Beck Depression Inventory, *Health*, 12, 515-533.
- Galasiński, D. (2008b). Dyskurs a nieznośna lekkość psychopatologii. W: A. Duszak, N. Fairclough (red.), *Krytyczna Analiza Dyskursu. Interdyscyplinarne podejście do komunikacji społecznej* (149-184). Kraków: Universitas.
- Galasiński, D., Opaliński, K. (2012). Psychiatrists' accounts of insight. *Qualitative Health Research*, 22, 1460-1467.
- Kutcher, S. (2003). The Kutcher Adolescent Depression Scale: assessment of its evaluative properties over the course of an 8-week pediatric pharmacotherapy trial. *Child Adolescent Psychopharmacology*, 13, 337-349.
- Martin, C. (2005). What does the Hospital Anxiety and Depression Scale (HADS) really measure in liaison psychiatry setting? *Current Psychiatry Reviews*, 1, 69-73.
- Mihalca, A.M., Pilecka, W. (2015). Struktura czynnikowa oraz walidacyjna polskiej wersji Szpitalnej Skali Łęku i Depresji (HADS) dla młodzieży. *Psychiatria Polska*, 49, 1071-1088.
- Mojs, E., Bartkowska, W., Kaczmarek, Ł., Ziarko, M., Bujacz, A., Warchoł-Biedermann, K. (2015). Własności psychometryczne polskiej wersji skróconej Skali Depresji Kutchera dla Młodzieży (Kutcher Adolescent Depression Scale) – pomiar depresji w grupie studentów. *Psychiatria Polska*, 49, 135-144.
- Siek, S. (1993). *Wybrane metody badania osobowości*. Warszawa: ATK.
- Smith, J.A., Harre, R., van Langenhove, L. (1995). *Rethinking methods in psychology*. London: Sage.

**JAKOŚCIOWA PERSPEKTYWA NA BADANIA ILOŚCIOWE.
PROBLEMATYCZNOŚĆ KONSTRUKCJI NARZĘDZI KWESTIONARIUSZOWYCH
NA PRZYKŁADZIE KWESTIONARIUSZA KADS**

STRESZCZENIE: Dominującym paradygmatem badań w psychologii jest ilościowa metodologia prowadzenia badań, gdzie szczególną rolę ogrywają kwestionariuszowe metody badawcze. Pomimo powszechnego ich stosowania w psychologii, krytycy tych metod zwracają uwagę na problematyczność obiektywizacji badanych zjawisk, szczególnie zjawisk psychicznych, jak również pomijanie kontekstów różnych od przedmiotu badawczych dociekań. W niniejszej pracy przedstawię analizę wybranego narzędzia diagnostycznego, jakim jest Skala Depresji Kutchera dla Młodzieży (KADS), w celu zobrazowania problematyczności interpretacji pozycji testowych mogących mieć wpływ na ocenę kliniczną osób badanych. Analiza kwestionariusza została przeprowadzona w duchu metodologii psychologii dyskursywnej i zastosowana do dwóch obszarów: 1) ogólnej konstrukcji pozycji testowych kwestionariusza oraz 2) treści zawartych w pozycjach testowych. Uzyskane wyniki obrazują problematyczność relacji pomiędzy konstrukcją pozycji testowych a założeniami interpretacyjnymi leżącymi u podstaw kwestionariuszowych metod badawczych, w tym także ich potencjalne kliniczne implikacje.

SŁOWA KLUCZOWE: badania jakościowe, kwestionariusz KADS, psychologia dyskursywna.

**QUALITATIVE PERSPECTIVE ON QUANTITATIVE RESEARCH.
A CRITICAL ANALYSIS OF KUTCHER ADOLESCENT DEPRESSION SCALE**

SUMMARY: Psychological questionnaires are most common scientific tools in the field of psychology, in accordance to quantitative methodology of social sciences. Main critique of this science paradigm base on difficulty in objectification of subjective mental states and the discount of contexts not related to the scientific study. The aim of this paper is to present a critique of Kutcher Adolescent Depression Scale (KADS) to disclose problems with clinical interpretation of questionnaire structure and construction of items. Analysis have been conducted in accordance with methodology of discursive psychology (DP) and based on two parts: 1) general analysis of questionnaire structure, 2) content of items. Results of analysis confirm that structure of questionnaire, in this case Kutcher Adolescent Depression Scale (KADS), has an impact on clinical interpretations of questionnaire results.

KEYWORDS: qualitative method, KADS Scale, discursive psychology.

NOTY BIOGRAFICZNE

REGINA A. BEREZOVSKAYA – dr, adiunkt w Katedrze Psychologicznego Wsparcia Działalności Profesjonalnej na Uniwersytecie Państwowym w Sankt-Petersburgu. Specjalista w zakresie psychologii pracy i organizacji, psychologii zdrowia psychicznego w zawodzie (e-mail: regina2301@mail.ru).

MARZENA DUDEK – mgr, A. Kayser Automotive Systems Polska Sp. z o.o. Specjalista w zakresie psychologii ekonomicznej (e-mail: gorbaniuk@gmail.com).

MARZANNA FARNICKA – dr, adiunkt w Zakładzie Psychologii Klinicznej i Psychopatologii Rozwoju w Instytucie Psychologii na Uniwersytecie Zielonogórskim. Specjalista w zakresie psychologii rodziny i psychologii klinicznej (e-mail: farniccy@gmail.com).

OLEG GORBANIUK – dr hab., prof. UZ, Kierownik Zakładu Psychologii Pracy i Zarządzania w Instytucie Psychologii na Uniwersytecie Zielonogórskim. Specjalista w zakresie metodologii badań psychologicznych i marketingowych, psychologii społecznej oraz psychologii ekonomicznej (e-mail: gorbaniuk@gmail.com).

JERZY HERBERGER – dr, adiunkt w Zakładzie Psychologii Klinicznej i Psychopatologii Rozwoju w Instytucie Psychologii na Uniwersytecie Zielonogórskim. Specjalista w zakresie psychologii klinicznej (e-mail: jerzyherberger@gmail.com).

YURI KARANDASHEV – prof. dr hab., prof. zw., Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach. Specjalista w zakresie psychologii rozwoju (e-mail: yu-kara@gmx.net).

HANNA LIBERSKA – dr hab., prof. UKW, Kierownik Zakładu Psychologii Społecznej i Badań nad Młodzieżą w Instytucie Psychologii na Uniwersytecie Kazimierza Wielkiego. Specjalista w zakresie psychologii rozwoju człowieka, społecznej psychologii rodziny i edukacji (e-mail: hanna.liberska@op.pl).

KONRAD OPALIŃSKI – mgr, asystent w Zakładzie Psychologii Rozwoju Człowieka w Instytucie Psychologii na Uniwersytecie Zielonogórskim. Specjalista w zakresie prowadzenia badań jakościowych oraz zastosowania metod analizy dyskursu (e-mail: kopalinski@swps.edu.pl).

TATIANA SENKO – prof. dr hab., prof. zw., Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach. Specjalista w zakresie psychologii stosunków interpersonalnych (e-mail: tv-senko@gmx.net).

NATALIA SZEWCZENKO – dr hab., prof., Kierownik Zakładu Pedagogiki i Psychologii Edukacji na Uniwersytecie Narodowym w Zaporozżu na Ukrainie. Specjalista w zakresie psychologii edukacyjnej (e-mail: shevchenkonf.20@gmail.com).

LUDWIKA WOJCIECHOWSKA – dr hab., prof. UZ, Kierownik Zakładu Psychologii Rozwoju Człowieka w Instytucie Psychologii na Uniwersytecie Zielonogórskim. Specjalista w zakresie psychologii rozwoju człowieka (e-mail: ludwika.wojciechowska@gmail.com).